Nyitott Kapuk 1.

TISZTAMUNKA

A látható cigányok

BAKÓ BOGLÁRKA

BAKÓ BOGLÁRKA

TISZTAMUNKA

A LÁTHATÓ CIGÁNYOK

NYITOTT KAPUK • 1.

BAKÓ BOGLÁRKA

TISZTAMUNKA
A LÁTHATÓ CIGÁNYOK

BUDAPEST • 2017

Készült az OTKA PD101427 számú pályázata keretében.

Szakmai lektor: Prónai Csaba
fotók: Bakó Boglárka

Sorozatszerkesztők: Prónai Csaba, Bakó Boglárka

Nyitott Kapuk könyvsorozat 1.

© Szerző, 2017

ISBN 978-963-284-860-0

ELTE EÖTVÖS KIADÓ www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Társadalomtudományi Kar dékánja
Projektvezető: Sándor Júlia
Kiadói szerkesztő: Gaborják Ádám

Borító: Sztera
Tördelőszerkesztő: Heliox Film Kft.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez a könyv nem készült volna el, ha 1992-ben nem iratkozom be az ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoportjába. Hálás szívvel gondolok Boglár Lajos tanár úrra, akitől megtanultam, hogy „egy antropológus a terepen lesz antropológus", és akinek a hatására elindultam ezen az úton.

Köszönöm Prónai Csabának, akinek munkái, útmutatásai nélkül nem kezdtem volna romák/cigányok közé járni. Végigkövette terepmunkáimat, okos meglátásaival irányította kutatásomat, kitágította nézőpontomat, finomította elemzésemet és végül szakmailag lektorálta munkámat.

Köszönöm, szakmai életemre nagy hatású tanáraimnak, Fejős Zoltánnak és Sárkány Mihálynak, akik, bár ebben a munkámban nem vettek részt, mégis amit tőlük tanultam az elmúlt évek alatt, alapvető hatással voltak vizsgálataimra.

Köszönöm diákjaimnak, akik órai megjegyzéseikkel sok fontos és új szempontra rávilágítottak.

Köszönöm édesanyámnak, aki még tanoda alapításában is ott volt velem. Bátyámnak, aki kifestette bérelt lakásomat, hogy beköltözhessek.

Végül, de elsősorban Nektek köszönöm, Péter, Franci, Domi és Dani, hogy mellettem álltatok, hogy ott voltatok velem, hogy toleráltátok, amikor nem értem rá, amikor mindig „róluk" beszéltem a vacsoránál, amikor rohantam a tanodába, és azt, hogy mindig vártatok, mikor hazamentem. A támogatásotok nélkül soha nem tudtam volna végigcsinálni.

Ez a könyv a mi könyvünk.

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS 5

BEVEZETÉS 10
A kulturális antropológiai módszerével végzett kutatások haszna 12
Kutatási tanulságok: Roma/cigány stratégiák 15

A KUTATÁS MÓDSZERTANA 20
A helykeresés – *„Ennek már mindent elmondunk?”* 23
Kutatói szerepek – *„… csak ő olyan… tudod?”* 26
A magyar, aki *„szereti a cigányokat”* – a „bejáró” 27
A magyar, aki *„segíti a cigányokat”* – a „tanodás” 30
A magyar, aki *„hozzánk tartozik”* – a „mi raklink” 35
Ami összefoglalva elmondható: a kutató és az anyaga 41
A módszertan végére 44

A KÁRPÁTI CIGÁNY KÖZÖSSÉG RENDHAGYÓ BEMUTATÁSA 46
A kárpáti cigányok az adatokban 46
A kárpáti cigányok terei 48
A kárpáti cigányok szomszédjai 51
A kárpáti cigányok önmeghatározása 53
A kárpáti cigányok nyelvhasználata 56
A kárpáti cigányok társadalma 58
A kárpáti cigányok hagyományos munkája 61
A kárpáti cigányok alapértékei 62
Az összefoglalás dilemmái 64

A „KOSZOS CIGÁNY” – A TÖBBSÉGI TÁRSADALOM SZTEREOTÍPIÁJA .. 66
A „koszos cigány” képének intézményesülése 66
A „koszos cigányok” mosdatása 68
A kárpáti cigányok kényszermosdatása 70
A Petőfi- és a Béke-telep cigányai 73

Az „átnevelt” cigányok 79
A „tisztává tett” cigányok 84

A TISZTA CIGÁNY – A KÁRPÁTI CIGÁNYOK TISZTASÁGKÉPE 91
A „koszosság” és a „tisztaság” 92
Az udvar 92
A lakás 95
Az ember külseje 98
A „tisztaság” értelmezése – a kosz 103
A „kosz” értelmezése – a tisztaság 105
A „rossz cigányok” – a Csotri család 107
A „rossz cigányok” haszna 115

A „DOLOGTALAN” CIGÁNYTÓL A MUNKÁSIG 119
A munka ideája 120
A szegkovácsok és gyári munkások 123
A dolgozó nők és férfiak 132

A CIGÁNY, AKI DOLGOZIK 144
Munkapályák 145
Arany 145
Lumba 151
Tyisli 156
Szergej 166
Thuli 176
Füles 182
Romugró munkavállalók a munka világában 186
A „jó munkahely” 188
A „jó cigányok” munkavégzése 192
A kárpáti cigányok alkalmazkodási stratégiája 196
Az öltözködés 196
A beszéd 197
A viselkedés 199
A „nyelés” 200
A munkavégzés közösségi értelmezése 204
A „munkaetika” a férfiközösségben 204
A munkavégzés a női világban 207

A PÉNZ 212
A pénz értéke 212
A pénz haszna 216

A MEGBECSÜLT CIGÁNYÉLET – „A CIGÁNYOKNÁL BULI VAN…” 220

A CIGÁNYOK IDEJE.. 229
A rokonság ünneplése 229
A bőség napja 231
Magyar ünnep – cigány buli 233

A CIGÁNYOK „LÁTHATÓVÁ VÁLÁSA” 241
Az alkalmazkodó cigányok külső képe 242
Az alkalmazkodó cigányok belső képe 244
Cigányként élni térben és időben 245
A láthatóvá válás ideje és terei 246
A látható cigányok 248

EGY „SIKERES” ALKALMAZKODÁSI GYAKORLAT MARGÓJÁRA 250
Első történet 250
Második történet 251
Harmadik történet 252
A margón 253

FELHASZNÁLT IRODALOM 255
Levéltári források 263

Tegyük fel, hogy van egy falu, ahol *„jó cigányok”* élnek.
Ahol olyan cigányok élnek, akik *alkalmazkodnak* a szabályokhoz, akik *törekednek* a rendre. Tegyük fel, hogy *dolgoznak*, gyerekeiket *iskolába* járatják, házaikat *tisztán tartják*. Tegyük fel, hogy pontosan úgy öltöznek, mint a *többi ember,* úgy élnek, mint ők. Olyanok, mint amilyennek őket *az emberek* látni szeretnék. *Beilleszkedtek.*

Tegyük fel, hogy ezek a cigányok folyamatosan üzennek a *többi embernek,* jelzik feléjük, hogy ők mindig dolgoznak, munkából élnek és nem *„jövés-menésből”*. Folyamatosan magyarázzák nekik, hogy ők tiszták, hogy megvetik a rendetlenséget, elítélik a koszosságot, a *„tisztaságot”* és a *„rendet”* tartják értéknek. Hangsúlyozzák, hogy ők *alkalmazkodnak* az elvárásokhoz.

És végül tegyük fel, hogy *az emberek* mégsem szeretik őket. Azt mondják, igaz, hogy dolgoznak, de nem mindenki. Azt is mondják, hogy talán tiszták, de ezt senki nem hiszi el. Igaz, mondják az *emberek,* hogy alkalmazkodnak, de attól még cigányok. És mint a cigányok, *„koszosak”*, *„lusták”* és *„együttélésre képtelenek”*.

És tegyük fel, hogy ekkor a cigányok *eltűnnek* az emberek közül. Többet nem *láthatóak* az emberek számára. És akkor az emberek megnyugszanak: mindig tudták, hogy ebben a faluban *„jó cigányok”* élnek.

BEVEZETÉS

A magyarországi romák/cigányok a magyar társadalom tagjai. A magyarországi romák/cigányok a magyar társadalom legerősebben stigmatizált és sztereotipizált csoportjai, ellenük irányul a legtöbb előítélet. Csoportként és egyénként a kirekesztés és az elutasítás számtalan formájával szembesülnek, a fizikai vagy kulturális elutasítással, a kirekesztő vagy beolvasztó elutasítással, a „dekulturáló elutasítással" (Formoso 2000:71). Megítélésüket és a többségi társadalom hozzájuk való viszonyát negatív érzelmek rendszere alakítja, melynek hátterében gyakran különböző értékek összeütközésének sorozata, tudatlanság és előítéletek állnak. A magyarországi roma/cigány közösségek a társadalom peremén élnek kirekesztve. „Ahhoz – írja Jean-Pierre Liégeois –, hogy a kirekesztéspolitika eredményes legyen, olyan képre van szükség, amely megbélyegez. S ez a kép nem sokat várat magára: abban a pillanatban, amikor a cigányok megjelennek, már kész is. […] A hatalom birtokosai okot, ürügyet találnak arra, hogy intézkedéseket hozzanak ellenük, azok ellen, akikről úgy tartják, hogy megzavarják a »rendet«, vagy akikről úgy gondolják, hogy hajlamosak lehetnek arra, hogy megzavarják azt" (Liégeois 2009:3).

A faluban, ahol a kárpáti cigányok élnek, a *„tisztaság"*, a *„munkavégzés"* és az *„alkalmazkodás"* volt az három kategória, amellyel a hatóságok az 1960-as évektől kezdve minősítették a falubeli cigány családokat. Ugyanez a három kategória lett az, amellyel a századfordulón és a 21. században is pozitívan vagy negatívan jellemezték a településen élő cigány családokat. A megbélyegzés változatlan és egyértelmű maradt. Maga a cigányság ottlétének ténye lett az, mely ennek alapját adta. A cigányok a *„mások"* voltak a falubeli társadalomban. Benne éltek, mégis különböztek. A különbséget egyértelműen körvonalazták a velük kapcsolatba kerülő állami hivatalnokok vagy falubeliek. Úgy tartották a többségi társadalom sztereotípiái, hogy többségükben *„koszosak"*, *„lusták"* és *„együttélésre képtelenek"*.

Az előítéletes gondolkodás nehezen megingatható. Az etnikai csoportok elleni előítélet – Gordon Wiliard Allport elmélete szerint – „hibás és rugalmatlan általánosításokon alapuló ellenszenv. Megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben. Irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen egyén

ellen is, azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja" (Allport 1977:40). Az előítélet – Elliot Aronson szerint – téves vagy nem teljes információkból származó, általánosításokon vagy sztereotípiákon alapuló, ellenséges attitűd valamilyen társadalmi, vallási vagy nemzetiségi csoporttal szemben (Aronson 1987). Az előítéletek alapját gyakran általános sztereotípiák képezik vagy túl általánosított megfigyelések és az ezekben való feltétlen hit. Az előítélettel sújtott csoport vagy egyén gyakran stigmatizálttá válik az őt körülvevő társadalomban. Ervin Goffman a stigmát egyfajta viszonynak tekinti, mely egy „jellemvonás és egy sztereotípia között áll fent" (Goffman 1981:184).

A roma/cigány közösségek Európa legstigmatizáltabb nemzetiségi csoportjai között vannak. A velük szembeni előítéletek általánosak, ugyanazokat a területeket érintik, elfogadásuk a nem cigány világ részéről és beilleszkedésük a többségi társadalomba problémák sorozatával jár szerte a világban.

A különböző roma/cigány közösségek változatos gyakorlatokkal és stratégiákkal próbálnak megélni az adott többségi társadalomban, esetleg mellette vagy körülötte. A többségi társadalom pedig különböző stratégiákkal és gyakorlatokkal próbálja csoportjaikat elhelyezni környezetében vagy amellett.

A cigány és nem cigány közösségek békés vagy konfliktusokkal terhelt együttélése befolyásolja egymásról kialakított véleményüket, az ítéletalkotást, a sztereotipizációt és a csoporton belüli szolidaritást is egyben. Henry Tajfel szerint a másik csoport sztereotipizációja segít a saját csoport tagjainak abban, hogy megőrizzék értékeiket, hogy igazolják a saját csoportjuk helyzetét, hogy megalapozzák a csoportok közötti megkülönböztetést, esetleges hierarchiát (Tajfel 1981).

A romák számára a többségi társadalom világa egyszerre vonzó és taszító. Vonzó elképzelt lehetőségeiben: a jobb élet reménye, a jó kocsi, a szép lakás, a biztonságos jólét vágyában. Taszító megtapasztalt kizárásában: a stigmatizációban, a megalázásban, az állandó bizonyítás kényszerítésében. Ám a többségi társadalom számára is ugyanezt a kettőséget jelenti a cigányok világa. Taszító „szennyezettségében" és „veszélyességében", félelmet és gyanakvást kelt a nem cigányokban a cigányok „látható világa". Ám ez a világ vonzó is egyszerre a nem cigányok számára, hiszen a „paradicsomi szabadság"[1] lehetőségét, a közösségük irigylendő összetartását és védelmét, a kötöttségektől mentes, független életet jelenti számukra.

A cigány közösségek léte állandó fenyegetés a többségi társadalomra, pusztán csak ottlétük alapján. A többségi társadalom nyomása állandó a cigány közösségeken, elvárások és megfelelések, kizárások és kilépések hoznak létre olyan helyzeteket, melyekben folyamatos az interakció.

[1] Ennek jó példái a roma csoportokba bekerülő gádzsókról szóló játékfilmek. Ld. erről Pócsik 2003.

Munkámban[2] azt mutatom be, hogy a Pest megyei település kárpáti cigány közössége milyen gyakorlatot alakított ki a többségi társadalomban való megélhetésre. Elemzem azt, hogy ez a gyakorlat hogyan viszonyul cigány identitásuk elemeihez. Milyen módon élnek meg a közösség tagjai a munka világában? Hogyan kezeli a közösség a többségi társadalom elvárásait? Hogyan alkalmazkodik annak előítéleteihez? Milyen módon alakítja azt saját mindennapjaiban? Végül bemutatom a mindennapokban „láthatatlan" cigányok „láthatóvá válását", azt a belső világot, ahol a kárpáti cigányok a többségi társadalom ellenőrzésétől függetlenül élnek, bizonyos időkben, kárpáti cigányként.

A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIAI MÓDSZERÉVEL VÉGZETT KUTATÁSOK HASZNA

A klasszikus kulturális antropológiai terepmunka módszerével gyűjtött anyag sajátos. A személyes és huzamos helyben tartózkodással biztosított résztvevő megfigyelés, azaz a tartós részvétel a kutatott közösség mindennapi életében, sok szempontból összetett, folyamatában követhető és elemezhető anyagot eredményez. A vizsgált kultúrák „első kézből származó élménye» (Spradley–McCurdy 1975:42) és a közösség mindennapi életében való „bizalmas részvétel" (Hollós 1995:4) segíti azt, hogy az antropológus a kutatott közösség saját elképzeléseit tolmácsolja saját életükről (Kunt 1993, Malinowski 2000, Niedermüller 1993, Sárkány 1984). A klasszikus antropológiai módszere sajátossá, egyedivé teszi az anyagot. Sok szempontból nehézzé válik a feldolgozás, különböző etikai problémák merülnek fel újra és újra az elemzés során, és sokszori átgondolás eredménye lesz az az elemzés, amit a tudományos közeg elé tárnak az antropológusok. Egy nem tudományos közegben gyűjtött anyagot, a módszerből adódó rendkívül személyes, érzékeny adataival együtt, a tudományosság közegébe teszünk át.

A következőkben a romakultúra-kutatások fő megközelítési módjainak változását vázolom fel olyan, elsősorban a kulturális antropológia módszerével, tehát a hosszú, állomásozó terepmunkákkal végzett kutatások alapján, melyek eredményeképpen különböző roma/cigány közösségek együttélési stratégiái körvonalazódnak.

Anne Sutherland (1975) a kaliforniai romákat, mint „rejtőzködő amerikaiakat" mutatja be könyvében, éles határt húzva így a nem cigány és a cigány világ közé.[3]

[2] Munkámat az OTKA, PD101427 számú, „Két világ között" – romungró nők integrációs stratégiái 1960 és 2014 között című pályázata támogatta.

[3] Ennek a fejezetnek nem célja a különböző romológiai irányzatok és kutatások részletes bemutatása. Pusztán a hosszú, állomásozó terepmunkákkal végzett, kulturális antropológiai kutatások alapján, a romakultúra-kutatások fő megközelítési módjainak változását szeretném felvázolni.

Munkájának konklúziója, hogy a cigányok története egy olyan embercsoport stratégiájának példája, mely egy nagyobb társadalom kiközösítettjeként él. Úgy véli „ez az állapot döntő hatással van saját társadalmi szerveződésükre" (Sutherland 1975:289), és bár részesei egy nagyobb társadalomnak, elsődleges számukra a köztük és a többségi társadalom közötti „határvonal fenntartásának kérdése" (Sutherland 1975:290). Sutherland tehát a kaliforniai romákat mint a többségi társadalomban élő önálló egységet tekinti.

Ezzel szemben Barbara Adams, Judith Okely, David Morgan és David Smith (1975) közös angliai vizsgálatai a roma közösségek és nem cigány világok közötti szimbolikus gazdasági kapcsolatok gazdagságát hangsúlyozzák. Kutatásaik közös konklúziója, hogy bár a vizsgálat a roma csoportok belső szerveződéséből indul ki, nem elég csak a közösségek „válaszait" elemezni, hiszen a cigány csoportok működésének, gyakorlatainak mechanizmusa nem független az őket körülvevő többségi társadalom „kérdéseitől". Az 1970-es években a cigány közösségeket bemutató munkák két megközelítési módot használtak tehát, az egyik a roma csoportokat mint önálló egységeket tekinti, a másik pedig a cigány és nem-cigány kapcsolatok vizsgálatát helyezi előtérbe (Prónai 1995:67).

Patrick Williams francia romológus, úgy véli, hogy a roma közösségek megismerésének mind a két útja – azaz amelyik mint önálló egységeket szemléli őket és az amelyik megismerésük során a cigány és a nem cigány világok kapcsolatait helyezi előtérbe – releváns megközelítési mód lehet.[4] Ennek ellenére ideális a roma közösségek külső kapcsolatait és belső működését egyszerre szem előtt tartani, hiszen a közösségeknek „folyamatosan választ kell adniuk a velük érintkező társadalmak által felajánlott vagy rájuk kényszerített feltételekre" (Williams 2000:206), másrészt viszont figyelembe kell venni azt is, hogy milyen „helyzetet alakított ki a cigányok számára az a társadalom, amelyben szétszóródtak" (Williams 2000:206).

Az 1980-as évek romológiai kutatásainak fő irányvonalai a roma közösségek külső kapcsolatainak és belső mechanizmusának megismerését tűzte ki célul. Leonardo Piasere (2000) Verona környékén horáháno cigányok, később szlovén cigányok (Piasere 2002) között végzett terepmunkái, Patrick Williams (2004) Párizs környéki kelderás közösségben végzett kutatása, Bernard Formoso (2000) piemonti szintók között végzett vizsgálatai és Jane Dick Zatta (2002) szlovén

[4] Leonardo Piasere a roma közösségek kutatásának két irányvonalát különbözteti meg: beszél egyrészt ún. „centrifugális csoportról", másrészt „centripetális csoportról". Az első irányzathoz azokat a kutatókat sorolja, akik a cigány kultúrára távolról tekintenek, a másodikhoz pedig azokat, akik az egyes roma/cigány közösségek kultúrájának belső megismerésére helyezik a hangsúlyt. Az első irányzatot az „állandósági irányzat" képviselőinek tekintette, mivel az állandóságot próbálják megfogni az alkalomszerű világban. A második irányzat – véli Piasere – az „alkalmiságot", tehát „az állandóan változó világban történő öntevékeny cselekvést helyezi előtérbe" (Piaserét idézi Prónai 1995:90).

romák, Michael Stewart (1994, 2001) magyarországi cigányok között végzett terepmunkái már ezt az irányvonalat követik. Ezt az utat követve, az 1990-es és kétezres évek romológiai kutatásai is hangsúlyt helyeztek a hosszú terepmunkával végzett vizsgálatokra. Többek közt Anna Lydaki (2009) a görögországi Agia Varvában élő roma közösségben végzett terepmunkát, Maria José Casa-Nova (2009) a portói cigány negyedben végezte vizsgálatait, Carlotta Saletti Salza (2009) egy olaszországi vándortáborba költözött be.

Francesca Manna (2002) és Paolo Trevisan (2002) szintén olaszországi romák, Elizabeth Tauber (2002) Olaszországban élő szintó cigányok, David Lagunas (2010) katalán cigányok körében dolgozott. Kovai Cecilia (2006, 2008, 2011, 2013) és Horváth Kata (2000, 2001, 2006, 2008) magyarországi cigány családok mobilizációs lehetőségeit, társadalmi kapcsolatait kutatta állomásozó terepmunkával. Szuhay Péter (1999b, 2012), Durst Judit (2001, 2002, 2006, 2013) pedig komplex témákban, magyarországi településeken végezték hosszú éveken át vizsgálataikat.

Az 1980-as évektől kezdve a kutatások a többségi társadalomban élő roma közösségek nem cigány társadalommal való együttélési gyakorlataira irányulnak elsősorban. Egy cigány házasság elemzése kapcsán bemutatott társadalmi rendszer (Williams 2004), a romák vándorlásának mozgatórugóit, az ebből kialakuló határok kultúráját értelmező közösségi elemzések (Dick Zatta 2002, Piasere 2000), a gazdasági tevékenységeket (Formoso 2000, Stewart 1987), a gyógyító eljárásokat (Formoso 2000), az alkalmazkodó stratégiák lehetőségeit (Stewart 1994, Szuhay 1999b, 2012), elemző munkák mind alkalmasak voltak arra, hogy bemutassák az európai roma/cigány közösségek „kreativitását" az együttélés terén.

Az 1990-es és kétezres évek terepmunkái gyakran a roma közösségek és a nem cigány világok egymás mellett élését elemezték, azaz a cigányok lehetőségeit a többségi társadalomban. Olyan témákat vizsgáltak ezek a kutatások, melyek működésükben és mobilitásukban mutatták meg egy roma csoport mindennapjait a nem cigány világban. A társadalmi nem (Casa-Nova 2009, Durst 2001, 2006, Kovai 2006, Lagunas 2006, Lydaki 2006), a szocializáció és a romák/cigányok iskolával való viszonya (Kovai 2006, 2008, 2011, Saletti Salza 2009,), a mobilitás (Lydaki 2009, Manna 2002), az identitás, a megélhetés (Durst 2013, Szuhay 1999b, 2012, Tauber 2006, Trevisan 2002) és gyerekvállalás (Durst 2006, Kovai 2008) elemzésén keresztül a roma közösségek adaptálódását lehetett vizsgálni a „modern világ" elvárásaihoz, illetve lehetőségeihez.

Ezek a hosszú, többnyire antropológiai módszerrel végzett terepmunkákon alapuló kutatások bemutatták, hogy a különböző roma csoportok hogyan alkalmazkodtak a körülöttük levő többségi társadalom követelményeihez, szabályaihoz és törvényeihez, hogyan alakítottak ki stratégiákat arra, hogy kulturális sajátosságaikat megőrizve vagy megváltoztatva sajátos egyensúlyi helyzetben tudjanak együtt élni a többségi társadalom tagjaival modernizálódó világukban.

KUTATÁSI TANULSÁGOK: ROMA/CIGÁNY STRATÉGIÁK

A modern, 20–21. századi többségi társadalomban merev, változtathatatlan és kizáró előítélet rendszer maradt meg a cigány csoportokkal és egyénekkel szemben. Az ebben a világban való éléshez a roma közösségek többféle stratégiát és gyakorlatot alakítottak ki. Ezek a gyakorlatok irányulhattak a többségi társadalom lehetőségeinek kihasználására, azok használatára vagy elfogadására.

Leonardo Piasere a nem cigányokkal – a romák szempontjából – szívesen látott kapcsolatok együttesét „gádzsikánó tőkének" nevezte, mely egyfajta csere a cigány és a nem cigány világ között[5]. Ezáltal a nem cigány világ a romák világának részévé válhatott. A „gádzsikánó tőkét" a cigányok jól és haszonnal forgatták, ezáltal biztosítva megélhetésüket és biztonságukat a többségi társadalomban: A „romák maradjanak a gádzsók között. Evégett két alapvető viszonyt alakítottak ki a gádzsókkal szemben: az endogámiát és, ha szabad így mondanunk, az »exoergiát«. A nők cseréje csakis a romák között lehetséges, a gádzsókkal pedig javakat és szolgáltatásokat cserélnek. […] A romák exoergiája számos formában nyilvánul meg, de elsődleges célja mindig az, hogy megszerezzék a gádzsóktól a mindennapi betevőt" (Piasere 2002:298). Mindez örökíthetővé vált, ám ennek kapcsolatrendszerét mindig újra és újra kellett építeniük.

Látszólag hasonló gyakorlatot írt le Elisabeth Tauber az osztrák szintó cigányok körében, melyet a „mangel" fogalmával ragadott meg: „A mangel azt jelenti, hogy egész nap a gádzsók között vannak; a mangel a gádzsók területének folyamatos felkutatása; a mangel a gádzsók közti fennmaradás; olyan munka, amelyben senki nem ad parancsot a másiknak; a mangel a biztosíték, hogy sok idő van a társadalmi életre; a mangel mesélés – je molo… tenkrej tut? –, még akkor is, ha a szintók már nem láthatók a gádzsók számára" (Tauber 2002:413). A mangel tehát a cigány világ határainak időszakos kiterjesztése a nem cigány világ területére a megélhetés biztosítása érdekében. A mangel biztosította a szintók számára a függetlenedést a nem cigányoktól, hiszen a szintó cigány közösség mentális és fizikai határai zárva voltak a gádzsó világ előtt, az e mögött élő cigányok pedig nem voltak „láthatók".

Bár párhuzam vonható a gádzsikánó tőke és a mangel gyakorlata között, mégis láthatjuk, kis elemeikben, érzékenyen kialakított gyakorlatukban különböznek egymástól. Míg az előbbi feltétele a folyamatos ott-tartózkodással kialakított

[5] Piasere ennek három csoportját különíti el. 1. a roma munkaerőt, a gádzsó javakat ad, 2. a roma javakat vagy szolgáltatásokat, a gádzsó javakat ad, 3. a roma nem ad semmit, a gádzsó javakat ad (Piasere 2002:299).

állandó és örökíthető kapcsolatrendszer, utóbbinak kitétele a napi vándorlással felderített újabb és újabb területek, lehetőségek bevonása a megélhetési gyakorlatba.

Ugyancsak a kreatív mobilitás stratégiáit és a gazdasági kölcsönhatások formáit mutatja be a katalán cigányok körében végzett kutatása alapján David Lagunas (Lagunas 2010). A nem cigányok körében végzett vándorkereskedés, a házalás, az ügynöki munka és a ruhagyártás „extrém mobilitást" eredményezett a közösségben, és megmutatta, hogy a gazdasági sikeresség egyben a sikeres élet lehetőségét is biztosította a romáknak.

Jane Dick Zatta (2002) vizsgálatai arra mutattak rá, hogy a roma közösség olyan kereskedelmi tevékenységeket és vándor mesterségeket folytatott, mely biztosította számára, hogy a folyamatos és a romákra nézve veszélyes, tartós kapcsolatokat elkerüljék a nem cigányokkal. Ahogy írja: „így biztosított volt az autonómiájuk és a közösségi élet elsőbbsége a gazdasági szükségletekkel szemben" (Dick Zatta 2002:93).

A romák többségi társadalommal való együttélési gyakorlata irányulhatott tehát a távolságtartásra, arra, hogy bizonyos szükségszerű megélhetési lehetőségeken túl nem tartottak fenn kapcsolatot a körülöttük levő nem cigány társadalommal. A távolságtartás és a csak legszükségesebb kapcsolatok kialakítása ugyanúgy eredményezhette a megélhetés lehetőségét, mint egy kapcsolatokkal átszőtt gádzsikánó tőke.

Bernard Formoso (2000) bemutatta azt a megélhetési gyakorlatot, melyben két stratégia vegyült össze: az üzletelés a gádzsókkal és „gyűjtögetés" a nem cigány környezetből. „Ha a szükség megkívánja, e két gyakorlat keverhető. Így amikor társadalmi közvetítésre van szükség, vagy amikor a tulajdonos engedélyét kell kérni a begyűjtéshez, akkor az üzletelés »művészetét« vetik be. […] A gyűjtögetés megvalósítható társadalmi kapcsolatok nélkül, azaz kérlelés és alkudozás közvetítése nélkül, és üzletelni lehet olyan csere keretében, amelynek nincs köze a gyűjtögetéshez, a beszerzéshez" (Formoso 2000:78). A roma közösség megélhetési gyakorlatának művészetét mutatja, amikor a „gyűjtögetés gyakorlatában" a roma közösség a nem cigány világ romákkal szembeni előítéletes képét használja fel. A „jósnő", a „koldus", a „tolvaj" szerepe egyszerre biztosítja számukra az adományt és a függetlenségüket a gádzsó világtól. A cigány közösség megélhetési eszközei a gádzsó világ előtt igencsak rejtélyesek maradnak, és bár az előítélet megmarad a roma közösségek „gyanús" megélhetési gyakorlatával kapcsolatban, ennek gazdasági logikáját nehéz megragadni a nem cigányok számára, és ezáltal a romák elrejtőzhetnek „láthatatlan világukban".

Michael Stewart (1994) a „létező szocializmus" éveiben végzett terepmunkája egy cigánytelep megélhetési stratégiájának sajátos oldalát mutatta be. A telepen élő romák zömében gyárakban, üzemekben dolgoztak – alacsony végzettségük miatt – betanított munkásként. Alacsony presztízsű, a lehetőségekhez mérten

a „legnehezebb és legpiszkosabb" munkát végezték. Ennek ellenére, mivel az állami munka biztos fizetést és más előnyöket is jelentett, mint például biztonságot a rendőrségi zaklatásokkal szemben, a cigányok gond nélkül helyezkedtek bele a szocialista munka világába. Mint írja könyvében „nemcsak fizetést, hanem más előnyöket is jelent a magyar jóléti államban, sok haszon származik abból, ha a családnak legalább egyik tagja leadja valahová a munkakönyvét. Valójában azokban a háztartásokban, ahol egyik fél sem különösebben sikeres az üzletelés terén, de mindkettő »szocialista bérmunkában« dolgozik, az életszínvonal jelentősen magasabb, mint ott, ahol csak az egyik fél »dolgozik«, a másik pedig időszakos kupeckedéssel egészíti ki a család jövedelmét" (Stewart 1994:90). A szocialista Magyarország fő célkitűzése volt a „cigányok munkához való szoktatása". Ennek látszólagos eredményei egyben az alkalmazkodás művészetét mutatták a roma/cigány közösségeknél. Munkavállalásuk a szocialista gazdaságban biztosította számukra az anyagi javakat, függetlenséget adott a nem cigány világ befolyásától és biztonságot támadásaival szemben.

Szuhay Péter (Szuhay 1999b, 2012) Magyarországon, Borsod és Békés megyei településeken vizsgálta többek közt, hogy az egyes cigány/roma csoportok, illetve közösségek, a munkaerőpiacról való kiszorulásuk következtében, milyen megélhetési stratégiát alakítottak ki, milyen mértékben maradtak meg közösségeikben a hagyományosnak nevezett mesterségek és megélhetések. Úgy vélte „általánosságban az mondható, hogy azokon a településeken, illetve azokban a gazdaságokban, ahol az emberek jövedelmező tevékenységet találtak ki maguk számára, mintegy képesek voltak a helyi adottságokat és feltételrendszereket kihasználni és jól használni – természetesen kapcsolódva korábbi ismeretrendszerükhöz és kapcsolathálójukhoz –, ott néhány tevékenységre koncentrálva sikeres üzemszervezetet alakíthattak ki, és kevésbé sújtották őket az országban lejátszódó makrogazdasági változások. Ahol erre kevésbé volt mód, és ahol az emberek korábban jobban ki voltak szolgáltatva a szocialista nagyipar őket proletárstátusba szorító folyamatának, ott a gazdasági szerkezetváltás után az élet élésének nehezebb feltételei adódtak, így a fennmaradásnak a »minden lehetséges munkát meg kell fogni« kényszere alakult ki.

Ebből következik, hogy ezekben a közösségekben, illetve gazdaságokban az év során akár 6-8 tevékenységtípust is váltogatnak az emberek. Ahol a megélhetés minden lehetséges formáját meg kell ragadni, ott éppen ezek a tevékenységi formák kapnak etnikus színezetet, jóllehet ezek más nézőpontból a szegénység gazdaságának kizárólagos részét képezik." (Szuhay 1999b: o. n.). Szuhay vizsgálatai rámutattak, hogy a roma/cigány közösségekben a megélhetési stratégiák működését a munkalehetőségekhez való gyors alkalmazkodás biztosította.

Durst Judit (Durst 2002, 2013) a gettósodó magyarországi térségekben, kilátástalan helyzetben az állandó pénzhiánnyal küszködő, az uzsorásoknak és a nem

cigány bürokratikus világnak egyaránt kiszolgáltatott csoportok túlélési stratégiáit vizsgálta. Az előítéletek „segélyen élő, parazita, fölösleges, dologtalan" (Durst 2013:205) cigány csoportja olyan kereskedői stratégiát alakított ki, mely funkcionális szerepet töltött be a formális gazdaságban is. Mint kifejti tanulmányában „mind a roma vaskereskedő, mind pedig az informális pénzkölcsönző története azt illusztrálja, amit több korábbi gazdaságantropológiai munka is demonstrált már; nevezetesen, hogy a romák gazdasági tevékenységei döntően nem a környezetükhöz való passzív igazodásként, hanem sokkal inkább aktív, kreatív adaptációként értelmezhetők. […] A roma és nem roma társadalom között, mindig és mindenütt megfigyelhető volt egy kölcsönös összetartozás, egymásra utaltság, a maga örök ambivalenciájával együtt" (Durst 2013:203).

A fenti példák is mutatják, hogy a roma/cigány közösségek több megélhetési stratégiát is kialakítottak ahhoz, hogy az őket körülvevő – nem éppen befogadó – többségi társadalomban meg tudjanak élni: a gádzsikánó tőkefelhalmozást, a gádzsó területek felderítését és kihasználását, a kapcsolatok kézben tartását, azaz a „távolságtartást", az előítéletes cigány-képek felhasználását, a látszólagos beilleszkedést, a formális gazdaságba való aktív, informális bekapcsolódást és még sorolhatnánk a példákat. Ezek a gyakorlatok mind arra irányultak, hogy abban a többségi társadalomban, ahol egy roma ember megjelenése reakciót vált ki a körülötte levőkből, ahol egy család, egy csoport megtelepedése intézkedések sorát eredményezheti, kialakítsa azt, hogy hogyan lehet élni.

Luc de Heusch (idézi Williams 2004:427) a roma/cigány csoportok, közösségek „ostromállapotban levő kultúrájáról" beszél. A roma közösségekben mindez cselekedetek és reakciók sokaságát indítja el válaszként.

Patrick Williams a Párizs környéki kelderás cigányok közt végzett vizsgálata kapcsán a következőképpen vázolja fel ezt: „A rom cigányok viszontválaszának sem szabad tehát soha kimerülnie, nem szabad enyhülnie a vágyuknak, hogy visszautasítsanak mindent, ami nem az övék; a rom cigányok élete a gazsók életének permanens kritikájának kell lennie, hogy megállás nélkül a gazsók életének jelentéktelenségét és butaságát mutassák meg" (Williams 2004:427).

A településen, ahol kutatásomat végeztem, kárpáti cigányok élnek. Az ő reakcióik a nem cigány világ folyamatos ellenőrzésére, irányítására és befolyására némileg eltérő válaszokat hoztak létre, mint a kelderás cigányoknál, vagy a szintóknál, a horahanóknál stb. A kárpáti cigányok *„alkalmazkodnak"* vagy legalábbis hangsúlyozzák erre irányuló törekvéseiket. Ők *„nyelnek"* a cigány világgal kialakult konfliktusos helyzetekben, vagy legalábbis ezt tanítják gyerekeiknek. A kárpáti cigányok elfogadják a nem cigány világ befolyását, vagy legalábbis kifelé ezt hangsúlyozzák. Élnek az általa felkínált lehetőségekkel, hogy saját igényeiket kielégíthessék. *„Magyarként"* élnek ahhoz, hogy *„cigányok"* maradhassanak.

Könyvem a többségi társadalom és a kárpáti cigány közösség sztereotípiáin keresztül vizsgálja meg a *„tisztaság”*, a *„munkavégzés”* és az *„alkalmazkodás”* témájának külső és belső értelmezését Ez az a három fő elemzési szempont, melyet a legalkalmasabbnak tartok arra, hogy elemezzem a romungró[6] közösség mindennapi megélhetési stratégiáit.

[6] A faluban romungró cigányok élnek. A magyarcigányok, azaz a magyar nyelvű romungrók közé tartozik a magyarországi cigányok többsége, mintegy kétharmada (Kemény 2000:25).

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

„Két hete már, hogy kiköltöztem Gyimbiéktől[1], nem jártam azóta náluk. Most mégis itt vagyok, ugyanott ülök – a kis lakásom előtti lépcsőn –, ahol a nyár folyamán mindennap, ahol ettem az ölembe helyezett tányéromból, ahol beszélgettem azokkal, akik épp betévedtek. Jó hely ez, szemben van mind a két ajtó, Gyimbiéké és Julis mamáé, árnyékos, szélvédett; látok mindent innen, ami az udvaron történik és, ha kicsit kihajolok, az utcát is belátom. Az U alakú épület előtt nagy udvar, rajta a régi parasztház, melyben négy lakás van. A ház mögött egy kis szobakonyhás vályogépület, mellette disznóól, előtte nyúlketrecek, mögötte egy pince. Hátul nagy füves rész terül el.

A meleg, kora őszi napon nincs itthon mindenki, csak Gyimbi, Gizi és Julis mama. Békésen üldögélünk, Gizi a nádszéken, Gyimbi a padra ül a napon, én a lépcsőmön. Julis mama egy láda barackot hoz ki, »*vigyél egy párat a gyerekeknek!*«, nyom a kezembe egy zacskót. Gyönyörű barackok, sárgák, illatosak, »voltatok barackozni?«, fog el a hiányérzet, hogy lemaradtam valamiről, »*dehogy* – magyarázza Gyimbi – *csak jött pár raklo, lopták a barackosból hajnalban, és megvettük*«. Némán bámul rám néhány pillanatig, majd Gizire néz, »*Ezt is elmondom neki! Mindent elmondunk neki?*«, nevetgél zavartan. Gizi nem szól semmit, csak a fejét rázza rosszallóan."[2]

Mindent elmondanak nekem? Mindent elmondanak nekem, mint barátnak, mint „kutatónak"? Vagy csak kisebb és nagyobb határokat bontogatok, és ha már azt hiszem, hogy mélyen belelátok az életükbe, akkor látom esetleg, hogy csak a nézőpont az, ami egy új dolgot *mélynek* mutat? Milyen mélyen engednek belelátni a mindennapjaikba?

[1] A könyvben szereplő személyneveket ad hoc módon válogattam össze a helybéli cigány közösségre jellemző vagy akár ott nem is használatos nevek közül. Az interjúidézetekben, mivel a nevek nem egyeznek a valós személyekkel, ezeket nem írtam dőlt betűvel.

[2] Terepnaplómban feljegyzett történet 2014. szeptember 27.

2006 óta dolgozom a kárpáti cigányok[3] között. Munkámban „cigányoknak" nevezem őket egyrészt azért, mert a faluban élő cigányok önmagukat is cigánynak nevezik, és ezt tiszteletben tartom. A „rom/roma" elnevezést semmilyen esetben nem használják önmagukra, „másokra" használják, főleg akkor, ha megkülönböztetik magukat tőlük. Ezen túl azt gondolom, hogy a cigány szó átfogó kifejezés arra a „teljes társadalmi tényre" – ahogy Patrick Wiliams írja –, amelyet a jelenlétük hoz létre társadalmunkban. Abban, hogy „cigány", benne vannak ők, a cigányok/romák, és benne vagyunk mi, a magyarok/gádzsók[4], az ő mindennapjaik, és azok az elképzelések, amit mi erről alkotunk, a jelenlétük köztünk, és az a viselkedés, amit feléjük tanúsítunk a találkozásokkor; „benne van a köztük és köztünk fennálló viszonyok egész története" (Williams 2000:269). Ez a „történet" pedig meghatározza azt a terepmunkát, melyet én és más kutatók a romák és a cigányok között végeztünk.

Az én történetem velük 2006-ban kezdődött, ekkor egy kutatási program keretében először a helyi iskolát kerestem fel[5], ott kaptam egy listát az igazgatótól, azokról a cigány családokról, akik „rendesebbek", akikkel „lehet beszélni". Az iskola igazgatója rendkívül segítőkész volt, megadta a családok telefonszámát, hogy bejelentkezhessek náluk. Néztem a kockás lapon a neveket sorban, háromnegyedének ugyanaz a vezetékneve, zárt közösség, futott át az agyamon, sűrűn átszőtt rokonsági hálózat.

Az első család Gyimbiéké, felhívom, és magyarázom, hogy mit szeretnék. *„Persze, jöjjön bármikor"*, nyugtat meg, „mehetnék most?", *„persze, itthon vagyok"*. Kavargok a kocsival, hátulról próbálom megközelíteni a cigánysort, a kátyús út a mezőn halad, végül kis házak közé ér be. Jóval később érek oda, mint ígértem, sűrű mentegetőzéssel lépek be a házba, Gyimbi látszólag örül, magyarázkodásomat furcsálkodva fogadja, *„hát itthon vagyok, semmi gond"*. Csak sokkal később meséli el, hogy napokig emlegetik még a kis magyar nőt, aki a mezőről jött kocsival, ahelyett, hogy egyenesen a Plandics felé ment volna, *„hát ilyenek vagytok ti, magyarok"*, foglalja össze elégedetten első benyomásait rólam hónapokkal később.[6]

Gyimbi jókedélyű, harmincas nő, nagy, fekete szeme és harsány, kirobbanó kacaja van. Kávézunk, és én óvatosan puhatolózom, de Gyimbi nyíltan mesél a továbbtanulás fontosságáról, hogy bár neki csak nyolc osztálya van, anyjának

[3] A faluban élő cigányok önmagukat kárpáti vagy/és romungró cigányoknak nevezik. Ld. erről bővebben később.

[4] Azaz nem cigány származású ember (oláh cigány szó).

[5] Munkámat 2007–2008-ban az Oktatási Minisztérium pályázata támogatta: Kulturális revival? 13-14 éves általános iskolások nemzetiségi kötődései. 2008–2009-ben az Országos Kutatási Alap, „Bennmaradni vagy kimaradni? Romungró gyerekek középiskolai továbbtanulási esélyei" című pályázat

[6] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2007. október 4.

csak három, mégis a nagylánynak tanulnia kell. Mert kell a bizonyítvány, hogy dolgozhasson, hogy jó munkája legyen, mert ebben a faluban *„minden cigány dolgozik”*, itt olyan cigányok élnek, akik *„rendesek”*, akik *„munkából élnek, nem lopásból”*. Aztán elkéri a listámat, válogat belőle, kihez érdemes, kihez nem elmennem, majd felajánlja, hogy elkísér, bemutat.

A „hová tartozol?” kérdése[7] talán ekkor már eldőlt. Gyimbi vitt be a családokhoz, majd ahogy múlt az idő, testvérei adtak kézről kézre. Hagytam, oda vigyenek, ahova ők akarnak. Azoknak mutassanak meg, akiket ők fontosnak tartanak. Kíváncsi voltam, melyek azok a külső körök, melyeket elsőre feltárnak, megmutatnak a kívülről jött, jó szándékú idegennek. Úgy gondoltam, tartoznom kell valahova, ha meg akarom vetni a lábam ebben a közösségben. Szükségem van egy „családra”, aki vállalja értem a felelősséget, aki segít, ha értetlenül állok valami előtt, aki első kézből magyarázza el a dolgokat. Ahhoz, hogy értelmet fedezzek fel abban, amiben kívülről esetleg „csupán értelmetlenséget és idegenséget” (Stewart 2001) látok, olyan vezetőkre volt szükségem, akik bizalommal fordulnak felém, és akikben én is megbízom. Nem tartozhatom mindenhova, választanom kell egy „családot”. Tisztában voltam azzal[8], hogy ez be fogja határolni a kapcsolathálómat, valószínűleg meghatározza azt is, hogy kivel léphetek és kivel nem kapcsolatba.

Minden terepmunka alatt választanuk kell azok közül a lehetőségek közül, melyek formálják a kutatott közösségek mélyebb megértését. Ez egyike volt azoknak. Adott volt, hiszen ők „karoltak fel”, ők engedtek be először a családjukba, az ő rokonaikat és barátaikat ismertem meg első körben. Mindez fő irányt adott a kárpáti cigányok közé való beépülésemnek, ám nem zárta le mások felé sem az utat. Gyimbi családja, bár felrótta, ha „a rosszabb családok” közé is járok, de nem akadályozta meg. Legfeljebb ugrattak velük, *„azok a kedvenceid, minket meg hanyagolsz”*, kötött belém gyakran Gizi egy félmosoly kíséretében. Úgy magyarázták, hogy az oláh cigányok[9] között korábban végzett terepmunkám miatt „vonzódom” a „rossz cigányokhoz”[10].

Heteken, hónapokon át jártam Gyimbiékhez és azokhoz, akiket ők ajánlottak, feltérképezhettem egy családi „klán” bővebb körét. Aztán elvittem családomat, a gyerekeimet is hozzájuk. Barátok lettünk, megszoktak, már nem vettek észre, ha beszélgettek, már másról is esett szó köztünk, mint arról, hogy ők miért „jó cigányok”. Kölcsönös volt a megismerés, beengedtem őket a mindennapjaimba, meséltem a munkámról, az egyetemi állásomról, a gyerekeim aktuális dolgairól.

[7] Vö. Durst 2011, Kovai 2008, Pálos 2008.

[8] 2001–2004 között egy erdélyi kelderás közösségben kutattam, öt hónapot éltem közöttük. Így szereztem meg azokat a tapasztalatokat, melyeket ebben a kutatásomban felhasználtam.

[9] Magyarországon tíz-tizenkét egymástól kulturálisan és nyelvjárásváltozat szerint is elkülönülő oláh cigány nyelvet beszélő csoport van (Kemény 2000:25).

[10] Az oláh cigányokról vallott elképzeléseik elemzését lásd alább.

És ők gesztusra gesztussal feleltek, megosztották velem a mindennapi problémáikat, segítséget kértek, ha „értelmiségire" lett szükségük. Hónapok alatt együtt alakítottunk ki egy közös rendszert arra, hogy mi az a szerep, amiben megtalálhatom köztük a helyemet. Nem lettem a családjuk tagja, nem lettem a cigány közösség tagja, egy „magyar" voltam, jó szándékú, aki – ahogy mondták – *„szereti a cigányokat"*. Ez volt az első magyarázatuk arra, hogy mit keresek ott közöttük.

Ebben a fejezetben szeretném minél jobban megvilágítani azt, hogy mi volt az a társadalmi környezet, amibe terepmunkám alatt beépültem, melyek voltak azok az alakítható lehetőségek és kialakult szerepek, amiket antropológusként felhasználhattam az anyagom gyűjtéséhez. A kárpáti cigányok között eltöltött mindennapjaim alakították ki azt a teret, amelyben anyagom érlelődött, kérdéseim felvetődtek. Ahhoz, hogy az ebből következő elemzésem világossá, szempontjai érthetővé váljanak, írnom kell a kárpáti cigányokkal való találkozásom következményeiről és ezek bennem keltett „visszhangjáról" is (Williams 2000:267). Ezek a történetek és ezek a leírások mind a közös mindennapjaink határán keletkeztek, bennük van az, ahogy én láttam őket és az is, ahogy ők láttatták magukat.

A HELYKERESÉS – *„ENNEK MÁR MINDENT ELMONDUNK?"*

Kutatásom alakulását az én és a kárpáti cigány közösség jó néhány tagjának viszonya határozta meg. Kérdéseim körét maguk a cigányok jelölték ki, hiszen nagyvonalakban azon témák köré építettem fel kutatásomat, amiről szívesen beszéltek, ami számukra fontos volt, és amit fontosnak tartottak megtanítani nekem, hogy érteni tudjam őket. Ahogy kapcsolataim szorosabbá váltak a közösség tagjaival, úgy változtak a témák is.

Kezdeti beszélgetéseink során rendszeresen példákat és érveket soroltak fel, hogy bemutassák a munkához, a tisztasághoz való viszonyukat és alkalmazkodásukat a többségi társadalom elvárásaihoz. Arról beszéltek, hogy „ők más cigányok", mint „a cigányok" általában. Később, mikor meséltem nekik korábbi, az oláh cigányok között végzett terepmunkámról, állandó viszonyítási pontjuk lett ez a történet. Az „oláh cigányok" csoportja lett számukra a „cigány etalon", amikor önmagukról, közösségi sajátosságaikról beszéltek. Úgy vélték, ezt én is megértem, hiszen az oláh cigányokat már „ismerem". Időnként parázs vitáink támadtak ebben a témában, hiszen az ő „modernségük" bizonyítékát az oláh cigányok „hagyománytisztelete" jelentette számukra, és e „hagyományok" értékelése igencsak negatív rendszerben történt meg.

Ahogy egyre több időt töltöttem velük, úgy változtak a témák, saját személyem legalább olyan fontos mérce lett, mint korábban az „oláh cigányok" voltak. Beszéltünk a nők korával járó kötelességekről és a nő feladatáról a családban, illetve – a harmadik gyerekemet várva – a gyerekek felelősségteljes vállalása került gyakran szóba. Úgy vélték, hogy korom és külsőm nem fedi egymást, ezért gyakran még a nálam fiatalabbak is úgy viszonyultak hozzám, mint fiatalabb, tapasztalatlanabb társukhoz. Döbbenten konstatálták, hogy harmincas éveim végén vállaltam még egy gyereket. *„Hogy fogod felnevelni?"*, kérdezte egyik ismerősöm, *„hiszen ötven-hatvan évesen meghalsz, mi lesz velük utána?"* Szembesülni kezdtem korhatáraikkal, hogy mennyi idővel számolnak, és mindezt hogyan osztják be.[11]

Idővel beköltöztem közéjük, és bent lakásom intimebbé tette kapcsolatunkat, hiszen együtt keltünk, kávéztunk, látták, ahogy főzök, takarítok, én is láttam nap mint nap, ahogy ők végzik munkáikat. Számomra ők lettek akkor „a cigányok", akiket megfigyeltem, számukra pedig én lettem „a magyar", akit ők figyeltek. Étkezési szokásaim, főzési tudományom, gyereknevelésem, öltözködésem és viselkedésem mind újabb és újabb lehetőséget teremtett, hogy beszélhessünk arról, ami közös bennünk, és arról, ami megkülönböztet minket. Hogy „ők" fokhagymával készítik a rántást, de „mi" hagymával, hogy a csirkepörköltet nagyon hasonlóan csináljuk mindannyian, hogy ők a lecsóba gyúrt tésztát tesznek, és a különbséget hangsúlyozva „cigány lecsónak" nevezik. A sütemények receptjeit örömmel osztottuk meg egymással, láttuk, hogy ebben hasonló az ízlésünk. Úgy tartották, én túl türelmes vagyok a gyerekemmel, ami veszélyt is hordozhat magában, hiszen nem tanulja meg, hogy mikor hibázik. Ennek ellenére megdicsértek, hogy milyen szépen beszélek a kicsikkel, és úgy gondolták, inkább óvónőnek kellett volna mennem.

A rólam szerzett információkból mindig általánosítottak „a magyarokra". *„Ti magyarok, mindig időre esztek!"*, vonta le Gyimbi a következtetést néhány nappal beköltözésem után. Kezemben a kisfiam joghurtjával ültünk a küszöbön, éppen „tízóraiztunk". Amellett érvelt, hogy rendszeresen, mindig ugyanabban az időben adok neki enni, *„mi akkor eszünk, ha éhesek vagyunk, nem az órát nézzük"*. Másnap Picinél ültem, délelőtt látogatóban, *„kérsz enni?"*, mutatott a tűzhelyen fortyogó levesre. Nem akartam megbántani, nemrég voltam túl a reggeli kávén, nem kívántam a levest, kínban ülve próbáltam valami elfogadható magyarázatot találni arra, hogy miért nem eszem velük. Körbenéztem a konyhában, szemem a falon levő órára tévedt, bár nem az időt figyeltem, *„most nem kérek, köszönöm"*, nyögtem ki végül. Pici szeme elnyílt a csodálkozástól, *„tényleg az órát nézed, Gyimbi mondta, hogy ti mindig időre esztek!"* És onnantól kezdve sokan tudtak arról, hogy „a magyarok" az órát nézik, és nem a hasukra figyelnek, ha éhesek.

[11] Terepnaplómban feljegyzett történet 2013. augusztus 3.

„*Ezért van* – vonta le végül Gyimbi következtetést egy este –, *hogy a magyar nők olyan soványak, a cigányok pedig kövérek!*"[12] Folyamatosan alakítottuk egymást, alakítottuk közös tudáshalmazainkat a másikról.

Sokat beszéltünk az elfogadó „jó magyarokról" és az előítéletes „rasszistákról", arról, hogy az előítéletekkel hogyan lehet együtt élni. Engem is érdekelt, és ők is kommentálták folyamatosan a híreket. Közösen néztünk tévét, főleg zenei műsorokat, de soha nem hagyták volna ki a „Roma Magazin"[13] heti számát. Ezek mindig jó alkalmat adtak arra, hogy beszéljünk arról az ideáról, amit számukra jelentett egy jó cigány-nem cigány kapcsolat, és hogy szóba hozzuk félelmeiket a „gárdistáktól"[14]. „*Majd golyóálló mellényben kell nekünk is járnunk*", veti oda könnyedén, szarkasztikusan Gyimbi egy nap. A romagyilkosságok tárgyalásának[15] szörnyű napjai ezek, a döbbenet és dermedtség volt jellemző mindenkire. Gyimbi megjegyzése meglepett, láttam, hogy megviselte őket a hír, félelmet keltett bennük. Hogyan is lehet erről beszélni, ha maguk is részeseivé válnak a történetnek, pusztán „származásuk okán"? És mit tudok én mondani, ha maga a történet a másik táborba tesz át, pusztán csak „származásom okán"? Cigánnyá lettek ők és magyarrá én a félelem világában, úgy, hogy sem ők nem akartak „úgy" cigányok lenni, sem én nem akartam „azoknak" a magyaroknak a táborába tartozni.

A kutatásomat alapvetően határozta meg saját személyemnek a kárpáti cigányokkal való kapcsolata. Minden, amit megtudtam közösségükről, csupán csak

[12] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2013. július 9.

[13] A közszolgálati televízió Roma Magazinja 1992 óta mutatja be a hazai legnagyobb lélekszámú nemzetiség életét: hétköznapjait, kultúráját, hagyományait és társadalmi problémáit. A magazin célja a roma közösség megismertetése, hagyományainak ápolása, pozitív üzenetek közvetítésével.

[14] A Magyar Gárda Hagyományőrző és Kulturális Egyesület és az általa létrehozott Magyar Gárda Mozgalom a Jobbik Magyarországért Mozgalomhoz kapcsolódó szervezetek voltak. 2007-ben alakultak, a bíróság 2009-ben feloszlatta a szervezetet. Az egyesület elnöke Vona Gábor, a Jobbik elnöke volt. A Magyar Gárda deklarált célja a „magyarság fizikai, lelki és szellemi önvédelme" volt. A bíróság a szervezet feloszlatását azzal indokolta, hogy az egyesület és a mozgalom tényleges tevékenysége nem volt összhangban a célkitűzéseikkel, illetve Árpádsávos címerrel ellátott fekete-fehér egyenruhájuknak pártmilíciára emlékeztető jellege volt. Még ugyanabban az évben hasonló tagsággal, vezetéssel és célokkal megalakult az Új Magyar Gárda Mozgalom. A magyarországi cigánysággal szembeni megnyilvánulásaik, felvonulásaik és agresszív támadásaik félelmet keltettek a roma/cigány lakosság körében. A kárpáti cigányok gárdistáknak nevezték minden olyan előítéletes ismerősüket, akiktől konkrétan hallottak cigányellenes gondolatokat.

[15] Magyarországon 2008–2009-ben négy fegyveres elkövető, rasszista indíttatásból, kilenc helyszínen hajtott végre fegyveres támadást romák otthonai ellen. A bűncselekmény-sorozatban hat ember, köztük egy gyermek meghalt, öten súlyosan megsebesültek. Az elkövetők 2008. július 21-én Galgagyörkön, augusztus 8-án Piricsén, szeptember 5-én Nyíradonyban, szeptember 29-én Tarnabodon, november 3-án Nagycsécsen, december 15-én Alsózsolcán, 2009. február 23-án Tatárszentgyörgyön, április 22-én Tiszalökön, augusztus 3-án Kislétán hajtottak végre támadásokat. A kislétai és a tiszalöki bűncselekménynek egy-egy, a nagycsécsinek és a tatárszentgyörgyinek két-két halálos áldozata volt (ld. Vágvölgyi 2013).

„visszfénye" lett a velük való kapcsolatomnak (vö. Williams 2000a:267). A kárpáti cigányok között megtapasztalt dolgokat abban az összefüggésben „csak" én láttam, aki akkor és ott eltöltöttem azt az időt a terepen. Ebből következik az is, hogy a feldolgozott anyagból megszületett elemzés is az általam megélt történések tapasztalatait és az azokból levont következtetéseimet tartalmazza, melyeket a kárpáti cigányok magyarázataival vetettem össze. Anyagom tehát „látszólag tudományos, de nagyrészt saját tapasztalatokra" épülő munka (Geertz 1994:358). Ennek ellenére nem gondolom azt, hogy kutatásom a szubjektivizmus útját járná. Épp ellenkezőleg, úgy vélem, hogy a köztük és köztem levő folyamatos interakció bemutatása az, ami megalapozza a kárpáti cigányok valóságáról alkotott elemzésemet.[16] A „cigányok valósága" a nem cigány világban konstruálódik. Ahogy Patrick Williams is megfogalmazza: „Mi a cigányok helyzetének alapvető vonása, ha nem az, hogy köztünk vannak jelen?" (Williams 2000a:268)

Robert M. Emerson szerint a leírások eleve egyféle perspektívából mutatják be a megfigyelt eseményeket; ezek a közösségek szerzőhöz kötött reprezentációi (Emerson 2001:132). A kárpáti cigányok stratégiáinak bemutatása és ezek elemzése a lehetséges leírások egyike – James Clifford kifejezésével élve –, „interszubjektív" munka, mely egyszerre tudományos „laboratórium" és személyes „átmeneti rítus" keveréke (Clifford 1999a:164). E kettőség határozta meg munkámat: megfigyeléseim és az adatközlők személyes meglátásának elemzését adom könyvemben. Az értelmező leírásomnak kiindulópontja, hogy nem egyszerűen csak a jelentéseket regisztrálom, hanem jelentések lehetőségeit igyekszem feltárni, minél telítettebben visszaadó „sűrű", vagyis sokoldalú leírását adni az adott szituációknak. A „sűrű leírás" a vizsgált jelentéseket sokoldalú, értelemteli keretbe helyezi és a „jelentések nyomába" szegődik (Geertz 1994: 172.).

KUTATÓI SZEREPEK – *„… CSAK Ő OLYAN… TUDOD?"*

A cigányok közösségébe való bekapcsolódásomnak különböző formái, mértékei, de mindemellett komoly korlátai is voltak. Elsősorban a „bizalom" volt az a kulcs, amely megnyitotta számomra a kapukat ahhoz, hogy megismerjem bizonyos fokig az itt élő cigány csoportot. A bizalommal járt az, hogy ők maguk próbáltak helyet találni nekem a közösségükben. Ez nem volt egyszerű számukra, hiszen

[16] Patrick Williams kiegészíti még ezt a gondolatot azzal, hogy ez „a saját magukról alkotott kép szerint ellentétesnek tűnik, de amelyek viszonya olyan teljességet alkot, amely egyenként mindkettőt meghaladja" (Williams 2000a:268).

ebben a közösségben nincsenek bent élő, független magyarok. Vannak a „belépők", akiktől félnek, mert beleszólnak tevőlegesen a mindennapjaikba (bürokraták, rendőrök, ellenőrök), vannak a jó szándékú „bejárók" (szociális munkások, védőnők, egyházi emberek), akik segítik őket, és akiknek felajánlott segítségét használják, és vannak az „elcigányosodott" magyarok, akik beházasodtak közéjük, és ott is élnek velük. Ám olyan nem cigány nincs közöttük, aki „időszakosan" köztük él, aki részt vesz hosszú időn át a mindennapjaikban azzal a biztos ténynyel, hogy idővel elkötözik, visszamegy oda, ahonnan jött.

Ez a helyzet merőben új volt számukra: a *„magyar kutató"*, aki *„szereti a cigányokat"*, a *„tanodás"*, aki segíti a gyerekeiket és végül egy nagy család *„ráklija"*, akit ők tanítanak és támogatnak. Három olyan szerep, ami társadalmi presztízsemet, közösségi helyemet, időnként koromat is megváltoztatta. Három olyan szerep, amely a kutatásomat meghatározta, szemléletmódomat alakította. Három szerep, melyben beilleszkedtem a cigány közösségbe, s melyben helyet találtak nekem, s melynek keretében e könyv teljes kutatási anyaga egybegyűlt.

Leonardo Piasere szerint az „etno-ciganológusok általában nem szeretnek beszélni az általuk tanulmányozott közösség tagjaival való kapcsolatukról" (Piasere 1997:124). Ahogy írja, ritkán van lehetőség megismerni a „befogadó közösséghez való alkalmazkodás kísérlete során átélt hibákat, konfliktusokat, és a »kulturális összeütközést«. […] Pedig számos problémának és bizonytalanságnak kell felmerülnie nem elsősorban a közösség, mint inkább a kutató származása miatt" (Piasere 1997:124). A kárpáti cigányok között végzett kutatómunkám milyensége sok szálon függött a közösségben betöltött szerepeimtől és az ezekből adódó viszonyaimtól.

A magyar, aki *„szereti a cigányokat"* – a „bejáró"

2010-ben újabb kutatás keretében[17] filmforgatásba kezdtem a kárpáti cigány közösségben arról, hogyan élnek a helyi romungrók, mit dolgoznak, mit kezdenek a pénzzel, amit megkeresnek. Olyan téma, amiről tudtam, hogy szívesen és sokat beszélnek, hiszen számtalanszor magyarázták nekem különböző helyzetekben, hogy ők „rendes, dolgos cigányok", ők a környék „jó cigányai". Ekkor merült fel először, hogy ott laknék közöttük egy rövid ideig, csakhogy könnyebben követhessem kamerával a mindennapokat.

Leonardo Piasere a romák között végzett kutatási módszereknek három fajtáját különítette el tanulmányában: az első módszert a „harapj és fuss taktikájának" nevezi Hymes nyomán (Piasere 1997:126). Ebben az esetben a kutató

[17] Ethnicizing Attitudes without Negative Stereotypes című kutatás keretén belül (Janky–Bakó–Bognár–Szilágyi 2013), MTA, BME, Budapest.

„néhány órára megjelenik a cigányok táborában (vagy negyedében), ravasz »szópárbajt« kezdeményez az ott levőkkel oly módon, hogy a lehető legtöbb információt a lehető legrövidebb idő alatt gyűjtse be, aztán hazatér otthonának békéjébe, hogy feljegyezze és rendszerezze az adatokat" (Piasere 1997:126). A második taktikát Piasere a „cigány az ajtó előtt" módszerének nevezi. Ebben az esetben a kutató a cigány negyed közelében lakik a saját házában, úgy hogy a „cigányokat többé-kevésbé az ellenőrzése alatt tudhatja, miközben a magánéletét is megőrizheti" (Piasere 1997: 126). A harmadik a Malinowski-féle klasszikus antropológiai módszer[18], a „sátor és nyelv" taktika. Ebben az esetben – ahogy Piasere írja – „hónapokig tartó megfigyelés után a kutató »baráttá« válik" (Piasere 1997:126) és a befogadó közösségben telepedik le.

Távlati céljaim között feltétlenül ez utóbbi kutatási módszer szerepelt, ezért döntöttem úgy, hogy a filmforgatás kapcsán – ha rövid időre is, de – beköltözöm egy cigány családhoz. Tisztában voltam azzal, hogy csak a film forgatása idején tartható fenn a szállás, tudtam, hogy ez esetben nincs lehetőségem még a hosszú terepmunkára.

A roma közösségekben végzett terepmunka egyik legnehezebb feladata a szálláskeresés. A cigányok által lakott részek szegények, több család lakik egy-egy portán, nincsenek üres, kiadó házak, szobák. A beköltözés vágyát is bizalmatlanul fogadja a közösség, hiszen miért is akarna egy jól szituált „középosztálybeli" ott lakni a cigánysoron? Érthető módon szinte azonnal felmerül bennük a „kémkedés" gyanúja.[19]

A család, ahova szerettem volna beköltözni, a kérésem döbbenten fogadta: miért is akarok ott lakni? Jöhetnék minden reggel, mehetnék haza a családomhoz minden este. Gyanakvóak voltak, és értetlenül álltak szándékom előtt. Gyanakvóak, hiszen hogyan is akar egy magyar ott aludni egy cigány családnál? És a férje mit szól hozzá? Nem lesz ebből nekik bajuk? Értetlenül is álltak, hiszen a kutató családját otthon hagyva, egyedül jön ide egy idegen férfi operatőrrel[20].

[18] A mára már klasszikussá vált Bronislaw Malinowski fogalom, a „résztvevő megfigyelés" (Tax 1977:7, Peacock 1991:10, Crapo 1993, Malinowski 2000) tartós részvételt jelent a kutatott közösség mindennapi életében, mely alatt a kutató a jelenségeket önmaga figyeli meg, saját élményeként éli és tapasztalja meg. A vizsgált kultúrák „első kézből származó élménye" (Spradley–McCurdy 1975:42) és a közösség mindennapi életében való bizalmas részvétel (Pelto 1970:45–56) segíti azt, hogy az antropológus a kutatott közösség saját elképzeléseit tolmácsolja saját életükről.

[19] Michael Stewart hasonló problémákkal szembesült beköltözése kapcsán: „Amikor először vetettem fel, beköltözhetnék-e a romák közé, hitetlenkedve fogadták. Ugyan melyik gázsó akarna romák között lakni, gondolták. […] Néhányan spiclinek gondoltak, de a többiek véleménye győzött, s így pár héttel később beköltöztünk" (Stewart 1994:32).

[20] Operatőröm egy nálam jóval fiatalabb antropológushallgató volt. Gyanakvásukat így a tanár-diák szerep eloszlatta némiképpen, ám mindemellett saját megítélésemet igencsak rontotta. Az idegen fiatalemberrel kószáló családanya képe többször is megrovó megjegyzéseket csalt ki belőlük.

Mit gondolnak erről majd a cigányok? Ez volt az első eset, amikor befogadó „családom" tényleges pártfogásába vett. Hosszú beszélgetéseket folytattunk a filmkészítésről, arról, hogy milyen céljaink vannak az elkészült anyaggal, végül a családfőt, Cumpit meggyőzve, a család női tagjai néztek szét saját rokonságukon belül, hogy kik lehetnek azok, akik egy rövid időre befogadnak minket.

Gyimbiéknél szóba sem jöhetett, hiszen náluk négy család zsúfoltan élt együtt. Végül Gyimbi testvérének a lánya felajánlotta, hogy beszél a vele egy házban élő anyósával és hajadon sógornőjével, hogy ő befogad-e minket néhány éjszakára. A család tagjait már korábbról ismertem, jó viszonyban voltam velük, így végül úgy döntöttek, hogy lakhatunk náluk a filmforgatás ideje alatt. Komoly átrendezést és kényelmetlenséget jelentett számukra, hogy elhelyezzenek minket, hiszen a fiatal operatőrrel egy szobában nem feküdhettünk le, attól is mereven elzárkóztak, hogy a földön aludjunk. Végül a hajadon lányt és a nőtlen fiút átköltöztetve az édesanya ágyába, biztosították számunkra a két fallal elválasztott alkóvot.

A filmforgatás ideje alatt – mint egy kedves vendégnek – rendkívüli figyelmességben volt részünk. Étellel-itallal, kávéval vártak a rokonsághoz tartozó minden családnál. Este elvittek kocsmázni a cigánysorra, több napon is elkísértek a riportalanyokhoz, beszéltek azokkal, akiket zavart a kamera[21]. Meg akarták mutatni, ha már ott voltam, hogy milyenek is a helyi cigányok. *„Magyarok közt ilyet nem találtál volna…"*, mondták *„most láthatod, milyenek vagyunk"*, célja volt támogatásuknak: megmutatni mindazt, amiről addig csak elméletben szóltak. A filmkészítés számtalan nehézsége mellett a kamerának „haszna" is volt, ebben az időszakban már ismert alak lettem, egy magyar kutató/filmes, aki köztük jár, mert szeretné megérteni őket, egyszóval valaki, aki *„szereti a cigányokat"*.

A gádzsó világhoz való érzelmi viszonyulás alapjaiban határozta meg a kárpáti cigány közösség interetnikus kapcsolatrendszerét. Viszonyuk a többségi társadalom tagjaival érzelmekkel átszőtt volt. A körülöttük levő nem cigány világot kétféle módon osztályozták, voltak, akik *„szerették"* és voltak, akik *„utálták"* a cigányokat. Úgy tapasztaltam, hogy köztes, azaz semlegesnek tételezett viszony nem realizálódott számukra. Kategóriáikat hamar, szinte a kapcsolatok elején felállították, minden gesztust, mimikát, minden kifejezést ebben osztályoztak. Érthető, hiszen nap mint nap megtapasztalták, hogy a körülöttük levő többségi társadalom tagjai hatalmi alapon erőltetik a saját többségi modelljüket és értékeiket. Ezek eléréséhez sokféle eszközük volt, a nyíltan leértékelt és stigmatizált cigány kép kialakítása, a folyamatos ellenőrzések, az adminisztratív kellemetlenkedések

[21] A kamera szerepe kétséges volt számomra. Óhatatlanul a média világába helyezte át kutatásomat, előtérbe hozta a pénz szerepét, ami addig nem jellemezte a köztem és a cigány családok közötti kapcsolatot. Másrészt izgalmas volt megfigyelnem a mondandójuk alakulását a kamera jelenlétében, az „üzeneteket", amiket ezen keresztül küldtek a nem cigány társadalomnak.

és bosszantások (ld. Williams 2004:427). Mindez a cigány közösséget védekezésképpen gyors helyzetfelismerésre és reakcióra késztette, pillanatokon belül felmérték, hogy a velük kapcsolatba kerülő gádzsó a „szereti a cigányokat" vagy a „nem szereti a cigányokat" kategóriába tehető-e. Később ez alapozta meg saját viszonyulásukat is a nem cigány ismerőseikhez és az első találkozáskor a velük kapcsolatba lépő nem cigányt hamar beillesztették valamelyik kategóriába.

Mikor először beszélgettünk Irénnel, Gyimbi testvérével, gyanakodva méregetett: *„Te cigány vagy?"* – kérdezte végül. Akkor már percek óta beszéltem a kelderás cigányok közt évekkel ezelőtt végzett munkámról. Mielőtt bármit is mondhattam volna, Gyimbiből már folyt a szó: *„Dehogy, csak ő olyan… ő szereti a cigányokat, tudod?"*[22]

A „jó" magyar (aki szereti a cigányokat) és a „rossz" magyar (aki utálja a cigányokat) kategória alapvető viszonyulási pontot adott számukra a többségi társadalomban való mozgásukhoz. Ez meghatározta, hogy kit keressenek fel az önkormányzatnál, ha segítségre van szükségük, milyen munkahelyre menjenek el dolgozni, egyáltalán kivel álljanak, a szükségesnél több időre szóba. Mindez tükörképe volt a többségi társadalom előítélet-rendszerének, ám a kutatói szerep szempontjából egy dolog vált ebből fontossá. Első szerepem, melyhez hozzásegítettek, az volt, hogy olyan magyarrá tudtam válni, aki – az ő értelmezésükben – *„szereti a cigányokat"*[23]. Ez az alapkategória határozta meg a viszonyukat hozzám, és ezzel együtt kezdeti kutatásomat is. Terepmunkámat végigkísérte ez a megítélésem, a közösségben hamar elterjedt, és így könnyen kategorizálható alakká váltam.

A film forgatását néhány héten belül befejeztük, és ezzel a terepmunkámnak ez a szakasza lezárult, ám ez alatt az idő alatt kialakult helyzetem, megítélésem későbbi munkámnak meghatározó elemévé vált.

A magyar, aki *„segíti a cigányokat"* – a „tanodás"

Különlegesen nagy felelősség az, ha a kutató antropológus bármilyen módon beavatkozik a kutatott közösség életébe. Ennek ellenére a hosszas terepmunka óhatatlanul kialakít olyan helyzeteket, melyekben elengedhetetlen, hogy valamilyen módon tevőlegesen részt vegyünk a közösség életében. Terepen dolgozó kutatóként evidencia számomra, hogy a terepen való munka végzése közben maga a „terep" nem létezik, emberek vannak, mindennapi kis történetek zajlanak,

[22] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2008. március 24.

[23] Meg kell jegyeznem, hogy saját kutatói szemléletmódom alapvető pontja, hogy a kutatás alapját elsősorban nem az érzelmi, hanem a megértési vágynak kell irányítania. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének szívemhez közel álló cigány ismerőseim, hanem azt, hogy ahhoz, hogy elemezhessük egy többségi társadalomban élő roma közösség mindennapi életét, a megismerés és a megértés, nem pedig a „megszeretés" eszközét kell használnunk.

feladatok, megoldandó problémák kerülnek elő[24]. A „terep" a terepre való beköltözéssel megszűnik, és mindennapi életünk terévé válik. Ezekben a mindennapokban céllal veszünk részt, hiszen tudományos elemzésünkhöz gyűjtünk anyagot. Dolgozunk akkor is, amikor látszólag nem teszünk semmit. Az ott lakás alatt viszont a helyünk megtalálásával egyben a „hasznunkat" is megkeresi a közösség.

Néhány éve már különböző intenzitással a faluban dolgoztam, mikor Gyimbi egy nap leültetett azzal, hogy kérésük lenne felém. Lánya ekkor a szakközépiskola harmadik osztályát végezte változó eredménnyel, közeledett az érettségi vizsga, szükség lett egy tanárra, aki segít a felkészülésben. Gyimbinek nem volt pénze arra, hogy tanárt fogadjon lánya mellé, értelemszerűen hozzám fordult. Viol volt az első tanítványom.

Kutatási szempontból kapóra jött ez a tanítás, hiszen ilyen módon – túlléptem a kávézós, délutáni vendég szerepén – „legálisan" töltöttem el órákat a házukban tanítás előtt és tanítás után. Nem sok időre rá néhány ismerős család is jelezte, hogy számítanának a segítségemre, majd a falubeli óvónő keresett meg (aki a cigányok szerint „szereti a cigányokat"), hogy lenne néhány korrepetálandó általános iskolás kisgyerek.

A tanoda beindítása komoly szervezéssel járt, helyet kellett szerezni az órákhoz. Így kerültem kapcsolatba a helyi bürokratikus szervekkel, hirtelen ismertté váltam a cigánysoron túl is. Egy év múlva már tizennégy gyerekkel tanultunk hetente két alkalommal, öt év múlva – 2016-ban – harminchat gyerekkel és húsz önkéntessel végeztük a munkát mindennap, egy új tanoda épületben, egy magánalapítvány támogatásával.

A tanoda működtetése kitágította azt a kapcsolathálómat, mely a „családom" kiválasztásával csak bizonyos körökre szűkült. A tanodába járó gyerekek családjain keresztül a kárpáti cigány közösség szinte minden típusú csoportjába – a „sori" cigánytól a „hegyi" cigányig, a szegénytől a gazdagig, a magas presztízsűtől a stigmatizáltig – eljutottam. Olyan családokkal kerültem kapcsolatba, akikkel az idáig nem, vagy azért, mert befogadó családom nehezményezte a velük való kapcsolattartást, vagy azért, mert nem volt rá lehetőségem. A gyerekek tanítása kapcsán mind a mai napig szoros kapcsolatot tartok fent ezekkel a családokkal, és maga a segítő-tanodás szerepe elfogadhatóvá tette báziscsaládom számára is, hogy más kapcsolathálók felé is nyitottam.

Kutatói működésemnek így alakult ki második szerepe, a „segítő". Mindez bizonyos szempontból háttérbe szorította a kutatói szerepemet, hiszen elsősorban olyan alakká lettem, aki problémamegoldó feladatot tölt be az életükben. Nemcsak a tanodás gyerekek ügyei kapcsán kerestek meg, hanem a családok

[24] Ahogy Clifford Geertz írja, mindez „erősíti" a kutató „arra való hajlandósságát, hogy adatközlőit személyeknek és ne tárgyaknak tekintse" (Geertz 1994:187).

különböző problémáival is. Látszólag folyamatos beavatkozási „kényszer" nehezült rám, hiszen olyan ügyekbe vontak be, mely túlmutatott a kutatói szerepemen. Mindez viszont azt eredményezte, hogy az általam kutatott témákra vonatkozó számtalan, mindennapi történetet ismertem meg, melyeknek folyamatát és a lehetséges megoldásait is végigkövethettem.

James Clifford szerint az antropológus történeteket ír le, melyek egyszerre jelenítenek meg valódi kulturális eseményeket, s tesznek rajtuk túlmutató (morális, ideológiai stb.) állításokat. Úgy véli, hogy az etnográfiai leírások lényegét adó realisztikus portrék – részletgazdaságuk alapján – széles körű metaforák vagy képzettársítási modellek, melyek elméleti többletjelentésekre mutatnak rá (Clifford 1999a).

A faluban végzett terepmunkám alatt összegyűjtött anyagom hosszabb-rövidebb történetekkel bővült ki. Közöttük szerepeltek rövid kis sztorik, hosszabb, a közösség egészét megmozgató történetfolyamok vagy hétköznapi ügyeket felvillantó, csip-csup esetek. Ezek az apró, mindennapi történések adták alapját a közösséggel kapcsolatos elemzéseimnek, hiszen mi mutathatná meg a közösség együttélési gyakorlatait jobban, mintha azt a mindennapi működésben figyelhetjük meg?

Terepmunkám során számtalan alkalommal szembesültem azzal a határral, ami a számomra felfedhető és a cigány közösség által előlem „eltitkolt valóság" között van. A kapott információk gyakran félrevezettek, előfordult az is, hogy olyan történeteket hallottam, ami számomra értelmezhetetlen volt, s esetleges rákérdezéseimre kínos hallgatás lett a válasz. Hamar szembesültem azzal, hogy van, amiről nem tudhatok, akad olyan történet, amiről nem érdeklődhetek, s a véletlenül „fülembe jutott" dolgokat rendkívül óvatosan kell kezelnem.

Egy nyári délután a Plandicson vágtam át, amikor begördült a busz, és Aranka szállt le róla nagy csomagokkal megrakodva. *„Segítsek felcipelni?"*, léptem oda hozzá, csomagokkal megrakodva együtt baktattunk fel a hegyre, miközben kérdezgettem, *„merre járt?"*, *„a piacon voltam vásárolni"* sandított rám. Csendben mentünk tovább, hirtelen megállt, *„nem mondtam igazat, paradicsomot árultam a piacon"*, értetlenül néztem rá, *„nem sikerült eladni?"*, *„de igen, jó vásár volt"*, mondta, tovább baktattunk, hirtelen szembe fordult velem, *„neked elmondhatom, na, elkapott az a felügyelő-gádzsó, és el kellett jönnöm"*, lassan esett csak le nekem, *„nem volt engedély?"*, *„hát nem volt, nem viszel egy kis paradicsomot a gyereknek estére?"*[25]

Amilyen módon feltérképeztem a cigány közösséget, megpróbáltam kialakítani kapcsolatrendszeremet, összeállítani a „listámat" a majdani interjúalanyaimról, ugyanolyan módon térképeztek fel a cigányok, próbáltak elhelyezni

[25] Terepnaplómba feljegyzett történet. 2014. augusztus 10.

a közösségben meglévő „kategóriák" valamelyikében, és felderítették „közösségi hasznomat", esetleges „veszélyességemet".

Annak ellenére, hogy a tanoda által beleláttam a kárpáti cigány közösség mindennapjaiba, hogy ez anyagomat elmélyítette, elemzési szempontjaimat kibővítette, sokkal nehezebbé tette az anyag etikai szempontból helyénvaló elemzését. Úgy tapasztaltam, hogy a kárpáti cigány közösség belső kulturális tudásának tökéletes elnyerése csak közösségi tagként érhető el. A hosszú, aktív terepmunka alatt idővel magától megnyílnak, legalábbis bizonyos keretek között, láthatatlan csatornák, annyi, amennyit a cigány közösség egy nem cigány számára látni enged. Ám tisztában vagyok azzal is, hogy magyar származású kutatóként soha nem leszek a kárpáti cigány közösség tagjainak egyike. Az antropológiai módszerrel végzett terepmunka csapdája ez, hiszen a hosszú ott-tartózkodás, az, hogy kölcsönösen egymás életének részévé válunk, abba a hitbe ringathatja a kutatót, hogy ottléte már nem „szerep", hanem „tagság". Az ebből következő probléma abban áll, hogy az, aki maga is a cigány közösség tagja, aki rendelkezik a „közösségi tudással", tudja, hogy a meglévő információkból mi az, ami kivihető a nyilvánosság színpadjára és mi az, ami nem. A kutató viszont nem rendelkezik ezzel a fajta tudással.

Leonardo Piasere szerint nagyon kétségessé teszi romológiai kutatásainkat, ha a „kutató úgy dönt, hogy ez »hasznos« a cigányoknak, bármi is a véleményük" (Piasere 1997:128). Fennállhat a veszélye annak, hogy az elemzésekben a cigányok állításait csak egy másik rendszerbe helyezzük át, azaz „nem magyarázatot adtunk, csupán lefordítottunk dolgokat" saját kulturális rendszerünk nyelvére (Williams 2004:450). Ennek a rendszernek „a cigányok" másságával kapcsolatosan kialakult kategóriái vannak, s így nemcsak hogy esszencializálhatjuk a dolgokat, hanem meglévő sztereotípiarendszerekbe helyezzük be azokat a mindennapi történeteket, melyek – normális körülmények között – rejtve maradnak a gádzsó világ előtt. Patrick Williams a „romák csendjéről" beszél munkájában. A következőt írja: „Végül az a »csend«, amelyet, úgy tűnik tőlünk várnak el azok, akik közülük befogadtak minket. Ez a hozzáállás felfedi, hogy ők a miénkkel pont ellentétes eredményre jutottak: semmi sem védi meg őket jobban, mint a tudatlanság, amibe kezdettől fogva burkolóztak. Valóságuk nyers világosságánál, aminek a felfedezése mások érdekében állna (még ha nemes szándékkal is), sokkal jobban kedvelik az előítéletek félhomályát, amelytől szenvednek ugyan, és ezt jól tudják, de amellyel legalább megtanultak élni" (Williams 2000a:272). A kárpáti cigányok „belső csendje" határokat szab elemzésem elé. Igyekszem tiszteletben tartani, hogy szerintük miről beszélhetek és hogyan, figyelembe venni, milyen módon lehet úgy elemezni, hogy az saját értelmezésükbe illeszthető legyen és mégis túlmutasson a lokális közösségen. Ezért helyezem könyvemben az „interakcióra" az interpretáció hangsúlyát, úgy gondolom, hogy a roma-gádzsó, azaz

a cigány-nem cigány közösségek közötti viszonyok elemzése tárhat fel olyan dolgokat, mely társadalmunkról, a közös mindennapjainkról fed fel tudást és talán nem bolygatja meg a kárpáti cigányok „csendjét".[26]

A tanoda vezetése és működtetése által unikális helyzetbe kerültem a kárpáti cigányok között, egyfajta kapu, átmenet lettem a cigány és a nem cigány világ között, ám olyan kapu, melynek zárható ajtaja a cigány világban van. A roma közösség egyértelműen az ő emberükként kezelt, olyannak, aki az érdekeiket képviseli a többségi társadalom felé. Annak, aki a tőlük megtudott információkat csak az ő érdekükben és az ő javukra használja. A „bizalom" volt a kulcs – ahogy írtam –, ami ahhoz kellett, hogy megosszák velem bizonyos belső ügyeiket vagy mások belső ügyeit, ám „bizalom" volt az is, hogy azt gondolták, hogy munkám, írásom megfelel az általuk önmagukról alkotott képnek. Nem könnyű feladat ez, hiszen a „határról" tekintett összefüggések néha egészen mások, mint a belülről kifelé vetített képük.

Amikor Irénnek először mutattam meg a női munkáról szóló írásomat, amelyben ő is szerepelt, nem kis izgalommal szorongtam szobájában. Szemüvegét orrára tolva, az ablaknál böngészte a sorokat, sokáig tartott, hosszan olvasta a pár oldalas szöveget. *„Na?"*, kérdeztem, amikor rám pillantott végül. *„Jót írtál"*, szögezte le. Ennél többet nem tudtam meg tőle, csak abban bíztam, hogy ha „rosszat" írtam volna, barátságunk okán, szóvá teszi.[27]

Tény az, hogy a terepmunka alatt döntések sorozatát hozzuk meg, melyek következménye újabb utakat jelölhet ki számunkra. Az is tény, hogy terepmunkánk időszakos, és ez befolyásolja azt, hogy mennyire leszünk tisztában működésünk következményeivel. Az a bizalom, mellyel cigány ismerőseim beavattak a történetükbe, kötelezettségeket rótt rám. Egyrészt szét kellett választanom azokat az információkat, melyeket mint barátjuknak mondtak el azoktól, ami mások számára is megtudható. Másrészt el kellett kerülnöm azt, hogy esetleg cigány ismerőseimet kiszolgáltassam a többségi társadalom bürokratikus, ellenőrző világának. Ezért a kárpáti cigányok falujának nevét nem adom meg munkámban – falunak vagy településnek nevezem –, azokat az interjúalanyaimat, akikről

[26] Mindezt azzal igyekeztem segíteni, hogy a könyv kéziratát a közösségben többeknek is odaadtam elolvasni. Kritikájuk értő és megértő volt, sokban előrevitte az elemzésemet, többször javította félreértéseimet, de rámutatott arra is, hogy azt a világot, amiben együtt éltünk, sokban másként látjuk ők és én. William Foote Whyte a következőt írta erről a problémáról: „Az emberek rendszerint abban a szerepben jelennek meg a nyilvánosság előtt, amit el akarnak játszani. Egy olyan társadalomkutatóval azonban, aki együtt él az emberrel, mindezt nem lehet megtenni. Nem tudom, hogyan lehetne megoldani ezt a problémát. Azt hiszem, tudományos beszámolóinknak mindig lesznek olyan aspektusai, amelyek okoznak valamelyes kényelmetlenséget azoknak az embereknek, akiket tanulmányozunk" (Foote Whyte 1999:399).

[27] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2014. augusztus 18.

részletesen írok, változatos belső nevekkel azonosítom, akiktől pedig csak idézek, korukkal, nemükkel és nemzetiségi identitásukkal jelölöm[28].

Tanodai segítő szerepem 2013 márciusában újabb jelentéssel gazdagodott. Ennek az évnek májusában beköltöztem a Gyimbiék portáján álló, megüresedett lakásba. Gyimbi testvére, Irén ugyanis elköltözött a közösségből – sokak rosszallására – Budapestre.

A magyar, aki „*hozzánk tartozik*" – a „mi raklink"[29]

Mint írtam már, antropológusként sokszor ringatjuk magunkat abba az elképzelésbe, hogy a kutatott közösségnek igazán tagjává váltunk; befogadtak, beavattak, megtalálták a helyünket. Úgy tapasztaltam, a hosszan tartó terepmunka alatt a közösség helyet talál a kutatónak, más módon nem is létezhetne a közösség mindennapjaiban. A terepen élő antropológus, ahogy Zempléni András írja, akármilyen „diszkrét és »integrálódott« legyen is, akarva vagy akaratlanul abba ártja bele magát, amihez semmi köze. Mesterségének ez az egyik specifikus vonása, és »ottlevésének« célja. Szinte azt mondhatni, hogy az etnológia a mások ügyeibe való szisztematikus betolakodás művészete, és hogy az etnológus […] a »betolakodó« prototípusa" (Zempléni 2000:199).

Ezt a fajta „betolakodást" nem könnyű ellensúlyozni, mindig is mély hálával és alázattal töltött el bármely közösség, melynek tagjai eltűrték hónapokig tartó ottlétemet, időnként zavaró kérdezősködésemet, alkalmatlankodásomat. A „betolakodásunk" együtt jár időszakosságunkkal is. Ha más nem is, de kutatóként mi látjuk a munka végét, tisztában vagyunk azzal, hogy előbb vagy utóbb, de felszedjük a sátorfánkat és odébb állunk. Ám az a csoport, amelynek tagjai hosszú hetek, hónapok alatt segítenek helyünket megtalálni, akik bár tisztában vannak azzal, hogy ott-tartózkodásunk időszakos, ennek magyarázatát mégis nehezen fogadhatják el. A kutató ahhoz, hogy minél aktívabban részt vehessen a kutatott közösség életében, számtalan kapcsolatot épít ki a közösség tagjaival: barátit, támogatóit, esetleg „rokoni" kapcsolatot is. Akkor tudjuk a kutatásunkat jól végezni, ha elég biztos az alap ahhoz, hogy onnan kilépve megkezdhessük a kultúra rétegenkénti megismerését. Ezért gondolom azt, hogy beépülésemhez „családra" volt szükségem, olyan családra, mely mellett én is elköteleztem magam, s mely a támogató biztos hátteret adta munkámhoz.

„Családom" a kárpáti cigány közösség magas presztízsű családjai közé tartozott. Egy portán, de külön bejáratú lakásban élt Julis mama, az idős édesanya – ahogy

[28] 2007–2016 között 77 interjút készítettem. Ennek egy része életútinterjú, másik része témacentrikus, illetve strukturált interjú volt.

[29] A kárpáti cigány szavakat a Romano Rácz-féle átírásban közlöm (Romano Rácz 1994).

a dédunokái mondták, „ősmama" – a legfiatalabb lányával, Gyimbivel, annak férjével, Cumpival és két gyerekükkel, Gyurival és Viollal. A ház mögött egy kis vályogépületben lakott Julis mama egyetlen fia, Pöpös, aki elvált, és így egyedül élt. Volt egy barátnője, attól egy kisfia, ők a szomszéd faluban laktak, Pöpös időnként ott töltötte a napjait. A portán élt a kis szoba-konyhás lakrészben még Irén, a harmadik a gyerekek közül, a kislányával és a férjével, ám ők beköltözésem előtt hónapokkal elköltöztek Budapestre albérletbe. Így tudtam Irén lakásába költözni. A családhoz tartozott még Pici, aki nem messze lakott Julis mamáéktól egy házban férjével, két lányával és nagyobbik lánya családjával és gyerekeivel. A legnagyobb lány, Gizi, szintén a faluban lakott, a település magas presztízsű, csak magyarok lakta részében, magyar férjével. Ő, férje révén, a közösség egyik jómódú tagja volt. Lánya viszont Julis mamáék melletti házban lakott élettársával. A szűkebb családhoz tartozott még Szilvi, Irén nagyobbik lánya, aki a hegyen lakott a férjével, a három gyerekükkel, anyósával, sógornőjével, sógorával és annak feleségével.

A család szoros kapcsolatköre egyértelműen a női ág mentén alakult ki. Napi kapcsolatban a lánytestvérek családjai voltak, a férjek rokonaival felszínesebb volt a kapcsolattartásuk. A család fő bázisa Julis mama portája volt, itt gyűltek össze nyáron, délutánonként, nap mint nap a családtagok beszélgetni. A lánytestvérek között a közösségben szokatlan szoros kapcsolat volt. Családi közösségük egyfajta mikrotérben mozgott a közösségen belül, ennek oka egyrészt Gizi volt, aki csak szűkebb családjával tartott szorosabb kapcsolatot.

A család szűkebb kapcsolathálójának másik oka Pici és Irén lettek, akiknek rendkívül szigorú erkölcsi ideáik voltak, és ők ketten a legkisebb kilengést is szóvá tették bárkinél. A család magas presztízsű volt a közösségben, mégis valamilyen módon periférián voltak. Talán ez is oka lett annak, hogy hamar beillesztettek családjukba. A lánytestvérek sorába kerültem, ám számomra meglepő módon nem korom alapján soroltak be, hiszen így Gyimbi és Irén közé kerültem volna, hanem én lettem a legfiatalabb közöttük.

„Te tényleg főzni akarsz itt?", támadt nekem Gizi, amikor rezsómmal a hónom alatt kezdtem a behurcolkodást a lakásomba. „Hát ennem csak kell, nem?", kérdeztem vissza, „meg a kicsinek is akarok főzni."[30] Napokig értetlenül álltak beköltözésem ténye előtt, holott már hónapok óta tervezgettem ezt velük. Végignézték, ahogy férjemmel és bátyámmal kifestettük[31] a lakást, és visszahurcoltuk a bútorokat, majd ahogy átrendeztem számomra használhatóbbá a szobát. A kétéves, legkisebbik gyerekemmel költöztem be a lakásba. Ez egy újabb értelmezhetetlen tény volt számukra. „És a két nagyobbikat otthon hagyod? A férjed elenged?"

[30] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2013. március 5.

[31] A festés fontos volt, mert Julis mama nem engedett addig beköltözni, amíg „nem tiszták" a szobák.

Semmilyen elfogadható magyarázatot nem tudtam erre adni, hiszen a „munkavégzés" számukra nem indok („*nem lenne az a pénz, amiért én ezt csinálnám*", mondta Irén), a megszállottságból végzett hivatás pedig nem létező dolog világukban. Gyimbi volt az egyetlen, aki hetekkel később megtalálta a választ a kérdésre: „*te meg akarod ismerni a cigányokat és lakva lehet a legjobban megismerni valakit*". Mentőövként kapaszkodtam én is ebbe a magyarázatba, és mások kétségeire is ezt válaszoltam később. Ennek ellenére megítélésemen sokat rontott, hogy nagyobb gyerekeimet nem vittem magammal, sőt férjem is csak időnként látogatott meg. Végül azzal, hogy néha hazamentem, némileg egyensúlyba került a cigányok számára a családi viszonyom és a munkám közti feszültség, bár változatlanul nagyon sajnáltak, hogy a munkavégzésem erre kényszerít.

Már korábban is tapasztaltam, hogy elsősorban a közép- és idős generáció kárpáti cigány nyelven beszélt egymással. Előzékeny volt a nyelvváltásuk, amenynyiben magyar csatlakozott a beszélgetőkhöz, rögtön magyarra váltottak át. Nyelvtanulásba kezdtem, bár nyelvüknek, a kárpáti cigány nyelvnek nem volt nyelvkönyve, pusztán egy szószedet létezett[32]. Irént kértem meg, hogy tanítson cigányul. Első óránkon rám nézett: „*na, mondjad, mit akarsz tudni?*", tanácstalanul néztem rá. Végül mondatokat írtunk, fordítottunk, szószedeteket készítettünk, és ezeket megtanulva haladtam előre a nyelvben. Délutánonként Gyimbiék udvarán összegyűlt a család, testvérek, unokatestvérek, unokák, sógornők, barátok, időnként tizenöten-húszan ültünk körben, és beszélgettünk a napi eseményekről, egy-egy ízesebb pletykát többször is megvitattunk. Közben a gyerekek hol bent, hol kint a felnőttek körén kívül szaladgáltak, néha beleszóltak a beszélgetésbe, vagy átléptek egy közeli rokonukhoz. Főleg ha Pici, Gyimbi nővére is ott volt, a szót kárpáti cigányra fordították. Ahogy teltek a napok, egyre több mindent tudtam kivenni a szóáradatból. Idővel figyeltem csak fel arra, hogy az a „*rakli*", akit meg-megemlítenek a beszélgetésekben, én magam vagyok. Egy meleg délutánon történt, hogy Irén veje rákérdezett: *I rakli szo kirgya cilo dive?* („A »*rakli*« mit csinált egész nap?") „*Miért nevezel »raklinak«?*" fordultam döbbenten hozzá. „*Te érted, amit mondok?*", lepődött meg ő is.[33] Az én döbbenetem oka az volt, hogy sem korom, sem társadalmi státuszom alapján nem tartoztam a „*raklik*" közé, hiszen azok a fiatal, házasság előtti lányok. Az övé pedig, hogy megértettem a beszélgetésüket. Ettől fogva igyekeztek bevonni, bár minden megnyilvánulásomat nagy derültséggel fogadták, kiejtésemet javítgatták, majd nyelvtanárnőmet ugratták, „*ő nem is tud cigányul!*", mondogatták gyakran. Kialakult tehát harmadik szerepem a már meglévő kettő köré, nemcsak kutató és segítő voltam, hanem olyasvalaki, aki egy család „saját *raklija*" lett.

[32] Romano Rácz Sándor 1994.

[33] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2013. május 25.

Miért lettem „*rakli*”? Bár korom alapján már bőven a „*gádzsik*”[34] rétegébe tartoztam, ám viselkedésem ebbe a kategóriába nem illett bele. Túl sokat kérdeztem, gyakran triviális dolgokra, kezdetben többször is visszakérdeztek, hogy valóban nem tudom-e ezekre a választ. Furcsa és érthetetlen volt számukra, hogy középkorú, háromgyerekes családanyaként főzéssel, gyereknevelés sel, mindennapi életvezetéssel kapcsolatos dolgokra kérdezek rá. Idővel úgy vélték, hogy „a magyarok” nem tudják ezeket. Mindez megerősítette egyik fontos sztereotipikus magyarképüket: a „gyerekként viselkedő”, a cigányoknál lényegesen kevesebb élettapasztalattal bíró, a jólét által megkímélt magyar alakját. Erre reagálva már gyakran tanítgattak főzni, jó tanácsokkal láttak el a gyereknevelés terén, kioktattak az ügyes, életre való érvényesülési lehetőségekből. Mindemellett elismerték értelmiségi szerepemből adódó előnyeimet, melyeket ki is használtak, ha hivatalos levelet kellett megírni, vagy a helyi bürokratáknak valamit elmagyarázni, a gyerekeiket korrepetálni vagy a tanárokkal kapcsolatot tartani.

Hamar rájöttem, hogy rám más szabályok vonatkoznak, mint a kárpáti cigány közösség hasonló generációjának tagjaira. Egy idő után meg kellett tanulnom azt is, hogy a cigány közösség nem várja el azt, hogy úgy viselkedjek, beszéljek, mint ők, ám ez irányú próbálkozásaimat a jóindulat és elfogadás jelének tartották, és mindig szóvá is tették. Egyik délután sült csirkecomb ebédemnek álltam neki késsel és villával, amit Gyimbi nagy mulatsággal figyelt: „*Látszik, hogy magyar vagy, késsel eszed a csirkét, ahelyett, hogy megfognád rendesen kézzel*”. Először méltatlankodtam, hogy a zsíros húst nem olyan egyszerű megfogni, de végül letettem a kést és villát, és a kezembe vettem. „*Na, látod, megtanulod végül ezt is tőlünk, cigányoktól, aztán majd otthon kapsz, ha hazamész*”, konstatálta elégedetten.[35]

Nem kellett saját „viselkedési rendszeremet” felcserélni a cigányok által megkövetelt szabályrendszerrel, kisebb-nagyobb botlásaimat, normasértéseimet „magyarságom” számlájára írták. Alkalmazkodni a kárpáti közösség viselkedési normáihoz, természetesen, szükséges volt ahhoz, hogy különösebb összeütközések nélkül élhessek a közösségben. A „cigánnyá válás” viszont lehetetlen és értelmetlen vállalkozás lett volna számomra, és nem is volt erre szükség. Hamar rájöttem, hogy a közösség számára is világosabb a kutatói szerepem, ha az elkülöníthető, sajátos viselkedési normarendszerrel rendelkezik.

Fél évig éltem Gyimbiék portáján[36], úgy-ahogy beilleszkedtem a cigány közösségbe, igyekeztem nem véteni a megkövetelt és mindenkire vonatkozó közösségi normarendszer ellen. A kárpáti cigányok megtalálták számomra azt a helyet,

[34] Azaz férjezett nő.

[35] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2013. június 9.

[36] Ősszel kiköltöztem a lakásból, elsősorban azért, mert nem tudtam fűteni, ám a következő tavaszszal újra beköltöztem egy félévre. A köztes időszakban – és azóta is – heti rendszerességgel látogattam a családokat.

pozíciót, amiben „hétköznapiasodva" élhettem a településen. A hozzájuk tartozó segítőként, „*rakliként*" beilleszkedhettem a csoportjukba, ami nem feltétlenül könnyítette meg életemet, de a mindennapok olyan szeleteit is látni engedte, melyet másfajta terepmunkával nem lehet megismerni. Ennek ellenére bármenynyire is úgy éreztem időnként, hogy a kárpáti cigány csoport „tagjává" váltam, „betolakodó", „magyar" szerepem adott volt, mivel végig „értelmezte" kapcsolataimat a cigányokkal.

A kulturális antropológus „két világ gyermeke" (Prónai 1993:107), vagy ahogy Clifford Geertz megfogalmazza, „kétarcú létezési mód" („divided existence") az, melyben dolgozik (Geertz 1969:552). Akhil Gupta és James Ferguson könyvükben az antropológiai terepmunka megalkotásának jellemzőit három pontban foglalták össze: elsődlegesen a terep és az otthon radikális szétválasztását tartották szükségesnek, hiszen maga a távolság teremti meg a kutatói munka lehetőségét. Másodsorban az empirikus megismerés bizonyos módjainak felértékelődését és mások kizárását vélték szükségesnek. Az empirikus megismerés személyfüggősége egyben azt is eredményezi, hogy egyes helybéliekkel létesített kapcsolatok alapvetően meghatározták – vagy gyakran kizárták –, hogy másokkal is ismeretségbe kerüljünk. Végül pedig egy normatív antropológiai szubjektum megalkotását vélték szükségesnek, mellyel szemben értelmeződnek a „mások" (Gupta–Freguson 1997). A kárpáti cigányok közt végzett terepmunkámat is ez a hármasság határozta meg: a saját kulturális környezetemtől való eltávolodás, a személyiségfüggő terepmunka és a másság(om) értelmezése.

Fontos megjegyeznem, hogy a cigányok között végzett kutatásom során soha nem az ő csoportjuk realizálódott „másnak", hanem én magam. Ezért volt rendkívül fontos a terepmunka során, hogy folyamatosan figyeljem azt, amit az én másságom provokált ki. Ezt azért is tartottam nagyon fontosnak, mivel a cigányok másságát csak önmagam különbözőségének tudatában tudtam meghatározni.

Egy rekkenően meleg nyári nap reggelén Gyimbivel vásárolni indultunk. A kocsimba beszállva derült ki, hogy az előző nap nyitva maradt ajtó miatt lemerült az akkumulátor. Idegesen fortyogtam, „honnan fogok vasárnap akkumulátort szerezni?", Gyimbi furcsálkodva nézett, „*ne aggódj, mindjárt megoldjuk*". „Vasárnap, mégis hogy, honnan?" – csattantam fel. Tudtam, hogy délután szükségem lesz az autóra, idegesen toporogtam magamban morogva. „*Nyugodj már meg, Cumpit hívtam, mindjárt jön.*" Cumpi jött végül, „aksit" fél óra alatt szerzett a kocsiba. Elkérte az unokahúga férjétől – „*neki most hétvégén úgyse kell*" –, beszerelték, „*na, mehetsz*", dörrent rám. „*Ti magyarok milyen hamar kétségbeestek, pedig csak szét kell nézni.*"[37]

[37] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2013. augusztus 16.

Folyamatosan tanítottak arra, hogy milyen módon nézzem a világot a cigányok között, hogyan használjam lehetőségeimet, emellett mindvégig szembesítettek másságommal, hangsúlyozva, hogy különböző gondolkodásomat, világlátásomat ők egy dologgal kötik össze, magyar származásommal. Így az ott töltött idő alatt összegyűjtött anyagom ugyanabban a közegben született, melyben a cigányok éltek a többségi társadalomban. Amit tanítottak nekem, amit láttam közöttük, az mind a cigány-nem cigány kapcsolatrendszerben alakult és értelmeződött számukra is és számomra is. A nekem mutatott cigány világuk, azok a jellegzetességek, melyekre én magam rácsodálkoztam, melyeknek okát, értelmét kutattam, a köztem és a köztük levő viszonyunkból alakult. Ahogyan én magam alakítottam az ő „magyarképüket", úgy voltak ők is befolyással az én „kárpáti cigányképem"-re.

Clifford Geertz úgy fogalmaz, hogy a terepen tapasztalt jelenségeknek „csakis azt a kis részét tudjuk lejegyezni, amelyet adatközlőink meg tudnak velünk értetni" (Geertz 1988:42). Geertz gondolatait ki kell egészítenem azzal, hogy anyagomat meghatározta az is, amit a kárpáti cigányok meg *akartak* velem értetni és meg *akartak* nekem mutatni. A kutatás során egybegyűlt anyagom többszörös szűrőn ment keresztül. Meghatároztam én mint a „befogadó" és a kárpáti cigányok mint a „kibocsátók". Anyaggyűjtésem szituációfüggő volt: bizonyos helyen, bizonyos kulturális rendszerek által meghatározott, bizonyos társadalmi csoporthoz tartozó kutató és az ugyanazon a helyen, valamilyen csoporthoz tartozó adatközlők között történt párbeszéden alapult.

Az émikusnak és etikusnak nevezett megismerési módokat az antropológusok sokszor egymást kiegészítő, sokszor viszont egymást kizáró megismerési folyamatoknak fogják fel (Pelto 1970:54). Az émikus – belső – kép tükröztetése számomra csak bizonyos fokig működtethető kutatási, megfigyelési mód volt, mivel úgy tapasztaltam, hogy a kutatott társadalom belső nézőpontját csak az tudja (és akarja) maximálisan interpretálni, aki maga is ennek a társadalomnak a tagja. Az etikus megismerés – mint kívülálló – módját szintén csak bizonyos mértékig tudtam megtartani, hiszen a hosszú terepmunka alatt több szálon is bekapcsolódtam a cigány közösségbe, s ez már kizárta kívülálló nézőpontomat. Ideálisnak tartom a két vizsgálati módszer ötvözetét, hiszen talán ez idomul legjobban a terepmunkás habitusához. Így a külső és a belső nézőpontokat összevetve „belülről kifele" épül munkám, azaz az anyag milyensége és erre épülő értelmezésem adja meg vázát. Kulturális antropológiai munkámat és az ebből következő elemzésemet diskurzusnak, történetmesélésnek tekintem (Bruner 1999:181).

Vizsgálatomat befolyásolta, hogy beépültségemnek fokától függően a közösségi tudásnak mely szeletét engedte a cigány közösség meglátni és megtapasztalni. Meghatározta lelki és szellemi beállítódásom, nyitottságom mértéke, empatikus képességem megléte, intuícióim és még számos külső, tőlem független dolog. Mérvadó volt, hogy milyen családi rendszerbe kerültem be, hogy a tanodai

munkám kapcsán milyen mértékben fogadtak el a cigányok, hogy mennyire feleltem meg elvárásaiknak, és hogy milyen módon tudtam alkalmazkodni elvárt viselkedési mintáikhoz. S mindezt még tovább bonyolította magyar származásom és az, hogy úgy látták, én „szeretem a cigányokat".

AMI ÖSSZEFOGLALVA ELMONDHATÓ: A KUTATÓ ÉS AZ ANYAGA

Patrick Williams, a Párizs környéki kelderás cigányok közt dolgozó kutató úgy vélte, hogy három pontban lehet összefoglalni azt a „kategorikusz imperatívuszt", mely a romológusokat hozzásegíti ahhoz, hogy terepmunkájuk során morális és etikai szempontokat szem előtt tartva tudják kutatásuk eredményét nyilvánosságra hozni:

a) Nem mondhatunk le „a megismert jelenségek sokféleségének és összetettségének megvilágosításától. Semmi sem igazolhatja az egyszerűsítést, a sematizálást, főképp nem az az óhaj, hogy egy politikai ügy hatékonyságát szolgáljuk. Épp ellenkezőleg, ha a komplexitást és ennek kimeríthetetlenségét helyezzük előtérbe – mivel a cigány identitás különböző vonásai nincsenek egyszer és mindenkorra megszabva –, a kutató a tanulmányát bármely hatalommal szemben a célnak megfelelővé teheti: ha nem is megfoghatatlanná, de legalábbis kevéssé kezelhetővé és felhasználhatóvá" (Prónai idézi 2004a:55).
b) „El kell kerülni, hogy egyedi sajátosságként adjunk meg olyan jelenségeket, melyek valójában az egész társadalomra kiterjednek. […] Így kerülhetjük el", hogy munkánk során „különbséggyártó gépekké váljunk" (Prónai idézi 2004a:56).
c) A „»totalitás helyreállítása«, mely egyfajta teljességet jelent, a »cigány gádzsó kapcsolatok összességét«, mely az »ők« és a »mi« közötti folyamatos interakció lejegyzéséből" kell hogy álljon (Prónai idézi 2004a:56).

Williams „kategorikusz imperatívuszát" szem előtt tartva világos, hogy kutatásom számtalan esetben vetett fel problémákat, melynek során szembesülnöm kellett azzal a ténnyel, hogy munkám akár hátrányára is lehetne azoknak az embereknek, akik között a kutatásomat végeztem. Épp ezért – számukra az anonimitással védelmet biztosítva – elemzésemben törekedtem arra, hogy ne „cigány jellegzetességként" mutassak be bármit is, mely ennek a közösségnek a mindennapi gyakorlatait jellemzi. Stratégiáik, melyek a tér és az idő befolyásában alakulnak, a maguk nemében – gyakran személyre szabottan – egyediek, és mégis

közösségük érvényesülési módjait jellemzi. Alakulásukat egyszerre befolyásolják a többségi társadalom elvárásai, követelményei és a kárpáti cigányok megoldásként használt „elrejtőzési" taktikái. Egyediségük ennek ellenére a cigány létnek abban a jellegzetességében ragadható meg, hogy a „cigányság" végső soron olyan tulajdonságok összessége, melyeket a többségi társadalom nekik tulajdonít és melyekre ők folyamatosan reagálnak.

Bárhol is vannak a többségi társadalomban – a buszon, a boltban, a munkaközvetítő irodában, a munkahelyeken –, jelenlétük mindig reakciók sorát indítja el. A reakciók gyakran bántók, esetenként csak kérdezők, esetleg gyanakvók, néha támogatók.

Elmesélt történeteik és a velük átélt mindennapok adták meg számomra azt a vizsgálati keretet, amelyen belül meg tudom ragadni a hétköznapi gyakorlataik elemzését. Azokat a stratégiákat, melyekkel megélik mindennapjaikat a többségi társadalomban. Stratégiáik egyediek, sajátosak, a kárpáti cigány közösségre jellemzőek, emellett ugyanúgy jellemzik gyakran a velük egy faluban élő vagy velük más tereken találkozó nem cigány lakosokat is. A határ köztük nem a megélhetés és munkanélküliség, nem a tanulás és tanulatlanság között, hanem aközött van, hogy ki kit tekint cigánynak és ezt fontosnak tartja-e kifejezni vagy nem.

Ezért tartom lényegesnek – mint már írtam –, hogy az „ők" (kárpáti cigányok) és a „mi" (nem cigányok) folyamatos interakció során kialakult rendszerét mutassam be. Emellett fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kárpáti cigányok (is) a „mi társadalmunk" (azaz a magyarországi társadalom) tagjai, „kulturális sajátosságaik" (amennyiben lehet így nevezni), jellegzetes „cselekedeteik" (amennyiben lehet erről beszélni), „egyedi megélhetési stratégiáik" (amennyiben létezik ilyesmi) mind saját társadalmunk részei, elemei. Ez az a kicsi a nagyban, mely működésének megismerése legalább annyit árul el a kárpáti cigányok, mint amennyit a többségi társadalom együttélési stratégiáiról.

A vizsgált kárpáti cigány közösségről szerzett tudásomat sok minden által meghatározottnak, kérdésesnek és feltételesnek kell tekintenem. James Clifford megfogalmazását használva: „az interszubjektív párbeszéd, a fordítás és a projekció vitatható eredményének" (Clifford 1999a:165). Munkám lehet igazságot hordozó, de lehet akár félreértés, félrefordítás eredménye is, így elemzésem sem tekinthető a kutatott téma egyetlen, kizárólagos interpretációjának, sokkal inkább a terep által befolyásolt „történetek" egyikének.

Annak ellenére, hogy tisztában vagyok azzal a ténnyel, hogy elméleti olvasmányaim hatását szinte lehetetlen kivenni kutatásom és elemzésem eredményeiből, terepmunkám és anyagfeldolgozásom alatt igyekeztem törekedni arra, hogy elemzéseimet ne determinálják előzetes ismereteim, olvasmányaim. Hasznosnak tartottam anyagomat elméleti keretbe illeszteni, bizonyos teóriák működését megvizsgálni terepemen, mégis úgy gondolom, hogy a közösség belső rendszere,

sajátos értelmezési kerete, illetve vizsgálataim szubjektív tapasztalata egyedi képet ad a kutatott közösségről. James Clifford szerint az antropológus történeteket ír le, melyek egyszerre jelenítenek meg valódi kulturális eseményeket és tesznek rajtuk túlmutató (morális, ideológiai stb.) állításokat. Úgy véli, hogy az etnográfiai leírások lényegét adó realisztikus portrék – részletgazdaságuk alapján –, széles körű metaforák vagy képzettársítási modellek, melyek elméleti többletjelentésekre mutatnak rá (Clifford 1999a). Clifford Geertz hasonló módon ragadja meg az antropológiai munkák értelmezési lehetőségeit: „Elemzéseink voltaképpen azért méltók általános figyelemre, létüket az indokolja, hogy tágabb összefüggésekre is kiterjeszthetők, s elméleti következtetések vonhatók le belőlük. […] Csupán annyit jelent, az antropológus az ilyen tágabb értelmezéseket […] rendszerint úgy közelíti meg, hogy csip-csup ügyekkel köt egyre behatóbb ismeretséget" (Geertz 1994:188).

Elemzésem során igyekeztem felderíteni azt, hogy a történetekben elmesélt cselekedeteik mit jelentenek azok számára, akik ezt véghezviszik, s az így nyert tudás mit mutat meg a társadalomról, amit vizsgálok. A kárpáti cigányok stratégiáinak leírása „értelmezés", a történetek „másod- és harmadkézbeli" értelmezése, ami azt jelenti, hogy a „kultúra bennszülötteinek" interpretációit elemzem saját rendszeremben. Ezek az értelmezések pedig – ahogy Clifford Geertz megfogalmazza –, „fikciók; nem abban az értelemben, hogy tévesek vagy nem tényszerűek vagy csupán »mintha« gondolatkísérletek – a fictio szó eredeti jelentése vonatkozik rájuk: »csináltak«, »alakítottak«" (Geertz 1988:34).

Számomra az anyag elemzési keretét az a lehetőség adta meg, hogy több alkalommal tölthettem el hosszabb időt a terepen. A hosszabb terepmunkák alatt a jelenségek újabb és újabb megvilágításba kerültek, és egyfajta koherens rend jelölte ki az értelmezés határait. A különböző események összefüggéseinek kibontakozása újabb és újabb vizsgálati pontokat hozott létre.

Clifford Geertz egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a „kulturális elemzés lényegéhez tartozik, hogy befejezetlen. S ami ennél is rosszabb, minél mélyebbre hatol, annál kevésbé teljes" (Geertz 1988:57). Elemzésem ilyen „lehetőség" egy-egy nézőpont bemutatására, s távol áll attól, hogy a teljeség „látszatát" keltse. Az elemzési kereteket bővítheti, változtathatja az idő múlása, a résztvevők mindennapi élete, a hozzám való viszonyuk alakulása, s ezért munkám végső soron nyitva hagyja az értelmezési lehetőségek körét.

A MÓDSZERTAN VÉGÉRE

Már minden csomagot bepakoltam a kocsiba, épp csak az ágyneműm volt elöl. Elgondolkozva nézegettem, keresve helyét a zsúfolt csomagtartóban. Most hova tegyem?, töprengtem félhangosan, *„hagyd itt nyugodtan”*, mondta Julis mama, *„úgyis jössz még”*, majd dühösen folytatta *„miért, most végleg elmész?”*[38]

Az anyag gyűjtését a kárpáti cigányok között befejeztem. 2014 őszén, második hosszú terepmunkám után végleg kiköltöztem Gyimbiék portájáról. Nem könnyű beköltözni egy ismeretlen közösségbe, helyet találni az ott élők között, de kiköltözni legalább olyan nehéz dolog.

Hálás szívvel köszönöm mindannyiótoknak, akik segítettétek a munkámat, megkönnyítettétek a mindennapjaimat, vigyáztatok a gyerekemre, megosztottátok velem az ételeteket, italotokat! Gyimbi, Gizi és Pici, nagyon sokat tanultam tőletek, sohasem fogom elfelejteni. Irén, a legjobb kárpáti cigány nyelvtanár voltál, minden nyelvórád egyben a nyelv „működésének” órája is volt, alapvető dolgokat láttam utána máshogyan. Julis mama, a legfinomabb fánkok, palacsinták és halászlevek melegszívű készítője, mindig ott volt, ha segítség kellett, nagy hálával köszönök mindent. Gyuri és Füles, ha ti nem lettetek volna ott, sokkal kevesebbet tudok meg arról, hogy „milyenek is a cigányok”. Szilvi, korkülönbségünk ellenére nagyon sok mindenben hasonlóan gondolkodunk, köszönöm, amit tanultam tőled. Andika, Kriszti, Viol, hálás vagyok, hogy meséltetek az életetekről.

Renus és Szergej, felejthetetlenek voltak a veletek töltött délutánok, mindig nagy öröm, amikor mehetek hozzátok. Külön köszönöm, hogy elolvastátok és megjegyzésekkel láttátok el a kéziratot. Klaudia, neked is köszönöm, hogy elolvastad a könyvem, nagyon hasznos volt, amit mondtál a „képről”, amit egy „kutató” felmutathat.

Köszönöm nektek, Iza, Ági, Anettke, Lola néni, Elíz, Lala, Rita, Livi és te, Ilon, nagy hatással voltatok mindannyian szemléletemre és munkámra. „Szegkovács” Józsi, festőművész, nagyon sokat tanultam a képeidből és az élettörténetedből, köszönöm, hogy megosztottad velem.

„Mesélő Édesanyák”, a veletek átolvasgatott, beszélgetős délutánok alatt sok minden lett számomra világosabb, köszönöm Nektek.

Kis-nagy barátaim, Gyurika, Alexa, Jenőke, Zsófi, Laura, Timike és Zolika nagyszerű volt az a két nyár, amit veletek játszottam, fényképeztem és sétáltam végig.

Végül pedig tanodás gyerekeim végtelen sora, a mai napig én tanulok tőletek a legtöbbet, pályafutásom legjobb döntése volt az, amikor elkezdtem a tanodát veletek.

[38] Terepnaplómban feljegyzett történet. 2014. szeptember 28.

A KÁRPÁTI CIGÁNY KÖZÖSSÉG RENDHAGYÓ BEMUTATÁSA

„Nem akarnak minket megismerni. A történelemben nem volt sem egy egyház, sem egy király, aki így a cigányság mellett kiállt volna. Ezt azért is gondolom, mert ha az ember a történelmet így végiggondolja, ott volt a zsidókkal valamiféle együttérzés, de a cigánysággal sosem volt ez. Azt várják el tőlünk, hogy mi azonosuljunk, illeszkedjünk, csak hogy nem hagyják, nem hagyják! Azt mondják, hogy „ti nem akartok tanulni", ezeréves sztereotípiákat elmondanak, ami nem igaz, mert nem igazak. Azt, hogy nem szeretünk dolgozni, nem szeretünk tanulni, nem érték? Hát hogy lenne érték nekünk a tudás vagy a tanulás, ha az iskolában a roma embereket olyan sok kudarc éri? A cigányt, ha meglátják, azt mondják, hogy biztos fejlesztésre szorul, magyarán mondva tök hülye, s ennek a gyereknek ezzel kell megküzdenie, azért mert ő cigány… Egy ember nem úgy születik – mert egy óvodás gyerek honnan tudná? –, hogy te cigány vagy, de ezt otthon elmondják nekik, hogy te cigány vagy, így nevelik őket. Cigányként nem lehet itt élni, csak ezt kell válasszuk, ezt a középutat. De akkor az ember hova tartozik? Mert se ide, se oda? A nyelvét és az öntudatát fel kell tudja büszkén vállalni, de ez nagyon nehéz. Teherként éli meg a saját cigányságát. Tartozunk a cigány közösséghez, de az nem azt jelenti, hogy mi nem egyének vagyunk."

(R. középkorú romungró nő)

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK AZ ADATOKBAN

A település, ahol a kárpáti cigányok élnek, többnemzetiségű, magyarok, romungró cigányok, szlovákok, szerbek, horvátok és németek élnek együtt. A település két legnagyobb lélekszámú nemzetisége a magyar és a romungró cigány. A szerbek, a németek, horvátok és a szlovákok lélekszáma kicsi a faluban, nemzetiségű kötődésük elsősorban a kulturális hagyományokon keresztül fogható meg. Belső nemzetiségű nyelvhasználatuk mára eltűnt, mindennapi nyelvük a magyar lett.

Az 1950-es években a katolikus egyház összeírása szerint 9 cigány nagycsalád lakott a faluban, összesen 74 fő[1]. 1968-as felmérések[2] szerint 45 családban 276

[1] Kapcsándi Vilmos: A cigányok lelkipásztori gondozása. Jelentés. 1976. október, Székesfehérvári Püspöki Levéltár – No. 7329 – 104/1976.

[2] Községi Tanács Iratai , Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

kárpáti cigány élt a faluban[3]. Az 1974-es adatok[4] szerint két „telep" volt a faluban, ahol a cigányok éltek, itt 46 épületben és 54 lakásban 69 család élt, azaz 351 ember. A hivatalos nemzetiségi népszámlálási adatok 1980-ban más képet mutattak. A 2033 lakos közül senki nem vallotta magát cigány származásúnak. Ezzel szemben az anyanyelv esetében megjelent, hogy a faluban élnek cigányok, 75 ember cigány anyanyelvűnek vallotta magát. 1985-ben[5] 1773 volt a falu lakosainak száma, melyből 381 lakost cigány származásúnak tartottak. Az 1990-es évek nemzetiségi felmérése a cigányok esetében az 1980-as évek adatait képezte le. A 2040 lakosból 74 vallotta magát cigány származásúnak. [6]

A 21. század elején megfoghatóbbá váltak az adatokban a helyi romungrók. Ekkor a lakosság 4,6 százaléka vallotta, hogy anyanyelve a cigány és 5 százaléka, hogy cigány származású.

	összesen	magyar	cigány	szerb	német	szlovák	horvát	szlovén	ukrán	görög
Anyanyelv	2840	2644	132	22	20	6	3	1	2	1
Nemzetiségi kötődés	2840	2597	142	28	42	23	6	1	0	1

A 2007-es[7] adatok szerint 131 ember vallotta magát cigány anyanyelvűnek, 170 falubelinek volt cigány kisebbségi kötődése és 142 helyi tartotta magát cigány nemzetiségűnek.

A hivatalos felmérések a romungró közösség esetében tehát változatos számokat hoztak a felszínre. Voltak olyan évek, amikor a közösség – nemzetiségét tekintve – teljesen eltűnt, csupán egy része vált megfoghatóvá a nyelvi hovatartozása alapján. A rendszerváltástól kezdve folyamatosan emelkedő számban jelentek meg a cigányok az adatfelméréseknél. Ennek egyik oka a faluban megalakuló és egyre aktívabbá váló Cigány Kisebbségi Önkormányzat volt, aminek létrejöttéhez szükséges volt, hogy a falu romungró lakosai cigánynak vallják magukat. Másik oka pedig, hogy a „kisebbségi reneszánsznak" (ld. erről Tamás 2009)

[3] A levéltári iratokat az eredeti helyesírásban közlöm, a szövegek helyesírási hibái után (!)-t teszek, mellyel nem a szöveget írókat minősítem, csupán jelzem, hogy nem részemről történt elgépelés, hanem ez szerepel az eredeti szövegben.

[4] Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok, 1975. 4. doboz, PML XXII.721.

[5] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

[6] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

[7] Forrás: IKM adatbázis. http://adatbazis.mtaki.hu

köszönhetően többen is vállalták cigányságukat. Mindez viszont nem azt jelentette, hogy „erősebb" cigány identitásuk alakult volna ki, hanem inkább arra mutatott rá, hogy bizonyos esetekben már cigányként jelenítették meg magukat a többségi társadalomban.

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK TEREI

A cigány családok kisméretű, félig földbe épített faházai az 1950-es évekig a falu szélén voltak. Az akkori helyi plébános a püspöknek küldött beszámolójában a következőképpen láttatta a telepen élő kárpáti cigányok körülményeit: „Lakásviszonyaik 1950-ben: faluvég, cigánytelep, kicsi vályogházak összevisszasága, körülöttük szemét, bűzös hulladék. […] A gyerekek mezítelenül vagy rongyokban futkároztak a felnőttek között."[8]

Az 1960-as évek telepfelszámolási programjának keretében alakították ki a Petőfi utcai telepet, ahogy ma nevezik, a „sort". A falu szélén, a hajdani istállók helyére komfort nélküli úgynevezett „Csökkent Értékű", azaz „CS" lakásokat[9] építettek. A másik telep a Szabadsághegy utcai volt. Itt voltak régebben a szegkovács műhelyek. Az itt élő cigány családok kitelepített, szegényebb rendű sváb családok házaiba költöztek be. Ezeket vagy elfoglalták (ebben az esetben idővel kiutalták nekik) vagy megvették a Községi Tanácstól.

Az itt levő épületek rossz állapotban levő, általában szoba-konyhás vályogházak voltak, egy idős nő így jellemezte akkori lakhatási viszonyaikat: *„Tudod, mi volt? Egy szoba, meg egy konyha, öt gyerekkel… hát megoldottuk, volt ilyen széles rekamié, kihúzták, ott aludtak a gyerekek, mi meg egy másik rekamién."* (A. idős romungró nő)

A település térképén látható volt, hogy a „cigánytelepek" nem a községen kívül, hanem abba betagolódva helyezkedtek el, vizuálisan is megjelenítve, hogy a nem cigány és cigány lakosság közötti társadalmi távolság nem olyan nagy, ám hangsúlyozva azt, hogy a cigányok mégis a település perifériáján vannak.

A Községi Tanács az 1980-as években a következőképpen írta le a telep viszonyait: „Községünkben két telep van, a Szabadsághegyi telepen kevesebb a zsúfoltság, mint a Béke utcai kisebbik telepen. A Petőfi Sándor utcában 16 lakás megépült, ott a legnagyobb részben a körülményeik már rendezettebbek. 33 lakás

[8] Kapcsándi Vilmos: A cigányok lelkipásztori gondozása. Jelentés. 1976. október, Székesfehérvári Püspöki Levéltár – No. 7329 – 104/1976.

[9] A „CS" lakásokról ld.: Berey 1991, Demszky 1980, Hajnáczky 2013, Kemény–Rupp–Csalog–Havas, 1976, Majtényi–Majtényi 2012

átlagosan 34 m² alapterületű. Ez azt jelenti, hogy egy személyre kb. 4 m² terület jut. A két telepen és a Petőfi S. utcai uj (!) lakások száma 44, ebben benne van a saját erőből épült és vásárolt lakás is. […] Egy helyiségben 17 család lakik, szoba konyhából álló lakás 33 van, ebből 13 olyan, ahol idősek és fiatalok együtt laknak. Két szoba konyhás lakás négy van. Lakásokban átlagosan 5,3 személy lakik. Az új, egy szoba konyhás lakások közül négy túlzsúfoltnak tekinthető. Egyikben három család, 15 személy lakik. Általánosan jellemző a lakásokra a zsúfoltság. Két lakásban 2,7 m² jut egy főre, 4-5 m² az átlagosan egy főre jutó alapterület."[10]

A telepek viszonyai szegényesek voltak. Zsúfoltan, kis, komfort nélküli új, de minőségen aluli építőanyagból épített házikókban laktak azok is, akik a „CS" telep új házaiban kaptak lakást.

„*Egy szoba, konyha, meg egy spájz, nagyon kicsi volt. De tizenkét négyzetméter szoba után ez egy felüdülés volt nekünk! Tizenkét négyzetméter után kaptunk egy harmincöt négyzetmétert! Tizenhat négyzetméter volt a szoba, meg a konyha is annyi, meg a spájz lehetett egy három négyzetméter talán. Ehhez képest? Utána mikor a két húgom megszületetett, na, akkor már kicsi volt. Fürdő nem volt, sor vécék voltak lent, amit le is bontottak már. Közcsap volt, egy volt lejjebb, és oda jártak az összes sorháztól vízért…, nem volt egy leányálom. A házak, ilyen fafödémes házak, hidegek is voltak, a fafödémre rá volt egy nád rakva, ami be volt vakolva, rá volt húzva anyag, hogy vissza ne potyogjon, meg a deszka. A vályog fent, közte üresek.*" (Sz. középkorú romungró férfi)

Víz a Szabadsághegyen még az 1980-as elején sem volt, a Béke utcai telepen is csak két kutat fúrtak:

„A telepeken eddig nem volt kút, ezért a vizet 100-150, de több családnál 300 méterről is kellett hordani. Az új lakásoknál 50-50 méterre van kút. A vízmű átadásával sokkal kedvezőbb helyzet alakul ki, a legnagyobb távolság sem haladja meg a 100 métert."[11]

Ugyanakkor a pottyantós vécéket, a Petőfi telepen, eredetileg a kutak közelében állították fel, így a beköltözöttek közt rövidesen sárgaságjárvány tört ki: „*Hiába szóltunk, akkor már hiába, hát öt vécét raktak ide egymás mellé. S olyan beteg volt a kislány ottan, hogy be kellett vinni a kórházba, mert ilyen fertőzés valami volt neki, sárgaság.*" (L. idős romungró nő)

A zsúfolt telepen élő családok egészségi állapota igen rossz volt, ahogy ezt egy 1980-as években készített felmérés mutatta:

„Jellemző betegségek: légúti hörgő-megbetegedés, idegbetegség, alkoholizmus, aminek oka a szellemi és testi elmaradottság, 35-40 és idősebbeknél az asztmás fulladásos hörgőbetegség, valamint a tüdőmegbetegedések a jellemzők.

[10] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.
[11] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

Egészségügyi állapotukra döntően befolyásoló tényező a zsúfoltság. Lakások berendezése is befolyásolja az egészséges fejlődést, életmódot. Felmérési adataink szerint átlagosan két személyre jut egy ágy, de többségben van, ahol ettől több főre jut egy férőhely. Ekkora zsúfoltság esetén a beteg gyermeknek sem biztosítható külön fekvőhely, így ebből következik, ha fertőző a betegség, akkor szinte elkerülhetetlenül megkapják a többi családtagok is, másfelől több idő kell a felgyógyuláshoz, így a gyerek is többet hiányzik az iskolából. A közhiedelem szerint a cigányok – mostoha körülményeik miatt – edzettebbek, a betegséggel szemben ellenállóbbak, mint az átlag. Hogy ez nem így van náluk, ezt bizonyítja a cigánytanulók hiányzási átlaga 1976–77 tanévben 33 nap volt, ebből 30 napot orvossal igazoltattak."[12]

A zsúfolt és egészségtelen körülmények kialakulásáért egyértelműen az elhibázott teleptervezés, a kispórolt, rossz építőanyagokból épült házak voltak. A házak eredetileg fürdőszobával készültek volna, ám a lakások idővel a tervben egyre kisebbek lettek és komfortfokozatuk is csökkent. Az egészségtelen körülmények miatt vályogházaikból kiköltöztetett családok csak annyiban kerültek jobb körülmények közé, hogy téglaházakban lakhattak. Ám a zsúfoltság ugyanakkora volt a telepen, a sűrűn egymás mellé épített házak között kanyargó, szűk, világítás nélküli, földes sikátorok ugyanolyan elhanyagoltak voltak. Itt a családoknak nem volt kertjük – több háznál korábban volt –, csak egy kis zsebkendőnyi előkert a bejárathoz, nem volt bent víz, gáz. A lakások egyértelműen kicsik voltak az ide beköltöztetett négy-öt gyerekes családoknak. Idővel, ahogyan a fiatalok nőttek, még zsúfoltabbá váltak, hiszen az itt élő családoknak nem sok lehetőségük volt a kiköltözésre. Így alakultak ki azok a tarthatatlan körülmények, amelyek között néhány nagy létszámú család élt, hogy a harmincöt négyzetméteren esetenként tizenheten laktak. Ennek ellenére a szocializmus évei mégis úgy jelennek meg a romungrók elbeszéléseiben (ld. később), mint a biztos megélhetés, az anyagi gyarapodás, a munkában és megbecsülésben való egyenjogúság időszaka.

A „CS" sorházakat 1989 után a családokkal az önkormányzat megvásároltatta. Mára szinte mindegyik házat a bent lakók átalakították, fürdővel szerelték fel. A Petőfi telepen így csökkent a zsúfoltság, bár ma is van még néhány olyan család, ahol egy házban két-három generáció is együtt lakik, de nem ez az általános. A telep maga is elöregedett, zömében csak azok az idős emberek és néhány nagyon szegény család maradt ott, akiknek semmi lehetőségük nem volt elköltözni.

Az 1970-es években alakult ki tehát a falu „cigány részének" mai arculata, központjában a Plandics térrel, körülötte a „CS" sorházakkal, a sarkon levő Szegkovács közzel és az onnan induló Szabadsághegy utcával. Az 1980-as évek közepén már a helyi busz is elment odáig, végállomása a Plandics tér lett. A téren ma két

[12] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

kocsma, Bernát kocsmája és Csigás kocsmája van, illetve egy „100 Forintos" kisbolt található. A buszforduló füves területén elszórva padok. Meleg nyári délutánokon, estéken a Plandics lüktető, élettel teli központ ma is, beszélgető, üldögélő csoportokkal, bicikliző gyerekekkel, sétáló párokkal.

A cigányok által lakott részek láthatóan mások, mint a nem cigány részek. Egyrészt sűrűbben beépítettek, egy-egy porta udvarán több ház is van. Másrészt szegényesebb külsejű házak, melyek helyenként vakolatlanok, félig készek, az udvaraik szűkek és gyakran zsúfoltak. Mindez a cigánysor fölötti új építésű negyeddel éles kontrasztban áll.

Az önkormányzat az 1990-es évek elejétől kezdve a cigánysor fölötti, hajdani kaszáló területeket mérte ki és adta el a betelepült – zömében fővárosi – családoknak. Ezt a területet Hanfland körútnak hívják, s az ott kiépült villanegyed hatalmas, gyakran fényűző házai furcsa kettőséget mutatnak a domb alján levő cigány portákkal.

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK SZOMSZÉDJAI

A falu gazdasági szempontból két jól elkülöníthető rétegből áll: az „őshonos családok"[13] zömükben alsó vagy középfokú végzettségűek, gazdasági és szociális helyzetük nemzetiségüktől függetlenül nagy vonalakban hasonló, körükben nagyarányú a munkanélküliség. A faluba „betelepült családok" általában középvagy felsőfokú végzettségűek és jómódúak. A falu egy elkülönült részén, belterületbe bevont telkeken építkeztek.

A falu őslakos és betelepült közössége mentálisan és területileg is elkülönül egymástól, kapcsolatuk kevés. A betelepültek a falu közösségi életében – néhány kivételtől eltekintve – nem vesznek részt. Mindennapi kapcsolathálójuk a falu határain túlmutat, rokonságuk, baráti körük általában nem helyiekből áll. Mindkét csoportban a másik csoport jellemzése általában negatív, egyrészről az „elmaradottságot", másrészről a helyi sajátosságokra érzéketlen, „közösségen kívüliséget" róják fel egymásnak. Érezhető az ellentét a két társadalmi réteg között. A „betelepülőkről" – nemzetiségtől függetlenül – egyöntetű az „őshonos" családok véleménye:

[13] Az „őshonos család" és „betelepült család" kifejezéseket a falu belső nyelvhasználatából vettem át. A kategóriákhoz a falu „őshonos" családjaiban minősítés is tartozik, általában a „betelepült" erőteljes negatív töltetet hordoz magában, míg az „őshonos" jelző gyakran pozitívan értendő. Ennek ellenére elemzésemben én is ezt a két jelzőt használom – minősítés nélkül –, ám így éreztetve a két csoport közti konfliktust.

„Ezek elnyomták az őslakosokat. A helyi őslakosok elfogadták őket és inkább ők azok, akik nem ismerik az őslakosoknak az akaratait és ők akarják, mert több képviselő is volt, le is mondtak most, ők akarják az akarataikat rányomni a vidéki életre, a pesti akaratot, de nincs egyébként konfliktus, csak ez az egy, hogy ők meg akarták változtatni az egész falut és ilyen pesti jelleget akartak." (R. idős romungró férfi)

„Külön társadalmi rétegnek tartom egyelőre, bár lassan integrálódnak a faluba a beköltözők. Egy rétegük letelepedett, de sokan nem tudnak beilleszkedni, talán az utóbbi években már nem is az életkörülmények, hanem a bejárási körülmények befolyásolják a beköltözést. Ők nem falusi módon szocializálódtak, Pesten, ahol senki nem ismeri egymást, nem köszön senki senkinek, mert mért köszönne a Nagykörúton? Nem igazán közösségi életmódba nőttek fel, és itt úgy vannak velünk, hogy megépíti a várát, a kétméteres kerítését, gyönyörű szép kertjét gondozza, a pozitívum, hogy nagyon sok munkát adnak az itteni falusiaknak. Ők nem itt élnek, csak itt laknak." (P. idős magyar férfi)

A falu „őslakosai" a cigányok és a nem cigányok egyöntetűen szemben állnak a „betelepült" családokkal. Kifogásaik néha ellentmondásosak, hiszen egyszerre róják fel nekik a közösségen kívüliséget és azt, hogy meg akarják változtatni a helyi viszonyokat. Ebben a merev határú társadalmi rétegződésben az egyik csoportba tartoznak az őshonos cigány és nem cigány családok, a másikba a beköltözött nem cigány családok. Ennek ellenére az őshonos nem cigány családok hangsúlyozzák a hierarchikus és a státuszbeli különbséget önmaguk és a helyi cigányok között:

„Marad azon az alsó szinten [ti. a cigány], *vagy úgymond, nem lehet, akármit próbálkozunk, abban a körben, amiben ő jól érzi magát, nem lehet. Nehezen lehet kilábalnia neki is, és egyszerűen nem érti meg, hogy neki is jó lenne, ha gyereke egy kicsit fentebb lenne, felemelkedne vagy igényesebb lenne akár a környezetére. […] Pedig megvan a példa, megvan a minta, látják, hogy élünk mi, én úgy gondolom, hogy szinte minden adva van, a lehetőség itt, de hát nem vagyunk egy szinten."* (K. középkorú magyar nő)

Ezzel szemben a kárpáti cigányok az őshonos-egységet és a helyi születésűek közötti hierarchia nélküliséget hangsúlyozzák vagy legalábbis úgy tartják, hogy egy hajdani „aranykorban" ez volt jellemző a falu közösségére.

„Annak idején minden cigánnyal jól bántak! Mikor fiatalok voltunk, néhányszor elmentünk szilveszterezni, nem? A legnagyobb gazdag családdal mulattunk, lent volt egy nagy presszó, itt! Hát a Borival, *aki meghalt, tanárnő az anyukája, hát azokkal jártunk, úgy szerettek minket, hogy na! Nem hogy lenéztek minket, hogy cigányok? Soha! Meg a* Gyuszi, *meg a felesége! Ajajaj, a* Gyuszi*! Más világ volt! Most egymásra irigyek az emberek, egymást megölnék! Most nem úgy van!"* (A. idős romungró nő)

A faluban a cigány és nem cigány közösség bizonyos szempontból harmonikusan élt együtt. Szomszédsági viszonyaikat nem bontották meg nagyobb konfliktusok. Ezt elősegítette a romungrók nagyfokú alkalmazkodási képessége és talán az is, hogy ebben a faluban a viszonyok soha nem cigány–magyar kisebbségi rendszerben értelmeződtek, hanem a sok nemzetiség együttélése során egy színesebb kapcsolati hálóban mozogtak. Kárpáti cigány nyelvük is egy nemzetiségi nyelv volt a sváb, a szerb, a szlovák és a magyar mellett. Így ők maguk is egyike voltak a település öt nagy közösségének.

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK ÖNMEGHATÁROZÁSA

A romungró, fémműves kárpáti cigányok[14] falubeli létezéséről a 18. század óta vannak adatok[15]. Önmagukat cigánynak vagy romungrónak nevezik, és határozottan megkülönböztetik közösségüket a lovári cigány nyelvet beszélő romáktól.

Identitásuk meghatározó eleme a kárpáti cigány származás, mely nem csupán erős nemzetiségi öntudatot jelent, hanem szigorú kizárólagosságot is. Az „oláh cigányokkal" szemben erős, negatív sztereotípiáik vannak, önmagukat „másnak", „jobbnak", „fejlettebbnek" tartják náluk. Nemcsak nyelvileg tartják különbözőnek csoportjukat, hanem – úgy vélik – szokásrendszerük, hagyományaik, viselkedésmintáik is elkülönítik őket az oláh cigányoktól: *„Azok nagyon vadak mindenbe'. Az ételbe, az öltözködésbe, a gyermeknevelésbe', mindenbe. Azok már perfekt cigányul beszélnek, azok táncolnak cigányul, azok mindent tudnak mire ennyi évesek, azok már mindent csinálnak azok a kislányok. A fiúk meg inkább a zenéléssel foglalkoznak. Ők így szeretik, ők nem érzik a különbséget."* (M. fiatal, romungró lány)

[14] A kárpáti cigányok két hullámban érkeztek Magyarországra. (vö. Tomka 1997) A 15. században érkezők a pajibano csoport leszármazottai, nyelvük a romani nyelv egy változata volt. A második hullám a 18. században volt. Magyarországon már csak néhány kárpáti cigány nyelvet beszélő romungró közösség van Nógrád megyében, Budapest környékén és a Dunántúl pár településén. Nagyobb kárpáti cigány közösségek Csehországban és Szlovákiában élnek. A kárpáti cigány nyelvet beszélő romungrók mesterségükben is különböznek más cigány nyelvet beszélő közösségektől. Nyelvük archaikusabb vonásokat őriz, közelebb áll a mai indiai nyelvekhez, a jövevényszavaik egy része szláv eredetű (Heltai é. n.). Csoportjuk nagy számban nyelvileg asszimilálódott, ma már csak néhány közösség beszéli kárpáti cigány nyelvüket (Erdős 1989: 42–56., Orsós 1997). A kárpáti cigány nyelv közösségi használata a többi roma dialektushoz képest is visszaszorulóban van (vö. Karsai 1996).

[15] 1760-ban tűnnek fel először a cigányok egy összeírásban (Horváth 1996:57), ekkor csak a kovács családok jelennek meg.

Mint az interjúidézet is mutatja, a kárpáti cigányok számára az oláh cigányok egyfajta esszenciális és sztereotipikus cigányt jelentenek[16]. A romák elképzelt világa olyan értékeket képvisel, mellyel nem tudnak és nem is akarnak azonosulni. Az oláh cigányok a kárpáti cigányok számára ugyanazt az elképzelt egzotikumot képviselik – a „vad és szabad cigányokat" –, amely a többségi társadalomban is általános „a cigányokról". Sztereotípiáik a környékbeli cigányokról gyakran a többségi társadalom cigány előítéleteire rímelnek, azzal a különbséggel, hogy ők ezeket önmagukra nem, csak az oláh cigányokra érzik jellemzőnek. Ez a képzetük határt von közösségük és bármilyen „oláh" cigány csoport közé[17].

„Nem mennék oláh cigányhoz, ott nagyon sok az elvárás. Akkor nem vehetnék föl nadrágot, nem ülhetnék így otthon, érted? Nekem így már nem lenne jó. Azt az életet nem könnyű megszokni, ott a nőknek nincs szavuk, nekem meg nem menne, érted? Én veszekszek, meg megmondom azért a véleményemet, érted? Ők meg mondanák nekem, »csöndbe maradjál már, üljél le!«, érted. Ők így nevelik a gyerekeiket, érted? Azok, olyanok, mint az oláh cigányok, azok már tényleg cigányul beszélnek, táncolnak cigányul. Gitároznak, azok mindent tudnak, mire ennyi évesek, már főznek, már mindent csinálnak a kislányok. A fiúk, azok meg szabadok, nekik mindent szabad! Ők inkább a zenéléssel foglalkoznak, de ők így szeretik, ők nem érzik a különbséget, hogy most gyerekek." (K. fiatal romungró nő)

Bár elhatárolódnak az „oláh" cigányoktól, mégis, bizonyos szituációkban – főleg, ha a többségi társadalommal szemben kell önmagukat meghatározniuk –, egy közösségbe tartozónak mondják magukat a romákkal/cigányokkal. Ilyen esetekben önmagukat „cigánynak" nevezik, és nem tesznek különbséget saját csoportjuk és a más nyelvet beszélő roma/cigány csoportok között. Ez a „cigányság" látható módon jelenik meg a belső közösségi ünnepeiken, amikor öltözékük, arany ékszerek viselése, a cigányos zene[18] és a cigány táncukban, illetve a cigány beszédük révén hangsúlyozzák a „cigány" csoporthoz való tartozásukat. Ez a „cigányság" olyan esszenciális dolog, aminek lényege az, hogy „nem gádzsó", egyfajta születéssel megkapható adottság, valami különleges tulajdonsághalmaz, ami elkülöníti őket a nem cigány világtól. Ezekben az elemeiben nagyon hasonlít a többségi társadalom cigány-képére, ami számára a „cigány" egy „mást", az átlagtól, a normától eltérőt jelent. Fontos különbség viszont, hogy amíg a nem cigány előítéletes gondolkodásban ez a képzet egyértelműen negatív rendszerben jelenik meg, a cigány önsztereotipizáció határozottan pozitív. A kettő közti egyezés lényegében az, hogy a „cigány" származás mássá teszi az embereket.

[16] Bartos Tibor könyvében hasonló az elhatárolódást írt le az oláh cigányoktól a budapesti kárpáti cigányok esetében (Bartos 1958).

[17] Gyakran beszélnek úgy az oláh cigányokról, hogy konkrétan nincsenek is oláh cigány ismerőseik.

[18] Vannak olyan zenekarok, amelyeket előszeretettel hallgatnak. Ezek közé tartozik a Pesti Fiúk, Kis Grófó, Bódi Guszti stb. Az általuk játszott zene egyfajta elektronizált modern „cigányzene".

„Ez az egész befogadóság nem mindegy! Hogy hogy fogadják be az embert, hogy állnak hozzá, és te tényleg lehetsz önmagad a cigány éneddel együtt. Hogyha te kiborulsz és mondod a hülyeséget, azzal együtt fogadjanak el, és igenis vannak dolgok, amiket másként gondolsz, másként látsz!" (R. középkorú romungró nő)

Valamilyen általános cigányságról beszélnek, ami elkülöníti őket a nem cigány világtól. Ez a „cigány-én" bizonyos vonásaiban egységes – mint a zene, az öltözék és az arany ékszerek, a beszéd –, nincs szüksége arra, hogy elkülönítse önmagát a többségi társadalom által megalkotott cigányoktól. Ebben a szituációban minden cigány származású ember hasonló jegyekkel rendelkezik, fenntartva a finom különbséget a csoportok között. Azaz, bár különbség van az „oláh" és a „kárpáti/romungró" stb. cigányok között, a „cigányság" az, ami mégis egységessé alakítja ezeket a csoportokat. Mindezt így fogalmazza meg az egyik interjúalany:

„Ha nem is lennék cigány, akkor is, akkor is ezt népet becsülném. Nekem mit jelent? Nagyon nagy büszkeségem, nagyon nagy, hogy cigányak születtem! Ugyanis gyerekkoromban nem így éreztem valahogy, ahogy a gyerekeim nőttek, mindig féltettem őket a tudattól. Én gyerekkoromban nem éreztem annyira ezeket a cigányellenes dolgokat, a 21. században egyre erősebbek ezek a rasszista gondolatok, és őket féltettem, az unokáimat meg pláne. Nem tudom, hogy hova vezet a világ, de egyre rosszabb lesz… ezért kell kiállnunk a cigányságunk mellett, hogy megmaradjunk! Hogy olyan csodálatos, hogy mégis különbözünk a másiktól azért, mert van bennünk valami különleges, ami nincs a másik emberben: nagyon kíváncsi a cigányember, mindenre, a legkíváncsibb a világon, és nagyon nagy szíve van, vendégszerető, ha valakit befogad a szívébe egy cigány, azt nem engedi el, egy életre olyan, mintha a testvére lenne. Ezért jó cigánynak lenni, mert az ember át tudja élni ezeket a dolgokat. Mindenki csak él a világba és törekszik arra, hogy minél több legyen, de a cigány ember nem erre törekszik, inkább a békére, hogy jól érezze magát. Mi cigányok mindig a mának éltünk…" (SZK, idős romungró férfi, 2016)

Emellett viszont vannak olyan helyzetek, amikor önmagukat „kárpáti cigánynak" vagy „romungró cigánynak" nevezik. Általában akkor, amikor határozottan határt akarnak húzni saját közösségük köré. Az esetek nagy részében ez a helyzet akkor áll elő, amikor a többségi társadalom előítéletei miatt el akarják magukat különíteni a stigmatizált cigányképtől. Ha olyan szituációba kerülnek nem cigányokkal, amikor cigányellenes beszédek hangzanak el, saját csoportjuk elkülönülését, más-cigányságát hangsúlyozzák. Abban, hogy ők kárpáti/romungró cigányoknak vallják magukat, benne van az is, hogy nem tartoznak – a negatív cigányképpel azonosított – „oláh" cigányok közé.

A ciganológiában számos rendszer van a roma közösségek osztályozására. A szakirodalom autonímának hívja azt „az etnonímát, amit egy csoport ad saját magának, heteronímának pedig azt az etnonímát, amit mások adnak a csoportnak" (Piasere 2002: 380).

A helybéli romungrók autonímája egyértelműen szituációfüggő. „Cigány”-ként vagy kárpáti/romungró cigányként határozzák meg magukat. Bizonyos körülmények között „cigány” autonímával tudnak azonosulni, más esetekben elhatárolódnak attól. Ez jobbára a körülöttük levő nem cigány világ (re)akciójától függ. Abban az esetben ugyanis, amikor heteronímájukként a „cigány” jelenik meg – főleg negatív konnotációs rendszerben –, ők maguk elhatárolódnak ettől és autonímájuk a kárpáti, romungró cigány lesz.

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK NYELVHASZNÁLATA

A falubeli romungrók magyarul és kárpáti cigányul beszélnek. A kárpáti cigány nyelvet csak belső térben, egymás közt használják. *„Mikor cigányul, mikor magyarul beszélünk, ha többen vagyunk, akkor inkább cigányul. A gyerek is ugyanúgy beszéli a cigány nyelvet, ha mondok neki valamit, akkor mindent ért.”* (E. középkorú romungró nő)

Amint nem cigány származású csatlakozik csoportjukhoz, előzékenyen nyelvet váltanak, és magyarul folytatják beszélgetésüket. Előzékeny nyelvváltásukat a nyelvhasználatuk miatti konfliktusok megelőzésével indokolják: *„A magyarokat zavarja, ha cigányul beszélünk, mert egy magyar előtt, ha az ember elkezd beszélni cigányul, már azt hiszi, hogy róla beszél vagy valamit mond róla. Aztán megharagszik.”* (E. középkorú romungró nő)

Ez a nyelvhasználati gyakorlat olyan sikeres e tekintetben, hogy a körülöttük levő többségi társadalomban általános az a sztereotípia, hogy a helyi cigányok már elvesztették nyelvüket. *„A kisebbségek akkor használják a nyelvüket, amikor a másik társadalmi közeg elől szeretnének valamit eltitkolni. Én tudomásom szerint a roma családok egymással magyarul beszélnek, tehát az emberek közötti érintkezésben szintén nem használatos a cigány nyelv. Nem nagyon tudnak már cigányul.”* (I. középkorú magyar férfi)

Nyelvi alkalmazkodásuk része az is, hogy a tizenéves fiatal generáció tagjai már a mindennapokban a magyar nyelvet használják és nem a kárpáti cigányt. A húszas-harmincas generáció tagjai között is megfigyelhető a magyar nyelv előtérbe kerülése, főleg azoknál, akik állandó munkahelyeken dolgoznak. A fiatalabb generációk tehát alig használják már a kárpáti cigány nyelvet. A nyelv aktív használata elsősorban azoknál a fiataloknál figyelhető meg (ld. erről részletesen később), akiket munkája a cigány közösséghez köt (helyi kőművesek, koszorúkészítők).

Az a mód, ahogy a helyi romungrók anyanyelvüket használják, az 1970-es évektől kezdett megváltozni. Ezekben az években még első nyelvük a kárpáti

cigány volt, melyet az is mutatott, hogy az óvodába kerülő gyerekek nem vagy kevésbé beszélték a magyar nyelvet.

„Legnagyobb problémát az óvodában jelentenek, mert sokan nem tudnak magyarul, majd később az iskolában felső tagozaton is, ahol a visszabukások miatt a 8 osztályt sem végzik el."[19]

Az 1970-es évektől – elsősorban azért, mert a munkalehetőségeik miatt már rendszeresen kijártak nap mint nap a faluból – kárpáti cigány nyelvük használata belső körükbe szorult vissza. Az 1980-as és 1990-es években már az iskolákban sem jelentett nyelvi hátrányt a gyerekek számára az egynyelvűség, mindenki anyanyelvi szinten beszélt magyarul. A kétezres években pedig olyan mértékben tűnt el a nem cigány világból az az ismeret, hogy a helyi cigányoknak belső nyelvhasználata van, hogy 2003–2004-ben (lovári) cigány-nyelvórákat indított a helyi iskola azzal a céllal, hogy pótolják elvesztett nyelvüket.

„Amikor én idejöttem, akkor azt mondtuk, hogy roma nyelv. Tanulják meg a gyerekek az anyanyelvüket az iskolában! A szülők a leghatározottabban tiltakoztak ez ellen, azt mondták, hogy a helyi romaság sokkal nagyobbra tartja magát, mint általában a romaság, ki akar ebből a dologból törni, a cigányságából. Úgy érzik, hogy különbek bármelyik környékbeli romáknál, nem és nem akarják, tehát az ő gyerekeik tanuljanak magyarul. Olyan ellenállásba ütközött, hogy el se jutottunk semeddig." (I. középkorú magyar férfi)

A nyelvórák tartása kudarcba fulladt, hiszen a kárpáti cigányok értetlenül álltak azelőtt, hogy miért kellene a gyerekeiknek „cigányul" tanulni, emellett viszont fel is háborodtak, hiszen az iskola lovári cigány nyelvtanfolyamot tervezett indítani számukra, mely az oláh cigányok nyelve.

„Nem látták értelmét a cigányok, ha már úgy is beszélik, akkor minek? (nevet) *Miért tanult volna cigányul? Hát tanuljon angolul, nem? Vagy németül. Azzal többet ér, mintha oláh cigányul tud. Különben meg mi megértjük az oláh cigányokat, hasonlít a nyelvük a miénkére."* (R. középkorú romungró nő)

A falubeli kárpáti cigány közösség tehát saját nyelvét belső tereibe rejtve, egy nyelvileg tökéletesen asszimilált közösség képét tudta fenntartani. Annak ellenére, hogy a fiatal generáció látszólag már kevéssé használta a kárpáti cigány nyelvet, megfigyelésem szerint ez nem a nyelv teljes háttérbe szorulását jelentette. Az egymás közt cigányul beszélő felnőtt generáció azt hangsúlyozta, hogy a gyerekek „mindent értenek" cigányul. Valóban gyakran fordultak hozzájuk cigány nyelven, még akkor is, ha a gyerek válaszként magyarul fogalmazott. A tanodás gyerekek is hangsúlyozták, hogy értenek cigányul, magyar beszédükbe cigány szavakat, mondatokat kevertek, az is előfordult, hogy cigányra váltottak, ha azt akarták, hogy ne értsük meg. Ebből következően úgy látszik inkább, hogy a cigány nyelv napi

[19] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985-1988, 32. doboz.

használata valójában korhoz és térhez, időhöz kötött. Azokban az években, amikor a fiatalok napjaik nagy részét a többségi társadalom intézményeiben töltötték, nem igazán volt alkalmuk a cigány nyelv használatára. Ezt a szülők sem forszírozták különösképpen, hiszen magyarul tanultak a gyerekek, az iskolában magyarul kellett megfelelni a követelményeknek. Később viszont, főleg ha munkalehetőségeiket a cigány világon belül találták meg, fontossá vált a nyelv használata is. Ekkortól már rendszeresen használták azokban a terekben és időkben, amikor a felnőtt cigány közösség vagy annak egy része együtt volt. Nyelvük használata romungró identitásuk kikristályosodásával együtt vált határozottá. A romungró közösségbe való szocializációjuk fontos eleme lett, hogy beszéljenek kárpáti cigány nyelven.

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK TÁRSADALMA

A romungrók a 20. század közepéig 10-12 gyerekes nagycsaládokban éltek. Ritkán házasodtak a szomszéd település oláh cigány vagy szintó közösségeinek tagjaival. A kárpáti cigány családok ma is majdnem mindig falubeli cigányokkal kötnek házasságot, túlnyomórészt harmad-negyed unokatestvérekkel. Előfordul az is, hogy másod-unokatestvérek házasodnak össze, tehát bizonyos fokú endogám[20] tendencia figyelhető meg.[21] Ritkább az, hogy egy közeli falu szintén kárpáti cigány családjaival lépnek házassági kapcsolatba. Róluk úgy tartják, hogy elszármazott kárpáti cigányok és valamennyien rokonságban vannak egymással. Végül pedig előfordul néhány családnál, hogy nem cigányokkal kötnek házasságot. Ebben az esetben a fiatal család gyakran a romungró család portájára költözik.

Egy-egy udvarban általában több generáció él együtt, mely a gyerekek nevelését, a családi gazdaság ellátását közösen végzi, a mindennapi megélhetés terheit pedig gyakran együtt viseli. A családok külön kasszán vannak, nehézségek esetén a velük élő rokonaik segítségére számíthatnak elsősorban. A többgenerációs együttélés hozzájárul ahhoz, hogy a faluban nincs olyan cigány család, aki ebből a többé-kevésbé biztonságot adó rendszerből kieshetne.

A családok megélhetésének kicsi, de biztos alapját a nők pénzkeresete biztosítja, többnyire állandó, bejelentett munkaviszonyból vagy közmunkákból és egyéb forrásokból, mint a gomba- és a diószedés. A közösség nagy része

[20] Az endogámia az a gyakorlat (szokás vagy kényszerítő erejű elvárás), amely előírja, hogy a párválasztás az adott csoporton belül történjék.

[21] Hasonlóképpen fogalmazta meg megfigyelését Patrick Williams tanulmányában: „minden »csoportban« és »alcsoportban« endogám tendencia jelenik meg. Olyan jelenség ez, amelyet hipergám tendencia, nem pedig hipergáma kísér, legalábbis a párizsi kelderások tekintetében" (idézi Prónai 2004c:221).

a kommunizmus alatt a környékbeli gyárakban, üzemekben és tsz-ekben dolgozott, de ma már a férfiak általában a „fekete-" vagy a „szürkegazdaságban"[22], zömében az építőiparban vállalnak munkát. A családok növekvő stabilitását segítette, hogy a nők az 1960-as évektől az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban létesítettek vállalati munkaviszonyt. Ebben az életformában a férfi és a nő együttes jövedelme vált a lassú gyarapodás alapjává. Egészen a közelmúltig meghatározó férfimunka volt a vasazás, ám ez mostanára nagyon lecsökkent[23]. A férfiak keresete többszöröse a nők által megkeresett összegeknek, viszont időszakos – hiszen az építőiparban tavasztól őszig lehet csak dolgozni –, így általában a tél vége felé már csak a nők állandó keresete az, amely a mindennapi megélhetést biztosítja számukra. A nőknek kell gondoskodniuk arról, hogy ebből a pénzből „jó étel" kerüljön az asztalra, méghozzá a lehető legtakarékosabb pénzbeli ráfordítás árán.

1989 előtt a helyi cigány családok szociális és gazdasági szempontból hasonló szinten voltak; sem kiemelkedően gazdag, sem nagyhatalmú család nem volt közösségükben. Mára némileg polarizálódott csoportjuk, pár család gazdaságilag kiemelkedett a közösségből, és – a 2008-as gazdasági válság óta – több család elszegényedett, eladósodott. *„Régebben nem voltak kirívó cigány családok. Egyformák voltunk, mindenki ugyanolyan volt, persze voltak jobb családok és rosszabbak, de nagyjából ugyanaz volt mindenkinek."* (Cs. középkorú romungró férfi)

A kárpáti cigányok rokonsági kapcsolatait tovább bonyolítja a nagyszámú, egymást keresztező koma (*kirivo/i*) kapcsolat. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy közösségük sűrű és összetett rokonsági rendszert alkot. Mára a faluban szinte minden cigány család rokonságban van egymással.

„A kárpáti cigányság már annyira össze van fonódva, hogy majdnem egy család az egész. Például az én gyerekemre nem mondhassa senki, hogy idegen, mert valamilyen szállal mindenkihez fűződik. Szerintem ez egy jó dolog, mert egy összefogás részben, és itten nincs az, ami máshol, hogy ellopják a tyúkjainkat, ellopják ezt-azt-amazt. Itt egészen máshogy van ez a rendszer, itt mindenki nagyon jól megvan egymással." (R. idős romungró férfi)

Ezeket a rokonsági kapcsolatokat másod-harmad, bizonyos esetekben negyedunokatestvéri viszonyig számon tartják, egymást „testvérnek" *(phral)* nevezik. A közösségen belüli viszonyok egészükben nem a szülő-gyermek, hanem a testvérkapcsolatokon alapulnak.[24] Megfigyelhető az is, hogy amíg a női és a férfivilág

[22] A férfiak egy része nincsen bejelentve a munkahelyén vagy csak minimálbérre jelentik be őket munkaadóik. Ezt a fajta munkavállalást nevezem „fekete" vagy „szürke" gazdaságban való munkának.

[23] „Vasazásnak" nevezik, mikor a lomtalanításkor a kidobált vastárgyakat összegyűjtik, és a vastelepeken leadják. 2013-ban rendelet alapján ezt államilag megtiltották, és szigorúan büntetik.

[24] Hasonló kapcsolatrendszert figyelt meg Michael Stewart is kutatása során, ahogy írja a „cigányok testvérekként viszonyulnak egymáshoz, nem pedig úgy, mint apák és fiúk – mintha csak mindannyian ugyanazon generációhoz tartoznának" (Stewart 2001:340).

között az előjogok hierarchikus megosztása erős, addig egy nemen belül a viszonyok – a testvéri viszonyokkal átszőve – figyelemreméltóan egalitárius alapokon nyugszanak. Szinte nem beszélhetünk korral járó „előjogokról", egy személy társadalmi presztízsét nem a kora, hanem inkább a cselekedetei emelhetik vagy csökkenthetik. Egalitárius viszonyban élnek a családok egymással, s bár anyagi helyzetükben valós különbségek vannak, mindez nem befolyásolja közösségbeli helyüket, sőt még gyerekeik párválasztásának helyeslését vagy ellenzését sem ez határozza meg.

Meg kell viszont jegyeznem, hogy annak ellenére, hogy a kárpáti cigányok közössége látszólag ellenez mindenfajta rangsorolást, a közösségnek a többségi társadalom felé sugárzott képe határozott hierarchiát mutat: önmagukat jellemezve „jó" és „rossz" cigányokról beszélnek. Tehát a közösség belső és kifelé mutatott képe között erőteljes különbség van.

A cigány közösség legmegbecsültebb családjai – annak ellenére, hogy már eltűnt a faluban ez a szakma – a szegkovács mesterséggel foglalkozó és a „zenész"[25] családok ma is. Ezek a családok a nem cigányok körében is a legelismertebbek. A kevésbé megbecsült családok közé tartozik egy nagycsalád, amelynek néhány tagja a lókupeckedéssel, illetve fuvarozással foglalkozott. Ám az ő alacsony presztízsük nem munkájuk milyenségéből adódik (ld. később részletesen).

Tény az, hogy majdnem minden helybéli cigány család elmondhatja, hogy valamelyik felmenője szegkovács vagy zenész volt, így ennek tábora majdnem lefedi a cigány közösség egészét. A hierarchikus, belső polarizálódás nem ennek a vonalnak a mentén történik meg. A többségi társadalom sem így „válogatja"[26] a cigányokat. A „hierarchia", amiről a cigányok beszélnek és a „válogatás", ami meghatározza a helyi nem cigány társadalom viszonyulását hozzájuk, fedi egymást: vannak a „jó kárpáti cigányok" és vannak a „rossz családok". Az alacsony presztízsű „rossz családokat" maga a cigány közösség is kiemeli, hivatkozik rájuk és összehasonlítási alapként kezeli őket akkor, amikor arról beszél, hogy milyenek is a „jó kárpáti cigányok". Ebben a hangoztatott cigány közösségi hierarchiában látszólag egységes vélemény van a kárpáti cigány közösség és a helyi többségi társadalom tagjai között: a faluban mindenki tudja, hogy kik a „rossz cigányok". Így válik világossá a többségi társadalom hivatali elitje számára is, hogy kire kell

[25] A „zenész" kifejezést azért használom erre a nagycsaládra, mivel a kárpáti cigányok hangsúlyozták, hogy náluk nincsenek „muzsikus cigányok". A „zenész" családnak a tagjai generációk óta zenélnek, közülük többen más művészeti ágakban is kiemelkedőt alkottak. A faluban élő cigány festő a következőt mondta: „*… ez egy hírneves család a faluban, arról nevezetesek, hogy szerények, becsületesek és művészi vénájuk van. Zene meg festészet és a rajz iránti érdeklődés megvan sokunkban. Van három-négy unkatestvérem és mindegyik fest, van, aki szobrászkodik is.*" (SZK, idős romungró férfi, 2016)

[26] „Válogatja", ha munkát ajánl nekik (takarítást házaknál vagy akár közmunkát), ha bármilyen kapcsolatot létesítenek velük (barátság, házasság).

figyelni, bizonyos esetekben hol kell az ellenőrzést megkezdeni. A faluban mindenki tudja, hogy melyek azok a cigány családok, akiket felelősségre lehet vonni lopások, garázdaságok esetén. A helybéli cigányok pedig minden ilyen esetben újra és újra deklarálják saját elkülönülésüket a közösségükbe tartozó „rossz családoktól". Ezt a többségi társadalom helyi vezetése el is várja tőlük.

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK HAGYOMÁNYOS MUNKÁJA

A kárpáti cigány nyelvet beszélő csoportok Európában hagyományosan muzsikusok, szegkovácsok és vályogvetők voltak.

Azok a kárpáti cigányok, akik között dolgoztam, szegkovács és zenész szakmát űztek egészen az 1980-as évekig: „*A cigányság, akik itt élnek, mi egy ősi szakmában nőttünk fel, a szegkovácsolásból éltünk, és apáról-fiúra szállt ez a szakma. Ahogy volt 12 éves a gyerek, itt a műhelyben betettek neki széket, és ugyanúgy dolgozott, szóval ezzel már felnőtté vált, hogy elkezdett dolgozni. És mindenki ezt a szakmát végezte és nagyon jó szakemberek voltak, élen jártak ebben.*" (SZK, idős romungró férfi, 2016)

A két szakmájuk közül a szegkovácsság szinte az egész közösségre jellemző volt, zenészek viszont csak három család leszármazottai közül kerültek ki, ám emellett ezek a családok is szegkovácsolással foglalkoztak. A zenész cigányok ma is vannak a településen, bár ők sem csak a zenélésből élnek, hanem kiegészítő keresetként vállalnak időnként fellépéseket.

A falubeli cigányokról készült levéltári iratokban hangsúlyozzák a falubeli kárpáti cigányok szegkovács mesterségét, ám látható az iratokból, hogy ez a szakma a rendszerváltásig bezárólag szinte teljesen eltűnt a faluból: „Megállapíthatjuk, hogy a hagyományos szegkovács munka már nem az első munkahelyi lehetőség. […] Magánfoglalkozást is folytatnak, de ez a szegkovács szakmára korlátozódik. Három iparengedélyes cigány lakosunk van. Tíz évvel ezelőtt szinte csak a szegkovács munka volt számukra megfelelő, esetleges gyorsan jövedelmező alkalmi munka (gombaszedés, csigaszedés), ma már a lakatosmunka, egyéb vasipari szakmunka után is van érdeklődés. A nők is vállalnak betanított munkakört."[27]

A szegkovácsokat az 1970-es években Szegkovács Szövetkezetbe tömörítették, mely először a faluban volt, majd a szomszéd faluba költözött át. Ezekben az években a falubeli cigány férfiak nagy része ott dolgozott. Később – a szövetkezet megszűnte után – újabb „cigány szakmák" honosultak meg: a kőfejtés és

[27] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

a kőfaragás. A cigányok rugalmasan igyekeztek alkalmazkodni a változó feltételekhez és körülményekhez.

„Hát az egy ősi szakma, apáról-fiúra szállt, és most, hogy megszűnt a szegkovácsság, nagyon szép, hogy áttértek a kőrakásra. Azt is olyan gyönyörűen rakják a cigányok!" (R. idős romungró férfi)

Annak ellenére, hogy ma már nincs szegkovács mesterséggel foglalkozó család a faluban, a szegkovácsságnak mint a cigányok munkájának ideája mélyen él a közösségben:

„Itt, ahol állnak a cigányok a sarkon, ott egy nagy műhely volt, szegkovácsok dolgoztak, ott, ahol a Csikósék *laknak. […] Kicsit a földbe ásva a tőke, s rajta az üllő. Hat fiútestvérem volt, s mindegyik szegkovács volt. Hát hogyne lett volna, ők voltak a nagyobbak, idősebbek, s akkor ők is mindig dolgoztak azért."* (L. idős romungró nő)

A hajdani műhelyek helyét hivatalos köznév is őrzi a faluban, a cigány rész egy sarkát Szegkovács köznek nevezték el.

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK ALAPÉRTÉKEI

A kárpáti cigány közösség három alapértéket tart csoportjára jellemzőnek. Elsőként a munkából való megélést említik: *„…mi magyar cigányok vagyunk. Mi nem élünk a jövés-menésből, mint az oláh cigányok. Nekem a faterom harminchárom évet dolgozott, volt apósom is – Isten nyugtassa – egész életükben, a Hajógyári szigettől kezdve mindig megdolgozott, és ment, s akkor eltartott öt gyereket. Egész életükben, rendesen, becsületesen dolgoztak. Itt nyáron férfiakat nem találsz otthon, csak reggel és este. Mindenki dolgozik."* (Cs. középkorú romungró férfi)

Második fontos elemként a tisztaság és a rend iránti szeretetüket hangsúlyozzák: *„Én szeretem, ha rend van, mert annak az a dolga, úgy kell legyen. Szeretem, ha tiszták a ruhák a szekrényben, az edényeim is. Minden rendbe legyen, és kész."* (E. középkorú romungró nő)

Végül pedig a többségi társadalom normáihoz való alkalmazkodási törekvéseiket hangsúlyozzák:

„Én megmondom őszintén, nekem hátrányom sem, előnyöm sem volt abból, hogy cigány vagyok. Én eredeti kárpáti cigány vagyok! Én úgy éltem le eddig az életemet és azt a tapasztalatot is adom le, hogy amilyen az adjon isten, olyan a fogadj isten. Amit én adok… úgy bánj az emberekkel, ahogy te szeretnéd, hogy bánjanak veled, mindenkinek megadom a tiszteletet, a lehetőséget, normális hozzáállást. Bárkivel elbeszélgetni, hogy ne sértsük meg őt az emberi mivoltában, mert akkor ő is meg fog engem sérteni. Szerintem ez a kulcs: a hozzáállás. (Gy. középkorú romungró férfi).

A munka, a tisztaság és az alkalmazkodás az a három alapérték, mellyel a kárpáti cigányok egy kívülállónak jellemzik közösségüket, és ez az a három alapsztereotípia egyben, mellyel a velük együtt élő többségi társadalom is kategorizálja őket. Cigány identitásuk mérvadó – a többségi társadalom felé hangsúlyozottan hirdetett – elemei ezek, melyek sajátos viszonyrendszerben jelennek meg. A kárpáti cigányok önmagukat mint közösséget, „dolgos", „tiszta", „törekvő" cigánycsoportnak tartják, szemben „a cigányokkal", a romákkal.

A faluban élő cigányokról nagyvonalakban pozitív kép él a többségi társadalomban. A hivatalos iratokban írt jellemzések rámutattak, hogy itt egy olyan „asszimilált" közösségről beszélnek, akik már a „fejlődés útjára" léptek. Az interjúkban megszólaló nem cigányok hangsúlyozták, hogy a helyi cigányok zömében „törekvő", „igyekvő" cigányok. Minden azt mutatja, hogy a kárpáti cigányok a környék „jó cigányai". A kárpáti cigányok hangsúlyozzák a róluk kialakult képet, önmagukat szembe állítják a „más cigányokkal".

„Rendesek itt az emberek, itt a cigányság, nem mondhatni, hogy verekednek vagy valami, mint máshol, hogy történik valami. Csak ez a baj, hogy máshol történik, s minket is bevesznek abba, hogy a cigányok… mit tudom én, vidéken megöltek valakit a cigányok vagy meggyilkoltak vagy mit tudom én, mit csináltak, akkor egy kalap alá vesznek mindenkit. Sajnos ez egy probléma. Sokszor hallgatom az embereket, hogy hogy beszélnek a magyarok, s kérdezi, hogy nekem mi a hozzászólásom? Nekem az a hozzászólásom, hogy »maguk«, mondom, »maguk, nem én, egy kalap alá vesznek minket és lenéznek«, mondom, »nem kell megsértődni azért, én csak az igazat mondom, mert én magát mikor bántottam vagy valakit?«" (P. idős romungró férfi)

A munka (ld. „lustaság"), a tisztaság (ld. „koszosság") és az alkalmazkodás (ld. együtt élésre képtelenség") kategóriája köré csoportosulnak azok az előítéletek, mellyel a leggyakrabban jellemzik a roma közösségeket szerte a világban. Teresa San Román (Román, 1975:173) úgy fogalmazott, hogy a cigányok mindig legalább „két világban" élnek: egyrészt saját közösségükben, másrészt az őket körülvevő nem cigányokéban. A cigány közösségek fennmaradásához elengedhetetlen a többségi társadalom vélekedési rendszerének ismerete, illetve az, hogy ezt beépítsék saját értékrendszerükbe. A kárpáti cigányok a cigányokról szóló előítéletek ismeretében alkalmazkodtak a többségi társadalom elvárásaihoz, és megalkották magukról azt a képet, mellyel legsikeresebben tudnak élni ebben a világban. Ahogy egyik interjúalanyom megfogalmazta: *„A kárpáti cigányok jobban akartak beilleszkedni, nem? Jobban illeszkedtek – nem mindegyik azért – nem tudom, most már tényleg nem tudom, de illeszkedni kell, ha meg akarsz élni."* (T. középkorú romungró nő)

Már az 1970-es évekbeli Községi Iratokból is lemérhető a helyi romungró közösség alkalmazkodási gyakorlatának sikeressége. Egy beszámolóban a következőképpen jellemzik a csoportot a helyi hivatalnokok:

„1. A településen belül a hagyományos életmódot folytatók létszáma: 93, családok szerint: 14. A településen élő cigányok jellemzői:

Rokonok és munkatársak P. és P. nagyközségek cigányaival

– a családok saját elgondolásuk szerint és beilleszkedetten élnek

– előítélet a cigányokkal szemben: csak egyes személyekkel, illetve családokkal szemben van előítélet. Ez adódik az előbbiek magatartásából és rendszertelenségéből”[28]

A helyi cigányok önmagukról sugározott képe és a körülöttük levő többségi társadalomban róluk élő kép majdnem fedi egymást. Alkalmazkodási gyakorlatukat tekintve a kárpáti cigányok közössége – látszólag – sikeresen beilleszkedett a többségi társadalomba.

AZ ÖSSZEFOGLALÁS DILEMMÁI

A kárpáti cigány közösség tagjai egységesen deklarálják önmagukat „jó cigánynak” az előítéletek „rossz cigányaival” szemben. Egységesen alkalmazkodnak, verbális gesztusokat tesznek a körülöttük levő többségi társadalom felé. Látszólag arra törekednek, hogy beilleszkedjenek, eltűnjenek a vidéki, munkás közegben. Olyan gyakorlatokat alakítanak ki, mely több-kevésbé, de sikeressé teszi közösségüket. Minden jel arra mutat, hogy sikeres gyakorlataik, asszimilációs törekvéseik eredményesek lehetnek, és konfliktusok nélkül beolvadhatnak a Budapest környéki település falusi közösségébe. Sőt talán idővel annak egyenrangú tagjaivá is válhatnak.

Ám csak a romungró közösség megismeréséből nem válik világossá az, hogy mit jelent ma kárpáti/romungró cigánynak lenni. Figyelnünk kell, hogy milyen reakciókat indít el az, amikor megjelennek a nem cigányok között, és azt, hogy ők ezekre hogyan reagálnak. Értelmeznünk kell velük együtt a többségi társadalom alapvető cigány-sztereotípiáit, mivel ez egyaránt meghatározza a csoport többségi társadalmi megítélését és a közösség önképét. Ahhoz, hogy megértsük különböző önsztereotipizálásukat, az előforduló önstigmatizációjukat, látnunk kell azt az állandóan mozgó és változó kapcsolatrendszert, amiben a cigányok a többségi társadalomban élnek.

[28] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

A „KOSZOS CIGÁNY" – A TÖBBSÉGI TÁRSADALOM SZTEREOTÍPIÁJA

A cigányokra vonatkozó „leggyakoribb és legkevésbé cáfolt" többségi előítélet a „mocsok és a betegség" terjesztésének a vádja (Kenrick–Puxon 1972:39). Meghatározza a romáknak mint csoportoknak a többségi társadalomban való helyüket és a romáknak mint egyéneknek a lokális viszonyaikat. Az, hogy mi a tiszta és mi a koszos, kultúránként változó dolog lehet. A „kosz" olyan „társadalmi tény", fejti ki Mary Douglas munkájában (Douglas 2003:77), amely az általunk elképzelt vagy vágyott „rendet" megzavarja (Douglas 1989:2). A „kosz" olyan dolgokat is összeköthet, amelyeknek nem kellene összetartozniuk, ugyanakkor elválaszthatja azokat, amelyek összetartoznak (Douglas 1989:113). Kultúránként különbözik az tehát, hogy mit tekintünk tisztának vagy koszosnak. (Douglas 2003:78).

A többségi társadalom legtöbbet hangoztatott előítélete a „piszkos cigány" példája azt a félelmet, gyanakvást és fenyegetettséget mutatja, „amelyet a többségi társadalom egy másik, az övétől eltérő világgal szemben érez" (Prónai 2004b:255). Félelem az ismeretlentől, gyanakvás a másként élő iránt, fenyegetettségérzés a szokottól eltérőtől.

A „KOSZOS CIGÁNY" KÉPÉNEK INTÉZMÉNYESÜLÉSE

1956. január 12-én vegyes bizottság ült össze az Egészségügyi Minisztériumban, abból a célból, hogy megvitassák a magyarországi „cigánykérdést". A bizottság munkájában – a szaktárca munkatársain kívül – orvosok, egészségügyi és lakásügyi szakemberek vettek részt Baranya, Csongrád, Nógrád, Pest és Szabolcs-Szatmár megyéből. A bizottság tagjai a cigányság lakhatási és egészségügyi problémáiban jártas szakemberek voltak. A tanácskozás fő témái között szerepelt a „szociális követelményeknek meg nem felelő" telepek zsúfoltsága, rendezetlensége és köztisztasági állapota. A bizottság tagjai arra a konklúzióra jutottak, hogy közegészségügyileg a cigányság a „legveszélyeztetettebb és legfertőzöttebb réteg"

a magyar társadalomban. A közegészségügyi feladatokat ezután már a „cigánykérdés megoldására" (Bernáth 2002:9) irányuló programokként írták elő a helyi tanácsok számára. Ezzel megtörtént a „cigánykérdés" intézményesülése Magyarországon.

1961. június 20-án az MSZMP KB Politikai Bizottsága határozatában hivatalosan lefektette, hogy a cigánytelepi lakosság a „társadalom terhére élősködik", hogy „kulturális színvonaluk igen alacsony", s hogy a cigánytelepek a „fertőző betegségek melegágya"-i[1].

„Magam is legfontosabbnak tartom az életmód és a tudat változtatását. Fejlett szocializmusunk építése egyre kevésbé tűrheti az ősközösségi életmóddal és tudati maradványokkal terhes cigánylakossági réteg ilyen helyzetét. Nagyon egyetértek az előterjesztésnek azzal a mindvégig húzódó célkitűzésével is, hogy »velük és nem ellenük« kell megoldani az előttünk álló sokrétű feladatokat. Csak így képzelhető el eredmény. Az életmód és a tudat, amely mint említettem a cigányság egy részénél még ősközösségi maradványokat is tartalmaz, nemcsak gátja a további fejlődésnek, hanem egyszerűen visszahúzó erő is."[2] – foglalta össze beszédében a Pest megyei főügyész, az MSZMP Pest Megyei pártbizottsági ülésén 1977 decemberében. A „velük és nem ellenük" propagandája az „egyenlőség elvének" látszatát keltette, elfedte a társadalomban meglévő kirekesztést, elhallgatta a cigányokat sújtó előítéleteket és a telepeken élő roma csoportok kilátástalan helyzetét. Ahogy Majtényi Balázs és Majtényi György könyvében megfogalmazta: a pártállam „saját szempontjainak hangsúlyozásával az állami segítség, a cigányoknak adott kedvezmények hangoztatásával olyan diskurzust teremtett, mely máig hatóan meghatározza a közbeszédet, és táplálja a többségi társadalom előítéleteit" (Majtényi–Majtényi 2012:85).

A magyarországi cigány közösségek „ősközösségi életmódjának" megváltoztatására irányuló programok elindítása, az 1960-as évektől kezdve általánossá vált a Budapest környéki falvakban. A bürokratikus hatalmi szervek elsődleges célként a telepek felszámolását és ezzel együtt az ott lakók „tisztaságra és kulturáltságra nevelését" tűzték ki. Ezzel egyidejűleg a telepeken élő roma közösségek nehéz körülményeiért magukat a romákat, azok „megrögzött szokásrendjét" (Bernáth 2002:9), „hagyományait", „kulturális sajátosságait" okolták. „Nem lehet nemzetiségi kérdésként kezelni a cigány kérdést. Egyes cigányok, akik beilleszkedtek, megtagadják cigány mivoltukat. Óvatosan kell ezzel bánni. Az a pozitív, ha

[1] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS 288. f. 5/1961/233.

[2] MSZMP Pest Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei és mellékletei. 153. ö. e. 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés. 1-96. 1977. december 20. (Napirend oldal), 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés 1-96. 1977. december 20.

megtagadja a cigányt, aki ingyen élő, aki piszkos, aki nem dolgozik”[3] – fogalmazták meg deklarációjukat 1977-ben a Pest megyei Párt Bizottság ülésén részt vevők.

Egyértelművé vált, hogy a hatalom úgy véli, az elhanyagolt környezetben élő családok életmódja nem a meglévő rossz gazdasági viszonyokból, nem a szegénységből, hanem valamiféle cigány kulturális sajátosságból fakad. A hatalmi diskurzusban a telepi cigányok szegény körülményeiből adódó elmaradott viszonyok úgy jelentek meg, mint a cigány csoportok koszhoz való „pozitív” viszonya, mintha mindez „elmaradott kultúrájuk” része lett volna. A hatalom birtokosai ezért fordultak a magyarországi cigányok egységesnek feltételezett csoportja felé oktató, nevelő szándékkal:

„A nevelés ilyen kiemelt szerepkörbe állításakor nem ringatom magam álmokba, hogy a nevelés az minden és a cigányok hátrányos helyzete ettől megszűnik. Nem. Ha kell és indokolt, szükségesnek tartom a törvény szigorát, de úgy érzem, hogy a propaganda és nevelőmunkánk eszköztárában vannak olyan tartalékok, amelyek eredményesen használhatók.”[4]

Az előítéletekben már korábban is élő „koszos cigány” sztereotípiájának továbbélése és intézményesülése figyelhető meg ebben. A hivatalos álláspont olyan diskurzust teremtett meg, mely egyértelművé tette, hogy szegénységben élni csak az egyén vagy a csoport hibájából lehet, idővel pedig – ahogy Majtényi Balázs és Majtényi György fogalmaz munkájában – a „szegénység magyarázatává vált a cigány származás és a cigány kultúra is” (Majtényi–Majtényi 2012:85).

A „KOSZOS CIGÁNYOK” MOSDATÁSA

Közegészségügyi okokra hivatkozva a romák által lakott településeket az egészségügyi járőrök rendszeresen ellenőrizték, és ennek során oktató, felvilágosító előadásokat tartottak, ha pedig indokoltnak vélték, kényszermosdatásokat hajtottak végre (Majtényi–Majtényi 2012:91–92). A „törvény szigorával” és a hatalom eszközeivel végzett kényszermosdatásokat hatalmas mobil sátrakban, gyakran rendőrök vagy a katonaság segítségével vezényelték le, olyan egészségre ártalmas tisztítószerekkel, mint a krezol szappan és a későbbiekben betiltott DDT (Bernáth–Polyák 2001:38–45). Krezol szappannal a kiütéses tífusz legfőbb

[3] MSZMP Pest Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei és mellékletei. 153. ö. e. 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés. 1-96. 1977. december 20. (Napirend oldal), 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés 1-96. 1977. december 20., H. F. MSZMP Központi Bizottsága.

[4] MSZMP Pest Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei és mellékletei. 153. ö. e. 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés. 1-96. 1977. december 20. (Napirend oldal), 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés 1-96. 1977. december 20., M.P. SZMT.

terjesztőjének tartott ruhatetvesség ellen „egész testkezelést" (lemosást) alkalmaztak, a krezol a bőrről felszívódva mérgezést okozhat. A DDT[5]-t az Egyesült Államokban fejlesztették ki kifejezetten mezőgazdasági használatra, mint rovarirtó szert. A Nemzetközi Rákkutatási Ügynökség szerint a DDT rákkeltő[6], és csökkenti az immunrendszer működését (Bernáth–Polyák 2001:38–45).[7]

A kényszermosdatásokat operatív bizottságok alakulása előzte meg. A Bizottság munkájában a területileg illetékes állami járványügyi-közegészségügyi felügyelő mellett a helyi tanácselnök, a területileg illetékes rendőrkapitány, esetenként a helyi tsz vezetője is részt vett. Az egészségügyi hatóságok a megyékben működő Cigány Koordinációs Bizottságokat is bevonták a munkába, elsősorban a fürdetés népszerűsítésének feladatát rótták rájuk (Somogyi 2011). Az akciót gyakran a Vöröskereszt tisztségviselői, a Hazafias Népfront tagjai, a honvédség és a munkásőrség is segítette. A tisztviselők rendszeresen beszámoltak a cigánytelepek „förtelmes bűzéről", a „piszokról" és a „cigányok hajában lévő tetvekről" (Stewart 1994:80), anélkül, hogy – saját bevallásuk szerint – bármelyik cigány család házának a küszöbét valaha is átlépték volna (Prónai 2004b:255). A kényszermosdatások „megtisztítás gesztusát" valójában az a képzet szülte, amely szerint „a cigányok mocska beszennyezi a tiszta magyarokat" (Stewart 1994:81).

A kényszermosdatások hivatalossá válásával megtörtént a „telepfertőtlenítés" cigánykérdésként való megjelenése. A cigányok hivatalosan is a társadalom „élősködőiként", a „szennyezettség" forrásaiként, a fertőzések terjesztőiként jelentek meg. A romák társadalmi szinten diabolizálódtak. A hatalom hordozói azáltal, hogy a cigányok „megrögzött, törzsi szokásrend"-jét, „igénytelenségét" tették felelőssé azokért az elmaradott, szegényes telepi körülményekért, melyekben éltek, kibújtak az alól a felelősség alól, hogy a többségi társadalom romákhoz való viszonya is az oka a cigánytelepek katasztrofális higiénés körülményeiért. (Bernáth–Polyák 2001:38–45) Egyértelművé vált számukra, hogy a „cigányok koszosságának" az oka a cigányok kultúrájában keresendő.

[5] A szer mezőgazdasági használatát 1968-ban az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete, a FAO betiltotta, és Magyarország az elsők között írta alá az erről szóló egyezményt, a romák kényszerfürdetése és fertőtlenítése során azonban még sokáig az egyik leggyakrabban használt vegyszer maradt (ld. erről Bernáth–Polyák 2001:38–45).

[6] A DDT-származékok elraktározódnak a herében, a petefészekben, az emlőmirigyben és a csontvelőben is.

[7] A kényszermosdatásokról 2002-ben nyílt kiállítás a Centrális Galériában „Kényszermosdatások Magyarországon. Borotválás, kopasztás, nyilvános megszégyenítés: Cigánytelep-fertőtlenítések a szocializmusban" címmel. http://w3.osaarchivum.org/galeria/catalogue/2002/forced_bathing/hu_index.html

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK KÉNYSZERMOSDATÁSA

1977-ben a kárpáti cigányok közösségében kényszermosdatást hajtott végre a Pest megyei Köjál. A fürdetés története a Pest megyei Levéltár Köjál iratai között a következőképpen szerepel:

„1977. október 10-12 közötti időszakban a községben végeztünk fürdetést. A telepen élő lakosság száma; 300 fő

A berendezés telepítés a cigánytelepen történt. A berendezést kedvezőtlenül fogadták, majd egy napi várakozás után megbarátkoztak illetve 103 fő fürdött meg. A KJSZ dolgozói a helyszínen voltak. A helyi Tanács vezetői segítőkészek voltak. Tetvességre vizsgálatot a KJSZ dolgozói nem végeztek. Fürdetésnél csak Pedex-sampon használatára került sor. Fürdetésnél újságírók is megjelentek, mely negatívan befolyásolta munkánkat. /közhangulatot a követelőzés irányába terelte. / Bpest. 1977 október 15. O. F. járványügyi ellenőr” [8]

A fürdősátrakat a Plandics téren, a patak mellett állították fel. Ezen a területen ekkor istállók voltak, itt tartották a tsz mezőgazdasági gépeit is. A tervezett akció előtt az egészségügyi járőrök nem mérték fel a cigányok higiénés viszonyait, az iskolában sem végeztek fejtetűvizsgálatot. A fürdetés napján felépítették a sátrakat, s délelőtt kivonultak a fertőtlenítő járművekkel és eszközökkel a Plandics térre. Ebben az időben nem voltak sokan otthon, hiszen munkanap volt, s a helyi cigányok nagy része a környékbeli gyárakban dolgozott. A fürdésben részt vevők zöme gyerek volt. Őket az iskola tanárai küldték el tanítási időben, hogy részt vegyenek a fürdésben.

A központi szervezés a fürdetést egyfajta jó lehetőségként, „ajándékként” hirdette meg a cigányoknak. Ajándék mivoltát hangsúlyozták azzal is, hogy tisztálkodószereket, mosószert és édességeket osztogattak a fürdésben részt vevők számára. A csomag tartalmának részletes felsorolására a levéltári iratok nagy hangsúlyt fektettek.

„X. községben 1977. október 10-12-ig terjedő időszakban a cigány lakosság körében köztisztasági jellegű fürdetés történt. A fürdetésben résztvett (!) 103 fő, akik részére egyéni ajándékcsomag, valamint a családok részére 12 db műanyag vödör került szétosztásra.

A fenti anyagok szétosztását igazolják

Az egyéni egységcsomag tartalma:

1 kg kristálycukor

1 db mosópor

1 db fél kg-os ultrapaszta

[8] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés. A levéltári iratokat eredeti helyesírásban közlöm.

1 db hajmosó shampoo (!)
1 db Balaton szelet
1 db műanyag csomagolt üditőital (!)
1 db műanyag zacskó".[9]

A levéltári iratok arra utaltak, hogy ez alkalommal a mosdatás konfliktusok nélkül zajlott le a kárpáti cigányok körében. 1978-ban a hatóságok újra próbálkoztak köztisztasági fürdetéssel, ám ekkor már annak előkészületei is ellenállásba ütköztek.

„A X.-i cigánytelepen végzett f. évi tetvesség megszüntetésével kapcsolatos munka arról győzött meg, hogy a lakosság nagyfokú ellenállása nem teszi lehetővé a fürdetés- fertőtlenítés konkrét időpontja tervezését. A telepet eddig ellátó egészségőr nyugdíjba ment és munkatársaink a telepen uj(!) dolgozók a lakosság munkájukat mind ez ideig nem fogadja szívesen és nem segíti; f. hó 21.-én az egyik család életveszélyesen megfenyegette az egészségőröket."[10]

A fürdetéssel szembeni ellenállás oka lehetett az is, hogy ekkor már a szomszéd faluban történt kényszermosdatások során konfliktusok törtek ki, melynek híre valószínűleg elterjedt a kárpáti cigányok között is, hiszen a szomszéd községbe sok helybéli romungró költözött át a munkalehetőségért[11]. Egy fürdetésben részt vevő férfi a szomszéd faluban így emlékezett vissza ezekre a napokra:

„Az 1970-es években. Kitettek egy széket a telep közepére, és géppel levágták kopaszra a haját, akik tetvesek voltak. De az asszonyok haját nem vágták le: vegyszert kaptak a fejükre. […] Volt, aki veszekedett, de a cigánybíró adott neki kettőt-háromat a bikacsökkel, mindjárt befogta a pofáját. Úgy vert, mint a marhákat, ha nő volt, ha férfi. […] Mindenki félt tőlük, no, ez az igazság. Mert aki velük szemben állt, azt úgy megnáspángolták, hogy annak nem volt kedve dacoskodni velük. Elkapták, elvitték a fertőtlenítőbe (Bernáth 2002:131.).

Ebben a községben vegyes cigánylakosság lakott – oláh cigányok, romungrók és szintó cigányok –, egy részük igen rossz, telepi körülmények között. A falu végén levő cigánytelepet a fürdetés napjának hajnalán katonasággal vették körül, és a telepen élő családokat – tekintett nélkül lakhatási viszonyaikra – erőszakkal vitték el fürdeni. A férfiakat és a gyerekeket tarra borotválták. A környéken ide irányult leginkább a hatóságok figyelme, itt volt a legkeményebb az ellenőrzés, és itt végezték a legkegyetlenebb módszerekkel a kényszermosdatást.

[9] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1977. október 12.
[10] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1977. február 24.
[11] Mivel ide helyezték át a Szegkovács Szövetkezet műhelyét.

1979-ben a hatóságok újra próbálkoztak a kárpáti cigányok közösségében a köztisztasági fürdetés megszervezésével. Végül ebben az évben sem állították fel a Plandicson a fürdősátrakat, s ezt a döntésüket a következőkkel indokolták meg:

„A 12.606/3/1979. sz., 1979. febr. 5-én kelt levelünkben kértük, hogy f. évben X-i községben, főleg a cigány lakosságra kiterjedően legyen köztisztasági fürdetés. Fenti kérést felülvizsgáltuk a X-i Községi Tanács VB. Szakig. Szervével, valamint a helyi körzeti orvossal. A cigánytelepen helyszíni szemlét végeztünk, több cigány családot, ill. felnőtt személyt meghallgattunk a fürdés szükségességével kapcsolatban. /Természetesen az intézményes fürdetésre gondolunk/

A megnevezett szervek és személyek egyöntetű kérése az, hogy ne legyen X.-n 1979. augusztus 21.-25. közötti időszakban fürdetés.

Új kérésünk alapjául az alábbi indokokat hozzuk fel:

1./ Az 1977.évi, valamint a téli időszakhoz viszonyítva is javultak a telep higiénés viszonyai, vele együtt a fejtetvességi helyzet is.

2./ 1978 tavasza óta a regionális vízmű ivóvízvezetéke működik X. községben: a cigány lakosok víznyerési helye javult, a telepen is van közkifolyócsap.

3./ F. év őszén használatba veszik X-en az új tornatermet, amelyhez zuhanyzó is fog tartozni. A cigány tanulók tornaóra utáni zuhanyozása /fürdetése/ így megoldható, sőt szükség esetén tanítási időn kívül helyben szervezhetünk fürdetést.

4./ X-en építés ill. befejezés előtt áll 3 lakóépület, azaz 6 lakás, amely a cigány lakosságnak épül. A lakások mindegyikéhez tartozik fürdőszoba.

5./ A felnőtt lakosság nagy része üzemi dolgozó, ahol az üzemi szociális létesítményeket, tehát a fürdőt, zuhanyzót is használják.

6./ A X-i cigánytelepen 3-4 család lenne, akik részére /főleg kisgyermekek/ hasznos lenne a kollektív fürdetés, de ezek megjelenésére biztosíték nincs és azt is szem előtt kell tartani, hogy „egy fürdetés nem fürdetés”

7./ Az 1977.évi novemberi fürdetésnek rossz vélemény és hangulatformáló hatása volt a községben, főleg a cigány lakosság között. A cigány lakosság gondozását ellátó eü. dolgozók munkája átmenetileg nehezebb lett a fürdetés után.”[12]

A fürdetés elmaradásának indokai zömében valótlan tényeken alapultak. Egyrészt a Plandics téri telepen levő köz-kifolyócsapot lezárták, mivel a csapot az udvari WC-k közelében helyezték el a vízművesek, s ezért a víz fertőzötté vált.[13] Idővel máshová helyezték át, így viszont hol volt, hol nem volt víz a telepen.

A telepi lakásokba a helyi tanács nem vezetette be a vizet, így fürdőszobát sem építettek. Igaz, az 1970-es években a „CS” lakások második hullámában épített lakásokba terveztek fürdőszobát, és ezek egy része meg is valósult az 1980-as évek elején. A művelődési házban levő tornateremben nem volt zuhanyzófülke,

[12] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés , 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1979. június 25.

[13] Szóbeli közlés alapján.

azokat csak az 1980-as években, egy átalakítás során építették meg. Ennek ellenére a fenti érvekre alapozva a faluban többet nem végeztek köztisztasági jellegű fürdetést a helyi cigányok körében, annak ellenére sem, hogy a hivatalos szervek meg voltak győződve a „DD.A-2 típusú berendezés hasznosságáról és személyiségformáló szerepéről"[14].

Tény, hogy az iratok utaltak a fürdetéssel kapcsolatos feszültségekre: a „fürdetésnek rossz vélemény és hangulatformáló hatása volt a községben, főleg a cigány lakosság között"[15], és rámutattak arra a veszélyre, hogy a konfliktus akár súlyossá is válhatott volna, hiszen az „egyik család életveszélyesen megfenyegette az egészségőröket"[16]. Ennek ellenére a hivatalos szervek meglepően megértően viszonyultak a falubeli helyzethez, hiszen a cigányok érveit elfogadva („több cigány családot, ill. felnőtt (!) személyt meghallgattunk a fürdés szükségességével kapcsolatban"[17]), a helyi „szervek" indokait figyelembe véve („A X-i cigánytelepen 3-4 család lenne, akik részére /főleg kisgyermekek/ hasznos lenne a kollektív fürdetés, de ezek megjelenésére biztosíték nincs"[18]) úgy döntöttek, hogy a községben nincsen szükség a kényszermosdatás folytatására. Ez a megértő magatartás azért is meglepő volt, hiszen több Pest megyei telepen rendőri karhatalommal, megfélemlítéssel kényszerítették a romákat a fürdősátrakba.[19]

A hatóságok úgy látták, ebben a faluban a konszolidáció útjára lépő cigányok élnek. Olyan cigányok, akiknél kellő nevelőmunkával elérhető az, hogy „cigány kulturális hagyományaikat" hátrahagyva alkalmazkodjanak a többségi elvárásokhoz. Olyan cigányok élnek itt, akiket nem kell a kényszermosdatásnak alávetni.

A PETŐFI- ÉS A BÉKE-TELEP CIGÁNYAI

Ezt a hatóságok által kialakított idilli képet cáfolták azok a levéltári iratok, melyek az 1960-as években megalakított Petőfi utcai telep „CS" házainak körülményeivel foglalkoztak. Ezen a telepen sűrűn, egymás mellé épített egyszobás lakásokban többgenerációs családok laktak. Lakásaikban nem volt víz, gáz, csatorna, a telep utcái szűkek, aszfalt nélküliek voltak. A telep újonnan épített, szigetelés nélküli házairól – elsősorban a rossz minőségű építőanyag miatt – néhány hónapon belül már pergett a vakolat. A helyi tanácsi vezetés több alkalommal is

[14] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1977. február 24.
[15] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1979. június 25.
[16] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1977. február 24.
[17] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1979. június 25.
[18] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1979. június 25.
[19] PML XXIV. 694. Cigánykérdés. 92/1975 – 1985, fürdetés, ld. erről még: Bernáth 2002:67-109.

környezettanulmányokat készített az ott élő családokról, melyekből egyértelműen kiderült, hogy számukra a Petőfi utcai telepen élő családokban testesült meg az, ami esszenciálisan jelentette a többségi társadalom számára a cigányt: a „koszos" környezetet, az „elmaradottságot" és a „tudatlanságot".

A faluban viszont két telep volt: a Petőfi utcai telep mellett ott volt a Béke utcai „CS" lakás sor is. A helyi vezetés számára a fenti kategóriarendszer két típusát testesítették meg az a két telepen élő családok: a „formálható" és a „reménytelen" cigány családokat. A megyei hivatalnokok ugyanis a Pest megyei cigányoknak két csoportját különítették el: „Az állampolgári jogok betartása, a kötelességek teljesítése, a közrend és közbiztonság helyzete a megyei cigánylakosság körében

beilleszkedett cigányság: nem telepen vagy cigánysoron lakó, folyamatos munkaviszonnyal bíró, jövedelmi viszonyaik elérik a létminimumot, gondolkodási és magatartási normáik átalakultak, vagy átalakulóban vannak

be nem illeszkedett és beilleszkedésben levő rétegek: vándorló, telepen, vagy cigánysoron lakó, munkaviszonnyal nem rendelkező, legfeljebb esetenként alkalmi munkát végző, cigány hagyományokat folytató, jövedelmi viszonyaik a létminimumot nem érik el, életszínvonaluk, kultúrális(!) körülményeik az országban a legalacsonyabbak."[20]

A Petőfi telepen élő családok a megyei hivatalnokok által felállított kategóriákban egyértelműen a problémások csoportjába kerültek. A Béke utcaiak pedig a beilleszkedett cigányok körébe tartoztak.

Eredetileg az 1950-es években két részen laktak a falubeli cigányok, a Szabadsághegyen és a falu erdő felőli végén. A „CS" telepet az itt élő családok számára kezdték el építeni. A romos, túlzsúfolt házakban élő családok számára kötelezővé tették a költözést, házaikat ezután lerombolták. Az akkori viszonyokat a következőképpen vázolták az iratok:

„A telepen levő lakások száma: 54

A telepen élő családok száma: 69

A telepen élő személyek száma: 351

A telepen élő lakosság összetétele: 90% cigány, 10% egyéb

Azon családok száma, ahol legalább 1 fő minimálisan 1 éves munkaviszonnyal rendelkezik és átlagos jövedelme az 1000 Ft-ot meghaladja: 30

Azon családok száma, amelyek lakásépítési, vásárlási hitelakcióba nem szervezhető be: 46

Lakásvásárlásra: 3 család

Lakásépítésre: 4 család

[20] PML, Pest megyei KÖJÁL Iratai 1982–1989, Cigánykérdés, 34/1982-1989, Előterjesztés a megyei tanács vb. mellett működő cigány koordinációs bizottsághoz, Lt. 538.

A telepen levő építmények jellege: Lakóházak, elhanyagolt alap nélküli, vályog épületek

Telepfelszámolás becsült ideje: 5 év

A község létszáma 2000 fő, ebből cigányajkú 298. Község anyagi ereje nem teszi lehetővé a felszámolás meggyorsítását. […] Mindkét telepen a telepadottságok miatt ivóvízre alkalmas kút és ennek ásása lehetetlen. Telepen levő lakások, illetve építmények 50%-a már jelenleg sem minősíthető lakásnak."[21]

Az 1960-as évek végén az életveszélyesnek nyilvánított és bontási határozat alá eső faluvégi vályogházakból a Petőfi utcai telepre költöztették a családokat. A telep házaiban nem volt víz, gáz, csatorna, az egy szoba-konyhás épületek néhány négyzetméteres előkert mögött álltak. Sűrűn egymáshoz ragasztott ikerházak voltak.

A Béke utcai telepet az 1970-es évek második felében kezdték építeni, a családok eleve jobb körülmények közé költöztek, mint amilyenekben korábban éltek. A házak két szoba-konyha, fürdőszobásak voltak, kis kert közepén álltak. Ezeket a házakat tanácsi és munkahelyi ajánlásra a „jobb", a „törekvőbb" családok kaphatták meg. Tanácsi jellemzéseik egyértelműen ezt a képet sugározták róluk: „A Béke utcai „CS" lakások már ránézésre is rendezettebbek, az emberek többet törődnek környezetükkel. Ezek a 2 szoba összkomfortos lakások alkalmasak a nagy családok együttélésére."[22]

A „CS" lakások juttatása a hatalom kedvezményezettjeivé tette a cigányokat sokak szemében. A vélt „ajándékként" kapott lakások – melyekért valójában komoly önrészt kellett a családoknak letenniük és éveken át fizetniük a részleteket – feszültséget okoztak az együtt élő falubeliek között, legalábbis a helyi plébános így számolt be róla: „Mint már hangsúlyoztam, mindennemű cigánypedagógia csakis a türelmes megértés és a szívós következetesség arányos kölcsönhatásán alapulhat. Köztudott, hogy állami részről igen komoly összegeket és társadalmi támogatást juttatnak nekik. Sajnos, azonban emellé nem csomagolnak célszerű embernevelési szempontokat, személyes törődést, utánajárást, ellenőrzést. Így aztán a megkülönböztető juttatások sokszor azt a hamis illúziót keltik bennük, hogy ők kiemelt emberfajta, akiknek mindent lehet."[23]

[21] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok, 1975, 4. doboz Felmérés a szociális követelményeknek meg nem felelő településről, 1974.

[22] PML, Községi Tanács Iratai , Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz (Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983).

[23] Kapcsándi Vilmos: A cigányok lelkipásztori gondozása. Jelentés. 1976. október, Székesfehérvári Püspöki Levéltár – No. 7329 – 104/1976, 2. o.

A telepépítés miatti feszültség idővel a többségi társadalom előítéleteinek igazolásává alakult át. Egyértelmű volt, hogy a Petőfi telep épületei alkalmatlanok a négy-öt vagy több gyereket nevelő családok befogadására. A felnövekvő fiataloknak lehetőségük sem volt a házak bővítésére, így idővel egyre több család osztotta meg a szűk belső teret egymással. A házak belső zsúfoltsága, az utcák szűk és sűrű beépítettsége idővel hasonló, elhanyagolt telepi viszonyokat teremtett, mint korábban a falu végén levő telepen. A tanácsi beszámolókban a telepről írtak egyértelműen mutatták, hogy a tarthatatlan körülményekért a vezetés az ott élő családokat és nem az elhibázott „telepfelszámolási programot" okolta:

„A Petőfi Sándor utcai lakások 1 szoba konyha, előszoba és speiz helységből állnak. A lakások többségében a speizt is lakástérként használják, főleg a családhoz tartozó fiatal házasok 1-2 gyermekkel. A lakások túlzsúfoltak, többnyire elhanyagoltak, piszkosak, hiányos, szegényes bútorzattal. Tisztálkodási lehetőségek nem megoldottak és az emberek gondolkodásmódja, igénye is mintha alkalmazkodott volna a környezethez.

Több iskolából önkényesen kimaradt fiatal teng-leng az utcákon, mivel 16 éves kor betöltéséig munkakönyvet nem kaphatnak, így elhelyezkedni nem tudnak. A felvilágosító nevelő munkánk során itt igen gyakran ütközünk nehézségekbe."[24]

A telepi családok „környezettanulmányai" különböző céllal készültek (védőnői beszámoló, iskolai beszámoló, tanácselnöki leirat), ám egyöntetűen mutatták be a Petőfi utcai telepen élők körülményeit: úgy látták, hogy a szegénység, az igénytelenség és a kosz jellemezte az ott élőket. Mindezt aprólékos, számokba öntött adatokkal igazolták, részletes, tárgyiasított beszámolókkal nyomatékosították:

„Az 58 cigánycsaládnál 57 mosdótál van, négy főre egy átlagosan, de van, ahol nyolc személyre jut egy. Így tehát érthetően fordul elő, hogy a gyerekek mosdatlanok, mert a szülők is bizonyos fokon gondatlanok."[25] „Asztalok száma 79, az egy lakásra jutó átlag 1,36 asztal, de van három olyan lakás ahol csak konyhaasztal van. Székek vonatkozásában 21 családban minden családtagra legalább egy ülőhely jut, 17 családban egy-két személyre jut egy szék, 20 családban kettőnél több személyre jut egy szék. Ez azt jelenti, hogy több mint felénél a székek száma nem elegendő ahhoz, hogy egyszerre üljön asztalhoz a család. Szekrények száma 89 azaz 3,34 személyre jut egy, 22 családnál csak egy van. Gépkocsi cigánycsaládjainknál nincs, kerékpár 3 főnek van."[26]

[24] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz (Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983).

[25] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

[26] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Községi Tanács elnöke a község cigány lakosságának helyzetéről beszámoló, 1978.

A beszámolókból körvonalazható, hogy a szegénynegyed felszámolása céljából készült Petőfi telep néhány év alatt még rosszabb lakhatási körülmények közé kényszerítette az oda költöző családokat, mint amiben korábban éltek. Ennek ellentmondásosságával maga a helyi tanács is szembesült. Ennek ellenére a probléma magyarázata – országos szinten támogatva – egyértelmű volt: az igénytelen, zsúfolt, katasztrofális higiénés körülmények közé költöztetett családok felelősek a lakhatási körülményeikért. Az őket körülvevő rossz körülményeket a „cigány életmód szokásrendjének", „cigány hagyománynak" tekintette a hatalom. A cigányok egyértelműen a társadalom elmaradott, a kulturáltság alacsony fokán álló csoportjaként jelentek meg. A „koszban élő cigány" sztereotípiája magyarázatot adott viszonyaikra és elkendőzte a felelősség kérdését.

„Élet és munkakörülményeik lehetővé teszik a normális életmódot. Ahol négy gyermeknél több van – 8 család –, ez nehéz. Borzalmas alkoholizmus sokat ront életlehetőségükön. Ront a szűkös lakáshelyzet. Húsz lakásban, egy szoba-konyhás – 8-10-en laknak. Ez lehetetlenné teszi az egészséges, tiszta, rendes életvitelt. Eü. szolgálat igen nagy mértékben terhelik."[27]

A kárpáti cigányok hivatalos jellemzésének fontos mércéje volt az „átlag magyar" család „gondolkodásmódja, munkamorálja, társadalmi beilleszkedése és életszínvonala"[28]. Ez határozta meg a többségi társadalom cigányokhoz való viszonyát. A Béke telepiek lettek a helyi „fejlődő képes" cigány családok, a Petőfi telepiek pedig az „elmaradottak", akik a falubeli kárpáti cigány közösség „cigány környezetkultúráját" hagyományozták tovább.

„Megdöbbentő az az éles különbség, amely a Petőfi Sándor u és a Béke utcában épült tanácsi „CS" lakásokban élő emberek lakás és környezetkultúrájában, gondolkodásában, saját maguk és környezetük tisztaságában már első látásra is szembeötlő. […] Tanácsadásunk célja az egészségnevelés, felvilágosítás, tanácsadás, az élet bármely területén felmerült problémák megoldásában való segítségnyújtás, az ideális családmodelltudatos (!) család tervezés kialakítása stb. Módszerünk főleg az egyéni elbeszélgetés és meggyőzés, mivel ez a módszer bizonyult a leghatásosabbnak. Higgadtan értékelve a munkánkat, sajnos, még mindig az a jellemző, hogy erőltetettebb munkával kevesebb eredményt érünk el a „C" lakosság körében, mint az egyéb nemzetiségi rétegekben."[29]

[27] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, Cigánylakosság, eü. szoc., közig., helyzete, 1983 (kézirat).

[28] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983.

[29] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950-–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz (Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983).

A Petőfi telep idővel a település veszélyzónájává vált. Az 1970-es évektől kezdve a cigányokról szóló beszámolók szinte kivétel nélkül róluk szóltak, a Béke utcaiakról vagy nem szóltak, vagy csak „fejlődőképes" ellenpontként jelentek meg. A telep mint a veszély forrása realizálódott a helyi hatalom beszámolóiban is, így a megyei tanács külön figyelmet fordított azokra a dolgozókra, akik munkájukból adódóan telepi cigányokkal érintkeztek:

„Ellenőrzésünk során tudomásunkra jutott az, hogy a körzeti védőnő ruháját /fehér köpenyét/ hetenként csak egyszer cserélik tiszta köpennyel. Az egészségügyi dolgozók a gyógyító- megelőző betegellátás körében kötelesek mindig tiszta köpenyt használni abból a célból, hogy az ellátásra szoruló személyek védve legyenek az utcai ruha által esetleg közvetített szennyeződéstől.

A faluban a védőruha használatának fentieken kívül olyan célja is van, hogy a védőnő is védve legyen – főleg cigánytelepi látogatásai során – a külső szennyeződéstől. A helyi védőnő fehér köpenye a felsorolt tények miatt fokozott szennyeződés- fertőzés veszélyének van kitéve, tehát semmiképpen nem elég részére a közegészségügyi- járványügyi szempontból a hetenkénti egyszeri köpenycsere."[30]

Az iratok maguk is leszögezték tehát, hogy a cigányok „fertőzőek", hogy „fertőző" mivoltuk nem esetleges betegségeikből adódik, hanem életkörülményeikből. Szennyezetteknek, veszélyesnek tartották őket a közéjük látogató nem cigányokra nézve, olyan jól körülhatárolható csoportnak, mellyel szemben védeni kellett a nem cigány világot. Ez a stigma egyértelműen egy meghatározott térbe rendezett csoportra vonatkozott: a Petőfi utcaiakra. Ám bizonyos leírásokban nem tettek különbséget telepi és nem telepi cigány családok között, egyszerűen „c" lakosokról beszéltek. S mint ilyenek, kivétel nélkül vonatkozhatott volna rájuk a szennyezettség és érinthetetlenség stigmája. Mindennek ellenére a „tisztítószertartást", a kényszermosdatást csak egy alkalommal rendezték meg a faluban. A rá következő években, hivatkozva arra, hogy itt „fejlődő képes cigányok" élnek, nem állították fel többet a fürdősátrakat a Plandicson. Kérdés, hogy mi oka lehetett ennek?

[30] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok, 1974, 1.doboz.

AZ „ÁTNEVELT" CIGÁNYOK

A „koszos" cigány családok meghatározhatókká váltak a faluban. A Plandics tér sarkában álló Petőfi utcai telepet jelenítették meg a helyi hivatalnokok ennek bázisául. A telep zsúfolt körülményei az állami beavatkozás alapját adta. Az állam által megteremtett cigánytelep így vált a kényszermosdatás ideális helyszínévé. Egyértelmű volt, hogy itt szerveztesse meg a megyei hatalom az erre munkára specializálódott szakemberekkel a „tisztasági fürdetést". Mindez menetrendszerűen zajlott a faluban, hiszen országos szinten is általános volt, hogy a fürdőszoba nélküli házakban, szegényesen élő családokat kényszermosdatásnak vetik alá.

Így került sor 1977-ben először a fürdetősátrak felállítására a Plandicson. Innentől viszont érdekes fordulatot vett a történet. Az első fürdetés után több alkalommal is újra és újra felvetették a kényszermosdatás megszervezésének lehetőségét a Köjál hivatalnokai, ám ezt a megyei tanács vezetője – a helyi tanács információira hivatkozva – elutasította. A hivatalos szervek meglepően megértően viszonyultak a falubeli helyzethez, hiszen több „cigány családot, ill. felnőtt személyt"[31] meghallgatva, érveiket elfogadva, a helyi „szervek" indokait figyelembe véve, úgy döntöttek, hogy a falubeli cigány közösségben nincsen szükség a kényszermosdatás folytatására.

Egyértelmű volt, hogy a kárpáti cigányokat a helyi hatalom „más" cigányoknak kezeli, mint például a szomszéd településen élőket. Egyértelmű volt az is, hogy olyan cigányoknak láttatja őket, akiket „nevelő munkával" az „átlag magyar"[32] kulturáltságának szintjére juttathat el. És egyértelmű volt az is – elsősorban a Petőfi telepen élőkre hivatkozva és a Béke telepieket például hozva –, hogy a nevelésben látták ennek a feladatnak a megvalósítását. A „nevelés" fogalma úton-útfélen felbukkant az iratokban akkor, amikor a helyi cigányokról írtak.

Már a kényszermosdatás kapcsán is „előzetes egészségnevelési tevékenységet"[33] folytattak, később a nevelési segélyre való jogosultságát is abban mérték, hogy a család „egészségvédelmi nevelése" hol tart.[34]

Az 1960-as években külön ifjúság védelmi bizottságot hoztak létre, „melynek feladata a községünk területén felmérni és a községünkben levő olyan fiatalokat,

[31] PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés , 537. 92/ 1975–1985 fürdetés 1979. június 25.

[32] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983.

[33] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1977, 13. doboz.

[34] „A gyermekek nevelése az egészségvédelme érdekében a községi tanács vb-nak minden szükséges intézkedést meg kell tenni". PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1967–1968, 5. doboz.

akik erkölcsileg vagy gazdaságilag vagy szociális formában a társadalomra károsak, ezeknek a nevelésével fog foglalkozni. Ez a bizottság 7 tagból áll."[35]

Az iskolai és az iskolán kívüli nevelést egyaránt fontosnak tartották, ezért külön nevelő szándékú előadásokat tartottak csak a cigány családoknak meghirdetve. A népművelési munkatervben külön időt szenteltek a cigány lakosság nevelésének. A nevelőelőadások fő témái – mint az iratokból kiderült – a tisztaság, a helyes táplálkozás, a szabadidő helyes eltöltése és a gyereknevelés volt:

„A cigány felnőttek, ifjak és gyermekek iskolán kívüli nevelése, művelése. A cigánylakosság közművelődésbe való bekapcsolása szerves része a népművelési munkatervnek. Egyrészt vannak olyan jellegű ismeretterjesztő előadások, melyek elsősorban – de nemcsak! – az ő számukra szólnak: pl. testi higiéna (!), helyes táplálkozás, szabad idő helyes felhasználása stb. Ebbe a munkába nemcsak a TIT járási szervezet, hanem a járási KÖJÁL is bekapcsolódik. Ugyancsak a gyermekeik nevelésével kapcsolatos előadásokra, beszélgetésekre is meghívást kapnak a cigányszülők. Ezek (!) részt is szoktak venni, de nem megfelelő a létszám. / gyébként itt jegyzem meg, hogy pontosan a cigányok tiltakoztak legjobban – és faji megkülönböztetést emlegettek, amikor szóba került az, hogy egy-egy előadást az ő számukra hirdessünk meg./"[36]

A cigányok „nevelésének" fontos eszköze volt a segély megvonása büntetésképpen vagy megadása „nevelési célzatból":

„Sajnos, a környéken történő munkahelyek felszámolásával ismét növekvőben van a munkanélküliek száma. Szakképzetlenségük miatt elhelyezésük szinte lehetetlen, a községben semmi munkalehetőség nincs. Ennek megoldásában felettes hatóságaink segítségét kérjük. […] Az adatlapból is kitűnik, hogy nagy összegű segélyeket folyósítunk a cigánylakosok részére különböző címen, ez nem csak támogatásként, hanem a nevelés eszközeként is alkalmazzuk."[37]

A családok segéllyel való zsarolása jónak tartott eszköz volt annak eléréséhez, hogy rákényszerítsék őket az „átlag magyar"[38] normájára. Ez hatékony eszköz volt, hiszen az 1980-as évek második felében egyre kevesebben tudtak elhelyezkedni a környékbeli gyárakban, így egyes családok számára nélkülözhetetlenné vált a havi rendszerességgel folyósított nevelési segély.

[35] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1963–1965, 3. doboz.

[36] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Községi Tanács elnöke a község cigány lakosságának helyzetéről beszámoló, 1978.

[37] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, B. T.-né tanácselnök beszámolója, A cigánylakosság helyzete, beilleszkedése érdekében tett intézkedések, 1987.

[38] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983.

A nevelési program elsődleges célcsoportja a Petőfi telepen élő csoport volt. A számukra tervezett TIT előadás-sorozat az általános cigány-sztereotípiákra épült. Az előadások két nagy csoportja a munkára szoktatás és a tisztaság volt.

„Az a réteg, amely ebben a felemelkedésben nem vesz részt, azoknak szellemi szinte (azaz szintje. B.B.) szinte a régi maradt. / alkalmi munkák, italozás stb./ Műv. Otthon nem lévén – a közművelődés külön programban nem foglalkozik a cigány lakossággal, de az általánosban helyet kapnak e témával foglalkozó kérdések. Mivel elsősorban gyermekeiken keresztül kötődnek az iskolán át a községhez, a TIT pedagógiai tárgyú előadásaiban foglalkozunk több olyan kérdéssel, mely reájuk különösen vonatkozik. Nemcsak a munkára nevelés, de a tisztaság, egészségügyi, higiéniai követelmények, a helyes gazdálkodás, takarékosság stb."[39]

A levéltári iratok beszámolói azt mutatták, hogy a helyi vezetés a falubeli kárpáti cigányokat alacsony kulturális szintű népességnek tekintette, ez lehetett az oka annak is, hogy egyfajta felnőtt-gyerek viszonyt alakítottak ki velük. Azaz, a cigányokat úgy kezelték, mint felnőtt korú gyerekeket, akiket tanítani kell a „helyes" életvitelre. Azt, hogy a cigányok „gyerekként" való bemutatása mennyire általános sztereotípia volt a többségi társadalomban, jól mutatja, hogy ennek a legsarkalatosabb megfogalmazását az akkori helyi plébános adta egy beszámolójában:

„A szinesbőrű (!) természeti népekre jellemző gyermeteg magatartásukat, a trópusi lustaságot, az előrelátás nélküli könnyelműséget nem szabad kategórikusan(!) jellemhibának minősíteni. Ők felnőttkorú (!) gyermekek. […] A felnőttéválás (!) folyamatában ők még nem jutottak el odáig, ahol az adott szó megtartása, a lelkiismeretesen vállalt kötelesség, a tervszerű munka reflexként jelentkezik."[40]

A „cigány egyén" gyakran jelent meg a helyi iratokban olyan gyerekként, akit neveléssel vagy fenyegetéssel (segélymegvonás) a „civilizált életre" lehet szorítani. Ez a toposzrendszer része volt annak az általános többségi véleményrendszernek, mely a cigányokat a szocializáció „alacsonyabb" fokán állóknak tartotta. Így viszonyult hozzájuk a helyi világi és egyházi vezetés is, annak ellenére, hogy a cigányokkal kapcsolatban hivatalosan az egyenlőség elvét hirdették.

A tanácsi és egyházi hivatalnokok amellett érveltek, hogy az egyenlőség alapja az, hogy a cigányok kultúrájában is van olyan „vállalható érték", ami lehetővé teszi a roma/cigány csoportok asszimilációját, ezek közé tartozik a tánc, a zene, a mese:

„Elengedhetetlen, hogy a pedagógus megismerje, nevelő-oktató munkája során hasznosítsa a cigányközösség valódi és vállalható értékeit, hiszen ezek

[39] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Beszámoló a cigány lakosságról, 1983.

[40] Kapcsándi Vilmos: A cigányok lelkipásztori gondozása. Jelentés. 1976. október, Székesfehérvári Püspöki Levéltár – No. 7329 – 104/1976, 1. o.

csökkentik az előítéleteket, vállalhatóvá teszik a gyermek számára a cigánymivoltot. Az ezekre hivatkozással lehet küzdeni a negatív tartalmú hagyományok, beidegződések ellen is.

Ilyen vállalható értékeknek számítanak a cigányság dalai, balladái, táncai, meséi, népművészeti alkotásai, amelyeknek helyi kincseit a cigány és nem cigány tanulók együtt is gyűjthetik."[41] A világi és egyházi vezetők ezeket az „értékeket" elmentve akarták a cigányok „felnőtté nevelését" megvalósítani.[42]

A cigányok „kulturális értékeinek" megmentése és „újratanítása" a nem cigány világ értelmiségeinek segítségével az 1960-as és 1970-es években alapozódott meg, de ez a gondolat 21. században is erősen tartotta magát. A „cigány értékek" megmentői azt vallották, hogy a roma/cigány kultúra jól elhatárolható pozitív és negatív elemekből áll. Pozitív elemekhez a gyűjthető néphagyományértékek tartoznak, mint a zene, a tánc, a mesék. A roma/cigány kultúra negatív elemei pedig szinte minden egyebet magukban foglalnak, ami a feltételezett „cigány életmóddal" kapcsolatos.

A cigány közösség gyerekként kezelése alapozta meg tehát azt, hogy a helyi hivatalnokok és értelmiségiek – beleértve a tanács és egyház tagjait is – a nevelés, a tanítás igényével fordultak feléjük. A levéltári iratok leírásai a nevelés fontosságát hangsúlyozták: „türelemmel" átnevelhető a „hazudós cigány", a nem cigány világot (azaz a „felnőtteket") kijátszó „ravaszkodó" cigány, a „potyaleső, lusta cigány", a „megbízhatatlan cigány", hiszen ezek a tulajdonságok egy „alacsony kulturális szinten" álló közösség rossz csoporttulajdonságai csupán.

„A lelkipásztornak tehát sok-sok türelemre és csüggedés nélküli újrakezdésre van szüksége a cigánypasztorációban. Az egyházközség családjában a gyermekeknek kijáró kivételezéssel és többlettörődéssel kell gondoznunk őket. […] Szokják meg, hogy Isten ügyében nem lehet folyton ravaszkodni, potyát lesni,

[41] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

[42] Ez az elképzelés a mai napig erősen tartja magát a többségi társadalomban, amit mutat az is, hogy egy 2010-ben készített interjúban a helyi iskola igazgatója ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg: *„Tehát nem kirekesztve most már a nem cigányokat, de azt gondolom, hogy most ez itt nekünk felelősség, hogy először a saját kultúrájukat, tehát ismerjék meg először ők maguk, és tudjuk ezt feléjük közvetíteni.* (A saját kultúrájukat ki taníthatná meg nekik? Mit gondol?) *Szerintem mi.* (A magyar nemzetiségű tanárok?) *Igen! Azt, hogy őrizzék és foglalkozzanak vele, és hogy ne szégyelljék a saját kultúrájukat, nekünk kell befogadónak lenni és az alkalmakat megteremteni különböző rendezvényeken azzal, hogy most már nem csak a gyerekeket, hanem a szülőket, nagyszülőket behívjuk, és a bemutatkozásra, kifelé vitelre lehetőséget teremtünk.* […] (Miből vonta le azt a következtetést, hogy ők a kultúrájukat kezdik elveszteni?) *A gyerekekkel való beszélgetésekből, meg a szülőkkel való beszélgetésből. Azt látom, hogy ahogy a generáció cserélődik, fiatalodik, még amit tudnak, sem szívesen mondogatják el, mert azt hiszik, hogy az olyan szégyen, azzal akarják a kitörésüket.* (Mi az, amit cigányként szégyellnek?) *Pontosan azt, hogy ő cigány. Például megfigyeltem, hogy akik félcigányok, akiknek vagy csak az édesapja vagy az édesanyja, az, ha lehet, letagadja. Meg kell tanítanunk nekik, hogy mire lehetnek büszkék, a zenéjükre, táncaikra, a csodálatos meséikre, ezekre."* (A. középkorú magyar nő)

szájaskodással kikövetelni, amiért a másik megdolgozott. »Értsétek meg – szoktam nekik mondani – én komolyan hiszek Jézus Krisztusban és rólatok is el kell számolnom előtte. Minden ember érték, ti is! Időt és fáradságot fordítok rátok, mert megbecsüllek benneteket. Talán az jobb volna, ha éreznétek a mellőzést és rövid úton leráznám magamról a ‚büdös cigányok' gondjait? Örüljetek, hogy Isten családjában mindannyian egyenlőek vagyunk!«"[43]

A kényszermosdatás is hasonló nevelési célzattal szerveződött, hiszen a külső testi „koszt" szintén a cigány kultúra negatív elemei közé sorolták. Ez volt az oka annak, hogy az iratok hangsúlyozták a fürdetés „személyiségformáló" szerepét:

„Egyébként a legutóbbi belső megbeszélésen elhangzott m.-i tapasztalatok megismerése meggyőzött a DD.A-2 típusu (!) berendezés hasznosságáról és személyiségformáló szerepéről, tehát annak használatára az előkészítő munkálatokat /nevelés/ megindítjuk."[44]

A fürdetés első lépés volt a „tisztaságra nevelésben", párhuzamban szervezték a szakemberek – védőnők, egészségőr – egészségre nevelő és tisztálkodási kedvet fokozó személyes beszélgetéseivel.

„A cigány gondozottat hozzá kell szoktatni a rendszeres tisztálkodáshoz, rendes, tiszta ruha viseléséhez, étkezési szokásainak megváltoztatásához. Otthoni környezetét is rendben, tisztán kell tartani – szükség esetén ehhez is segítséget kell nyújtani – mert ez előfeltétel annak, hogy személyi tisztaságát biztosítani tudja."[45]

Igyekeztek a cigány családok „tisztálkodási kedvét" is ösztönözni a zuhanyzás lehetőségének felkínálásával: „Szóba jöhet az ált. iskola tanulói tornaóra utáni zuhanyozása, részben a tisztálkodási kedv fokozására, az arra rászorulók részére."[46]

1963-ban először tisztasági versenyt hirdettek a faluban, a verseny keretében ellátogattak néhány Szabadsághegy utcai és Béke utcai cigány család portájára is. A nyertesek névsorát nyilvánosságra hozták, házukat kis táblával („Tiszta udvar, rendes ház") jelölték meg. Több romungró családot is kiemeltek ebben a versenyben, igaz, maximális 50 pontot csak a nem cigány családok kaptak, ám néhány „rendes" Béke telepi és Szabadsághegyi cigány családot 40 pontra értékeltek.[47]

[43] Kapcsándi Vilmos: A cigányok lelkipásztori gondozása. Jelentés. 1976. október, Székesfehérvári Püspöki Levéltár – No. 7329 – 104/1976, 2. o.

[44] PML, Köjál-iratok, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985 fürdetés, 1977. február 24.

[45] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz Pest megyei tanács VB, Cigányügyi Koordinációs Bizottság Titkára. 1985, „Szempontok a cigánylakosság szociális gondozásához" Egészségügyi Minisztérium anyaga (1976-ból).

[46] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978., 14. doboz.

[47] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1963–1965, 3. doboz.

A „TISZTÁVÁ TETT" CIGÁNYOK

Az 1970-es évektől kezdve egyre gyakoribbá váltak a cigány családokról készített ún. „környezettanulmányok"[48]. Ezeket a rövid, pár mondatos jellemzéseket az óvónők, a tanárok vagy a védőnők készítették el általában akkor, ha a család segélyért folyamodott. A lakhatási és családi körülmények bemutatásai – a szerzőtől függően – változatosak, ám egyben hasonlóak is voltak abban, hogy mindegyik kitért arra, hogy a bemutatott családot „tisztának" vagy „koszosnak" tartották-e. Mindez azért is volt szembetűnő, mert ugyanez a kritérium nem jelent meg abban a néhány esetben, amikor magyar családok folyamodtak segélyért. Ott inkább a rászorultság mértékét vizsgálták meg. A cigány családoknál viszont a segély megítélésnek alapvető kritériuma volt a család tisztasága.

„5 gyerekük van, a legkisebb 4, a legnagyobb 9 éves. Lakásuk 3x4 m-es tömésfal egy szabadba nyílló(!) ajtóval kis ablakkal, magassága 1,6 méter, teteje csak részben fedett. Évente többször és rendszeresen van meszelve. Földes. Most építettek hozzá egy kis féltetöt(!), mely befejezés előtt áll. A körülményekhez képest, tiszta, rend-szerető család."[49]

„Idős édesanyja is velük lakik. Gyermekük nincs. Egy szoba, konyhás életveszélyes, repedezett falu ház. A szoba 3x4m.-es, a konyha 3x2 m.-es földes, vertfalu. Szoba magassága 2. I/2m., konyháé I/I/2 m., első és hátsó falán nagy repedésekkel. Kis bekerített udvar és egy rozoga fáskamra tartozik még a házhoz. Példásan tiszta, kívül-belül az egész ház."[50]

A tisztaság kategóriája meghatározóvá vált a helyi bürokratikus rendszer számára is, melynek alapján a helybéli cigányok közössége mérhetőnek tűnt. Ekkor már a tisztaság kategóriájának jelentése kibővült, beletartozott az (egészséges) életmód, a rendezett családi viszony, a megfelelő életvitel, az elfogadható életforma és az óvodai és iskolai szereplés is.

„Az egészséges életmódra neveléssel kapcsolatos igen fontos a mindennapi kulturált élethez szükséges szokások megalapozása, kialakítása. A családban történt szokások mértékétől függően differenciáltan válhat nevelési feladattá olyan szükségletek kialakítása, mint a tisztaság, a rendszeres testápolás, a tiszta, rendezett környezet, a rendszeres, nagyjából egy időpontra eső étkezés, a változatos egészséges étrend, az étkezés kulturáltsága, az időjárásnak megfelelő, ízléses

[48] A környezettanulmányok funkciójáról ld. Horváth 2009.
[49] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71 8. doboz, Környezettanulmány, 1971.
[50] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71 8. doboz, Környezettanulmány, 1971.

öltözködés stb. Mindezen szükségletek a mindennapi együttlét rendszeres és következetes tevékenységei során épülnek ki."[51]

A tisztaság-koszosság fogalompárja meghatározó volt a cigány családok mindennapi megélhetése tekintetében. Az oktatási intézmények ehhez mérten javasolták a családokat nevelési segélyre. Így azok a cigány családok, akiket „koszosnak" jellemeztek a környezettanulmányt készítő pedagógusok, óvónők vagy védőnők, nem kaptak nevelési segélyt, sőt az is előfordult, hogy a meglévő segélyeiket elvették tőlük.

„Az apa nyugdíja tartalmazza a négy kk. gyermek után járó családi pótlékot is. A jár. hiv. ig. osztálya 23.07/6/1976 sz. határozatával a gyermekek részére természetbeni nev. segélyt állapított meg, de 1977. január 1-vel megvonásra került, mivel a minimális tisztasági követelményeket sem tartották be. […] A tanulók testi tisztasága nem kielégítő. Nevelésükkel kapcsolatosan a szülő csak ígér, de nem teljesíti ígéretét. […] A nevelési segély megadását nem javasoljuk."[52]

A környezettanulmányok készítői a tisztaság mértékét több téren is vizsgálták, így megfigyelték és pontozták a lakások, az öltözet és a testi tisztaság milyenségét is:

„A lakás berendezése megfelelő, ruházat kielégítő, tiszta"[53], „a ruházat és az élelmezés hiányos, a konyha és a szoba berendezése megfelelő, tiszta, mosógép, tv van, rendes szobabútor, tiszta, rendes"[54], „a lakás berendezése, ruházatuk tiszta, megfelelő"[55], „lakás: omladozó falak, földes, nagyon kicsi. Körülményekhez képest rendes. ruházat: tiszta, gondos."[56]

Az „átlag magyar"[57] tisztasági követelménye a fegyelmezés eszköze lett a helyi bürokratikus vezetés kezében. A telepi lakások megszűntek zárt magánterek lenni, hiszen bármikor betoppanhatott az ellenőr, felmérhette a lakás aktuális viszonyait, és büntetést szabhatott ki, azaz juttatást vonhatott meg, amennyiben nem

[51] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, A cigánygyermekek oktatásának, nevelésének helyzete, feladatai megyénkben, megyei beszámoló, 1987.

[52] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978.,16. doboz, Környezettanulmány, 1976.

[53] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1979. 19. doboz, Környezettanulmány, 1978.

[54] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1979. 19. doboz, Környezettanulmány, 1976.

[55] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950-–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1979. 19. doboz, Környezettanulmány, 1978.

[56] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1979. 19. doboz, Környezettanulmány, 1975.

[57] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983.

találta azt megfelelőnek. A Petőfi telepi lakások, mint láthattuk, rendkívül zsúfoltak, szűkösek voltak, a szoba-konyhás házikókban gyakran több család is lakott együtt. Az ottani tisztaságnak a megítélése pusztán csak az ellenőrzést végző személy jóindulatán múlott. Így fordulhatott elő, hogy ugyanarról a családról az óvónői és iskolai beszámoló a segélyre jogosultságot állapította meg, míg a hivatali döntés a segély megvonása volt. Erre példa annak a Petőfi telepi családnak a története, akit bár az óvoda és iskola egyaránt javasolt a segélyre, hivatkozva nehéz lakhatási körülményeikre, végül a Gyámügy dolgozója döntött úgy látogatása után, hogy a család nem érdemel ruha-, illetve cipősegélyt.

„Környezettanulmány a X. családnál, 1982

Óvodai beszámoló: Lakás- és családi körülményeik megfelelő(!), mind a két szülő dolgozik, 4 gyermekük van, ebből 2 óvodáskorú. A gyerekek elég rendszeresen járnak óvodába, ruházatuk nem olyan megfelelő. A gyerekek rendszeresen járnak óvodába, ezért évszakonkénti ruházatot (cipő) javasoljuk

Iskolai beszámoló: Viszonylag rendezett körülmények, az anya állandó éjszakás, nem tud odafigyelni a gyerekeire. A gyerekek tisztaság nem megfelelő. 1982. márciusa óta M. kevesebbet hiányzik. 6. osztályos tanuló, most megy 7-be. J. rendesen megy iskolába, tankötelezettség megszegése miatt /mivel J. mulasztott volna/ a szülő ellen eljárás nem indult. M. hiányzása miatt igen, mivel ő vigyáz a kisebbekre. Véleményem szerint a cigánylakossághoz viszonyítva, akik ott a telepen élnek - a rendesebbek közé tartoznak. A környezettanulmány elkészítése idején a lakás bizony nagyon koszos volt. Összegezve: javaslom megpróbálni segítséget nyújtani a családnak ruhasegélyezéssel. Hisz a szeptemberben megalakuló gyermek és ifjúságvédelmi bizottság /10 tagú/ úgyis állandóan figyelni fogja a veszélyeztetett gyermekek életkörülményeinek alakulását, javulását vagy esetleg romlását.

Gyámügyi beszámoló: A lakás egy szoba, konyha, kamrából áll. Havi lakbér 84 FT. A lakás eléggé elhanyagolt, a tisztaság sem megfelelő. […] Tájékoztatom a T. Felügyeleti Hatóságot, hogy a gyermek – és ifjúságvédelmi szakbizottság 1982. október 25-i ülésén úgy foglalt állást, hogy a gyermekek természetbeni segélyezése a körülmények miatt nem indokolt, illetve a segélyezést nem javaslom”[58]

A tisztaság kategóriája tehát mérhetővé és jól kategorizálhatóvá tette a cigány családokat. Ennek megítélése kapcsolatfüggő volt, hiszen az a család, aki jó viszonyban volt a helyi szervekkel, jobb eséllyel kapott pozitív jellemzést (és így segélyt), mint a hasonló körülmények között élő, de kevésbé jól helyezkedő másik család.

[58] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1982, 32. doboz.

Az 1980-as évek végén már a kárpáti cigány közösség is tevékenyen részt vett a „tisztaság" mítoszának életben tartásában, ennek ellenére a helyi bürokratikus hatalom még mindig „előrehaladottabb" és „elmaradottabb" cigány rétegekről beszélt. A megkülönböztetés – hasonlóan az 1960-as évekhez – erőteljes volt a cigány és a nem cigány helyi lakosok között. Ám ekkor már az iratokban is felbukkant az a tény, hogy a falubeli kárpáti cigányok ezt a fajta különbségtevést egyre inkább kifogásolták. Az egyenlőség elvének nevében tiltakoztak a csak cigányoknak hirdetett TIT előadások egy fajtája, a „rétegtalálkozók" szervezése ellen:

„Az u.n réteg-találkozók, megbeszélések ellen a haladottabb, anyagilag és szellemileg jobban állók tiltakoznak: miért kell külön venni a cigányokat a magyaroktól? Nem engedték el ingyenes cigány táborba a gyerekeiket, de a fizető táborba, ahol vegyesen vannak magyarokkal – oda igen!!!"[59]

A kárpáti cigányok deklarálták alkalmazkodásukat a „átlag magyar"-hoz[60], mindez eredményezte azt, hogy az 1980-as évekre már egy hangját öntudatosan hallató cigány csoport körvonalazódott a leírásokban. A helyi bürokratikus hatalom még a Petőfi telepiek sztereotipikus toposzán keresztül viszonyult a falubeli kárpáti cigányokhoz, de már nem tudták figyelmen kívül hagyni az egyre jobb gazdasági helyzetben élő Béke telepi és Szabadsághegyi cigányokat.

Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején már körvonalazódott, hogy bár a cigány-nem cigány viszony szigorúan hierarchizált rendje, a „magyar átlag" elérésének követelménye megmaradt, ám kialakult egy olyan megengedő viszony, ami az előbbi hierarchián lágyított némileg. A tisztaság követelményéhez, a „normákhoz való" alkalmazkodásnak, a „felzárkózásnak" meglett az eredménye. A kárpáti cigányokat a helyi hatalom „más cigányként" kezdte kezelni. Mindez befolyásolta a többségi társadalom róluk alkotott leírásait is. Ezek a leírások bár még hangsúlyozták a telepiek – cigányságukból adódó – problémáit, de egyre gyakrabban emelték ki „nyitottságukat", „fejlődésüket" és „kiemelkedni akarásukat".

„A cigánylakosságot nálunk nem lehet azonos mércével mérni. Szép példáit látjuk a viskók és putrik világából kiemelkedni akaró családok összkomfortos családi házaikban. Ezeknek a családoknak a gondolkodásmódjuk, munkamoráljuk, társadalmi beilleszkedésük, életszínvonaluk megkülönböztethetetlen az átlag magyar családtól. Sajnos, a múlt nyomai még hosszú időn át kísérik őket, ami az egészségügyi kulturáltságot, felvilágosultságot, műveltséget illeti. De az

[59] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Beszámoló a cigány lakosságról, 1983.

[60] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983.

egészségügyi dolgozóknak itt mégis könnyebb dolga van, mert ezek az emberek nyitottak és lehetőségük van a tanácsok megfogadására."[61]

Az 1980-as évek közepének iratai már kiemelték, hogy: „A testület megállapította, hogy helyzetük javítása és társadalmi beilleszkedése érdekében tett intézkedések eredménnyel jártak és meghatározta a további előrehaladást szolgáló feladatokat"[62].

Ezek az iratok már hangsúlyozták a telepi cigány család lakhatási körülményeinek jobbulását, életfelfogásuk közelítését a magyar normához mind a gyerekvállalásban, mind az életvitel tekintetében. Olyan közösség körvonalazódott az iratokban, mely lassan eltűnni látszott a helyi, falusi társadalomban.

„Örvendetes jelenség a cigányság körében mind többen építenek családi házat. Ezek a házak összkomfortosak, kényelmes minden igényt kielégítő lakásokkal. Ezek az építkezések azért is örvendetesek, mert nagyon sokan dolgoznak saját maguk is az építkezésen mit így sokkal jobban meg fognak becsülni. Nagyon sok cigány lakás kulturális berendezése is javult. Majdnem minden lakásban rádió és televízió van; egyes családok könyveket vásárolnak, újságot olvasnak. Öröm a községnek, hogy a fiatalok nem szaporodnak erőn túl. Sok fiatal házaspárnál két-három gyerek van. Rengeteg cigány leány és anya szed fogamzásgátlót. Többen járnak nyaralni, üdülni, ami kb. 20-30 évvel ezelőtt ismeretlen dolog volt."[63]

Annak ellenére, hogy a levéltári történetek egy hierarchikus rendbe beágyazott kapcsolat meglétéről szóltak, megfigyelhető lett az is, hogy a hivatalos beszámolók a kárpáti cigány közösség egyre pozitívabb megítélését körvonalazták. A kárpáti cigányok mássá váltak, mint a hatalom sztereotipikus cigányai. A kárpáti cigányok másságának képe tovább élt a rendszerváltás után is. Egyértelmű volt a nem cigány világban, hogy az ebben a faluban élő cigányok „tisztábbak", „fejlettebbek", „kulturáltabbak", mint a cigányok általában. [64]

[61] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Jelentés a cigánylakosság egészségügyi, szociális helyzetéről (kéziratos szöveg, védőnő beszámolója), 1983.

[62] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, A cigánylakosság helyzete, beilleszkedése érdekében tett intézkedések, 1985

[63] PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Egyszeri adatszolgáltatás a Pest megyei cigánylakosság és a Pest megyei cigánytelepek 1985 évi helyzetének felméréséhez, az 1985. szeptemberi állapot szerint.

[64] Ez a megítélés még a 2000-res években is meghatározta a kárpáti cigányokról való közbeszédet, mint azt a Polgármesteri Hivatalban dolgozó, cigányügyekkel foglalkozó hivatalnokkal készített interjú részlet is mutatta:

„*Azt látom, hogy pl. a szabolcsi cigánysággal összehasonlítva azért itt a cigányok messzebbre vannak, ezt most pozitív értelemben. Tehát a gyerekeket tisztán járatják, odafigyelnek a külső megjelenésükre, sőt még számon is kérik otthon, amennyit kérik, tanulnak velük, sőt van is olyan anyuka, aki azért igyekszik, most is tanul, érettségit szerez vagy szakképzést szerez, tehát azért szerintem mi nem panaszkodhatunk e tekintetben.* […] *Nagyon sok cigány család van, akinek szebb, gondozottabb háza, telke van, mint*

Ennek a „jó cigány" képnek a kialakulása a kényszermosdatás elmaradásának írásban rögzített indoklásával kezdődött, majd a telepiek alkalmazkodási, tisztasági szabálykövető gyakorlatainak hivatalos elismerésével folytatódott, végül egy hangját hallató öntudatos cigány réteg deklarálásával a hatalom birtokosainak támogatásához vezetett. Körvonalazhatóvá vált egy – a közösségét a többi cigánytól megkülönböztető – romungró kárpáti cigány csoport. Ők voltak a Tiszták.

sok magyarnál. S ez a másikat már kicsit ki is közösíti. Rendszerváltás előtt ők olyan egyformák voltak, nem lehetett érezni azt a különbséget, akkor olyan hasonló szinten voltak a cigány családok, akár lakások. Nem voltak ezek a… most ugyanolyan hivalkodó házat csinál az egyik-másik cigány is, úgy, mint a magyarok között. Akkor megfelelt nekik az, amilyen a másiké volt, volt az a sorház, amit a 70-es években az önkormányzat. Akkor még tanács volt, a Petőfi Sándor utca, meg a Béke úton van három háztömb, ahol hat lakás van. Ott volt szegényebb réteg, s arra a részre a tanács építette, és akkor lakásbérletet fizettek, és talán már a 90-es években volt, hogy már kezdett az állaga romlani, ők nem újították fel, az önkormányzatnak nem volt pénze arra, hogy felújítsa, de volt úgy igényük, hogy szeretné kibővíteni, tetőtér beépíteni, és felajánlott az önkormányzat egy vételi árat. Ha a felét egyben kifizették, akkor a másik felét elengedték, így is volt, hogy részletre megvásárolhatták. Nincs is most már önkormányzati. Szóval, visszatérve, a mi cigányaink fejlettebbek, mint máshol." (Gy. középkorú magyar nő)

A TISZTA CIGÁNY – A KÁRPÁTI CIGÁNYOK TISZTASÁGKÉPE

„Itt a faluban a cigányok közt nincsenek olyan nagyon koszosok. Régen is úgy volt, mondom, hogy itt az iskolába jöttek megnézni a gyerekeknek a fejüket, hogy nem-e tetvesek. Hát úgy képzeld el, hogy a legnagyobb sváb lányoknak itt az iskolába találtak a fejükbe, és az én cigány gyerekeimnek nem! Na, erről ennyit! Oszt most együtt járunk a nyugdíjasklubba, oszt ez is fönt hordja az orrát, ez a svábasszony, és akkor most jár velünk a nyugdíjas klubba, és úgy fenntartsa magát! »Atyaúristen«, mondom, »mi a fenét kerítenek?« … Mert most beszéd volt az iskolával… mondom, »régen is híres sváblányoknak tetűt találtak a fejükbe!«, mondom, »az én gyerekeimnek meg nem találtak!« Kapcsolhatott ez a sváb nő, nem? Nem mondott semmit, én csak olyan megjegyzést csináltam, »volt olyan régen is«, mondom, »hogy a sváb lányoknak találtak a fejükbe tetűt, az én gyerekeimbe meg nem találtak«, ennyi. Néha meg kell nekik mondani, hogy kapcsoljanak kicsit, mert nagyon fönt hordják magukat. Itt a cigányok nem koszosak! Nem koszosak! Mehetsz akárhova, bárkihöz, olyat nem találsz, hogy nagyon koszos lenne, senki. Tényleg senki, ott a cigánysoron sem! (Mért mondják ezt?) *Mert ez a szokás, ez a szokás mondani ezt! Pedig náluk nagyobb kosz van! Úgy hidd el! Úgy, mind mondják a verekedéseket, meg a lopásokat, úgy mondják azt is, hogy »koszos cigány«.”* (J. idős romungró nő)

Az 1970-es évek kényszermosdatásának emléke nem maradt fenn a romungró közösségben. Egyrészt azért nem, mert csak egy alkalommal szervezték meg a hivatalos szervek, így emléke idővel elhalványult. Másrészt viszont szégyenteljes volta miatt valószínűleg nem beszéltek róla a fürdetésben részt vevők. Arról sem beszéltek a cigányok, hogy a rendszeres egészségügyi ellenőrzés során kiknek vették el a nevelési segélyét azzal az indokkal, hogy „környezete koszos”. Egyáltalán nem meséltek olyan történeteket, amelyben valamelyik családnak ilyen okok miatt konfliktusa lett volna a hivatalnokokkal. Nem beszéltek róla, mert a „koszos cigány” emlékét idézte fel abban a közösségben, ahol a tisztaság-koszosság alapvető mentális kategória. Nem említették, hiszen a falubeli kárpáti cigányok „tiszta cigányok”, akik maguk közül is kivetik a „koszosokat”. Tisztában voltak azzal, hogy ez fontos pillére, záloga annak, hogy a többségi társadalommal való viszonyuk rendben legyen.

Kérdés, hogy a cigányok megkérdőjelezhetőnek tekintik-e a többségi társadalom által fontos mércének tartott, a tisztaságra épülő, hierarchikus rendet? Kérdés, hogy hogyan építik be – egyáltalán interiorizálják-e ezt – saját világukba?

A „KOSZOSSÁG" ÉS A „TISZTASÁG"

Egy közösség normáját könnyebb körvonalazni akkor, hogyha a normaszegésre koncentrál a kutatás. Az, hogy a kárpáti cigányok mit tartanak „tisztának", azaz normakövetőnek, könnyebben fogalmazták meg akkor, ha arról beszélgettünk, hogy néhány családot miért tartanak „koszosnak".

Körvonalazzuk először, hogy mit jelent ebben a kárpáti közösségben „tisztának" (shūzho/-i) és ezzel szemben „koszosnak" (melalo/i) lenni. Ehhez ismernünk kell azokat a tereket, melyeket a romungrók megemlítenek akkor, amikor valakinek a „tisztaságáról" vagy „koszosságáról" beszélnek. Úgy tapasztaltam, hogy három területet lehet körvonalazni, amikor a cigányok „koszosságról" beszélnek: az udvart, a lakás belsőjét és az ember külsejét.

Az udvar

A kárpáti cigányok házainak udvara fontos tere a családok mindennapjainak. Egyrészt, a házak nem túl nagyok, főleg, ha a benne lakók számához viszonyítjuk belső területüket, ezért az udvar – amellett, hogy közösségi tér – egyben tároló funkciót is betölt, és emiatt tárgyakkal zsúfolt. Elöl hevernek a mindennapi használati tárgyak, gyerekjátékok, a „lomizáskor"[1] szerzett holmik, olyan dolgok, amiket már vagy még nem használnak, de még nem volt módjuk kidobni vagy újrahasznosítani. Az udvarok sem nagyok, ezért a tárgyak zsúfoltsága kakofonikus összevisszaság hatását keltheti egy külső szemlélőben.

[1] Lomtalanításkor a cigányok átválogatják a kihelyezett lomokat és elviszik a számukra használható dolgokat. A hulladékgazdálkodásról szóló 2012. évi 185. törvény 43. paragrafusának (2) bekezdése egyértelműen kimondja, hogy a lomtalanításkor közterületre kihelyezett hulladék a közszolgáltató tulajdona, ennek elhordása lopásnak számít, mely pénzbüntetéstől akár két évig tartó szabadságvesztésig büntethető. A lomok újrahasznosításának büntetése rendkívül káros a telepi családokra nézve. A mások által nem használt, kidobott kisebb-nagyobb tárgyak sok, szegény körülmények között élő családnak pótolta azokat a használati tárgyakat, aminek az árát nem tudták kiszorítani a keresetükből. A telepen ezekben az időszakokban jutottak „új" hűtőhöz, bútorokhoz, lakásszépítő tárgyakhoz. A fiatal családok ekkor jutottak babakocsihoz, etetőszékhez. Ennek kiesését nincs miből pótolniuk. Ma már e miatt a törvény miatt kevesen mennek el lomtalanításokra, holott sok családnak hasznos, mindennapi tárgyakat jelentett a még felhasználható lom.

Néhány család udvarán van egy-egy árnyékot adó fa, de virágos kert, bokrok, pázsit általában csak a nagy presztízsű, jómódú családoknál van a házak előtt.[2] A hátsó kertben viszont több család konyhakertet tart fent, krumplit, paradicsomot, hagymát, petrezselyemgyökeret, répát termesztenek benne. A kertek hátsó részében sok helyen tyúkólak vagy disznópajták vannak.

Szinte minden cigány portán van egy központi hely, ahova több ember is le tud ülni. Pad, szék, lóca, de gyakran ez a hely a házhoz vezető lépcső foka. Elsősorban nyáron itt gyűlnek össze a rokonok, barátok késő délután beszélgetni az aktuális napi dolgokról. Természetesen nem minden család portáján gyűlnek össze mindennap, ám vannak olyan központi porták, ahova valóban minden délután benéznek a családtagok hosszabb-rövidebb időre.

Gyimbiék portája, ahol laktam, ilyen központi szerepet töltött be a rokonságban. A portán lakott az idős édesanya, vele egy házban a legkisebbik lánya a családjával, illetve a fia hátul az udvarban külön házikóban. Az udvaron délutánonként általában megjelent a másik két lánya, azok gyerekei családjukkal, illetve az egyik unokája gyerekeivel. Időnként betért a legkisebbik lány férjének a testvére vagy a férj egy-egy munkatársa, esetleg valamelyik szomszéd. Ezeken a délutánokon gyakran 16-18 gyerek és felnőtt gyűlt össze egy kis csevegésre. Rendkívül mozgalmas délutánok voltak ezek: Szilvi, a fiatal édesanya, három gyereke gondját tette le a válláról ilyenkor, hiszen a futkározó apróságokkal néhány évvel idősebb unokatestvéreik vagy a fiatal nagynénik játszottak. Szilvi ezalatt beszélgetésbe mélyedt nagynénjeivel és nagyanyjával. A Julis mama, a nagymama, aki központi szerepet töltött be a család életében, ezekben az órákban tájékozódott családtagjai hogylétéről, az aktuális napi hírekről, közeli és távolabbi rokonairól. Amíg mindenki befutott a portára, Gyimbi és Viol kávét főztek, ha volt, kekszet vagy süteményt, esetleg gyümölcsöt kínáltak a gyerekeknek. A férfiak külön vonultak, ha fontos, rájuk tartozó ügyeket tárgyaltak meg. Ám az is elfogadott volt, ha valamelyik idősebb asszony odasétált csoportjukhoz és bekapcsolódott a beszélgetésbe. A fiatal lányok is egy kupacba ültek le megbeszélni aktuális ügyeiket. A gyerekek futkostak, kiabáltak, játszottak. A csoportok időnként átrendeződtek, egybefolytak, ha fontos, a családot érintő téma került sorba, korosztály szerint csoportosultak, vagy összevegyültek, mindig az aktuális megbeszélnivaló fényében. Ez a délutáni közös időtöltés korántsem volt szokatlan a kárpáti cigányoknál, mint ezt az alábbi interjúidézet is mutatja, melyben az 1990-es évek emlékeit idézi fel egy romungró nő:

[2] Mindez azért jellegzetes, mert a falubeli nem cigány családoknál az előkert rendkívül fontos szerepet tölt be a család megítélésénél. A „szép", virágos, „ápolt" udvar emeli az ott lakó család megbecsültségét.

„Nálunk minden hétvégén minimum 20-30 fős vendégség volt, s anyukám úgy főzött! Ők tudtak élni, ők így éltek, hogy ott mi lefolyt! Gyerekként, csak azt láttam, hogy minden teli volt. Mi ebbe nőttünk föl, mi nyugalomra vágyunk, mi már ebből (nevet)*…, de nem okoz problémát ma sem száz főre megfőzni, meg elpakolni utána sem."* (R. középkorú romungró nő)

Az udvar központi helye körül, ahova a benéző rokonok letelepednek, gyakran koncentrálódnak a tárgyak. A földön cigarettacsikkek vannak, tökmag- és szotyolahéj hever mellettük. Gyerekjátékok, a beszélgetések során szóba került, elővett tárgyak hevernek egymás mellett. Sok család tart az udvaron szabadon baromfit, tyúkot, esetleg libát, és ennek is nyoma van, tollpihék, magok, kenyérbelek, ürülék.

A központi helyen – mivel csak itt van általában kinti asztal – végzik a szeméttel járó munkát, dió- és gombapucolást, gyakran itt vágják le a tyúkokat is. A kisgyerekes családoknál az udvaron garmadával állnak az udvari játékok[3], épek és töröttek együtt. Az udvart hetente több alkalommal összeseprik, összeszedik a háziasszonyok, ám az intenzív használat után gyakran rövid időn belül visszaáll az eredeti állapot: kis helyen sok tárgy.

Az udvar tárgyi világa megváltozik az évszak és az időszak függvényében. Nyáron lényegesen zsúfoltabb mindennapi tárgyakkal. Télen értelemszerűen megszűnik az udvar közösségi tér funkciója, a családtagok belső terekben gyűlnek össze. A hideg időszakban ez már nem rendszeres, délutánonként általában csak a közeli családtagok ülnek hosszabb ideig egymásnál. Télen a mindennapi tárgyak helyét a tüzelőfa veszi át. Erre már ősztől nagy figyelmet fordítanak, a fizetéstől függően apránként vásárolják, halmozzák fel. Régebben hulladékfát is gyűjtöttek az erdőből, ám – mióta természetvédelmi övezetté nyilvánították a környéket – ez már súlyos pénzbüntetéssel jár, így csak a legszegényebbek kényszerülnek rá időnként tél vége felé. Folyamatosan halmozzák fel a tüzelőt, bár ha hosszú a tél, így is sokan maradnak már fűtés nélkül tavaszra.

Időszakosan „lomizáskor" duzzad fel az udvar tárgyi világa, a falubeliek által kirakott használt tárgyakat a cigány családok újrahasznosítják, egymás közt csereberélik, elajándékozzák azoknak, akikről tudják, hogy szükségük van rá[4]. Ekkor kerülnek a cigánylakásokba még használható fotelek, asztalok, polcok, apró díszítőtárgyak, még működő háztartási eszközök (mosógépek, hűtők, mikrohullámú sütők stb.), vagy esetleg „luxuscikkek", mint kidobott pálmafák, szobai szökőkutak. Mindent hasznosítanak, a begyűjtött tárgyak rövid időn belül gazdára

[3] Ezek zömét lomtalanításkor szerzik be.

[4] Erre jó példa a következő: a Tanoda indulásakor kevés bútorunk volt, az ezt követő első lomtalanításkor többen is behoztak a lomok közt talált, jól használható tárgyakat, hogy segítsék berendezkedésünket.

találnak, a nem használható fémtárgyakat pedig leadják a vastelepen. Lomtalanítás után néhány héttel már nincsenek lomtalanításból maradt, fölösleges tárgyak az udvaron. Visszaáll annak régi rendje.

Interjúalanyaim bizonyos portákat jellemzően „koszosnak", „rendetlenebbnek" tartottak másoknál. Azok, melyeket romungró beszélgetőtársaim ilyennek neveztek, nekem, külső szemlélőnek, nem tűntek lényegesen más elrendezésű udvaroknak, tárgyi világukban „rendezetlenebbnek" más cigány portáknál. Volt, amikor láthatóan összeszedettebbek voltak, volt, amikor nem.

A lakás

A cigány családok lakásbelsőinek több közös ismérve is van. A falakon a családtagok bekeretezett képei lógnak, sok helyen vallásos témájú képekkel együtt. Még a legszegényebb családoknál is vannak olyan tárgyak, melyeknek az anyagi és presztízsértéke is mérvadó. Így például LCD képernyős tv, konyhai gépek,[5] szobai szökőkút, vagy éppen pálmafa.[6] Sok lakásban vannak „szent-sarkok", melyet Mária-szobor, szentképek, gyertyák díszítenek. Ezek általában a lakás valamelyik belső terében találhatóak.

A lakások falait évi rendszerességgel festik különböző színekre, rózsaszínre, zöldre, kékre, narancssárgára. A lakások általában zsúfoltak. A belső terek nagy részét az ágyak és a szekrénysorok foglalják el. Az asztalok többfunkciósak, nagyon ritka az a lakás, ahol külön íróasztal is van, általában egy asztalt használnak a mindennapi teendőknél. Szinte minden lakásban van egy nappali közös tér (ami éjszakára gyakran hálóvá alakul), ahol leülhetnek beszélgetni. Ez általában maga a konyhai rész, ahol az asztal is van. Innen nyílnak a szobák vagy a szekrénnyel elválasztott alvóhelyek. Gyakori, hogy a fiatal családok egy maguk építette szoba-konyhás házikóba költöznek, amit idővel bővítnek. Ilyenkor a falat áttörik, és újabb szobákat építenek a házhoz kívülről. Általában az eredeti szoba marad meg konyhai közös térként. Terepmunkám alatt megfigyeltem, hogy a cigány családok lakásainak belső tereiben gyakran nincsenek ajtók a közös tér és a szobák között. Az ajtókeretek bevakolva, fával bevonva vagy boltívvel megoldva nyílnak a közös térbe. Van, ahol van, általában azokban a régi parasztházakban, amiket magyar tulajdonostól vettek meg, vagy azoknál a családoknál, akik esetleg jobban állnak anyagilag. Tény, hogy a tradicionálisabban gondolkodó családoknál gyakoribb volt, hogy nem építettek ajtót a terek közé.

[5] Ezeket általában részletre veszik a családok. Mivel a fiatalabbaknak gyakran nincs állandó munkahelye, ezért a kölcsönt sokszor az idősebb, nyugdíjjal rendelkező nagyszülők nevére veszik fel.

[6] Ezeknek a tárgyaknak nagy részét lomtalanításkor szerezték a családok.

A lakásbelsők rendje között nagy különbség volt. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a rendet relatív fogalomnak tartom. Elemzésemben elsősorban a többségi társadalom meghatározását vettem alapul, azért, mert maguk a cigányok is ehhez viszonyítottak, valószínűleg azért, mert velem beszélgettek a rendről. Tehát, amikor ők maguk rendről vagy rendetlenségről beszéltek, mindig figyelembe kellett venni, hogy kivel beszéltek erről. Én magam sok okból a többségi társadalmat testesítettem meg számukra, főleg akkor, amikor arra kértem őket, hogy beszéljenek az általuk „rossznak, koszosnak, rendetlennek" tartott családokról. Tehát az általuk vázolt rend a „hivatalos rend", ami alatt a következőt értik: rend, amikor a tárgyaknak meghatározott, állandó helye van, ahova a tárgyakat az ott lakók rendszeresen vissza is teszik. Ebben a rendszerben „rend" akkor van, amikor a tárgyak a helyükön vannak, és „rendetlenségről" akkor beszélünk, amikor elöl vannak, szétszórva.[7] Így amikor „rendet csinálnak" a háziasszonyok, visszateszik az elöl levő dolgokat a helyükre.

„Igen, mert hiába voltam fiatal, én mindig rendbe voltam. Kicsi volt a lakás, azon voltam, hogy mindig rend legyen. Hát gondolhatod, hogy nincs nagy lakásom, két vagy három szoba, akkor mindig valamit kell csinálnom, hogy valaki be tudjon jönni, nem? Így voltunk. El kellett pakolni mindent a maga helyére. S most, ha mennél a lányomhoz, nézhetnél, hogy minden rendben ott is, na." (J. idős romungró nő)

A többgyerekes családoknál láthatóan nehezebb volt a „rendet" fenntartani. Náluk a gyerekek napi menetrendje alakította ki a terek elrendezését.

Egyik ismerősöm három gyereke mellett háztartásbeliként dolgozott otthon. Az ő napi rutinjuk nagyon jól példázta a gyerekes családok térhasználatát. Egy szoba-kisszoba-konyhában éltek öten. Délelőtt játékok, ruhák, ételmaradékos tányérok, kávésbögrék, cumisüvegek hevertek elöl, attól függően, hogy milyen idő volt, hogy mivel foglalkoztak a kicsik és hogy hányan néztek be hozzájuk. Ez alatt az idő alatt a gyerekek használták legintenzívebben a lakás közös tereit. Délután, mialatt aludtak, az édesanya igyekezett a tárgyakat visszatenni az eredeti helyükre, takarított, hogy mire a férje hazaér, ne a „rendetlenség fogadja". A fiatal

[7] Ennek ellenére óvakodnék attól, hogy a többségi normát vegyem alapul egy lakás rendjének minősítésében, mivel úgy vélem, hogy azt mindig a benne élők igényei alakítják. A rend megléte vagy hiánya kedvelt sztereotípia a mindennapokban, a többségi társadalomban egyaránt megjelenik pozitív, illetve negatív értelmezésben is. Vannak olyan társadalmi és generációs csoportok, akiknek a rendhez való viszonyát maga a társadalom is az ő saját életvitelükben értelmezi. Ekkor beszélünk „művészi rendetlenségről", „kamaszos rendről", a tudósok „rendetlenségben levő rendszeréről" stb. Megfigyelhető, hogy a többségi gondolkodásban az effajta „rendetlenséget" szintén normaszegésnek tartjuk, ennek ellenére gyakran jelenik meg pozitív értelemben, hiszen olyan csoportokhoz társítjuk, melyek amúgy a társadalom értékelt különcei – művészei, tudósai – vagy megértett fiataljai. Emellett viszont a rendetlenségnek negatív értelmezése gyakran a társadalom elnyomott vagy lecsúszott, szegény vagy peremen élő csoportjaihoz tartozik: hajléktalanokhoz, cigányokhoz, bevándorlókhoz stb.

édesanya együtt élt férje családjával, akik naponta többször is benéztek hozzá, és gyakran dicsérték szépen rendben tartott lakása miatt.

Az a követelmény, hogy a munkából hazatérő férjet rendes lakás fogadja, több interjúban is előkerült. Megemlítették ezt más háziasszonyok jellemzésénél, fontosnak tartották kihangsúlyozni, ha valakinek a megbecsültségéről beszéltek, és minden esetben kiemelték, ha saját viszonyukat elemezték a tisztasághoz. A férj – időközönként annak édesanyja, azaz az anyós – a rend fenntartásának fontos eszközévé vált. Érkezte vagy ottléte szabta meg a lakás tárgyi világának visszarendeződését.

„Figyelj, én azt mondom, hogy inkább itt a férfi a hibás! Most, hogyha te otthon vagy, a ház szalad, a gyerekek szélnek-világnak, minden, ott a férje, hazajön, hát nem fogja megkérdezni, hogy »te, hülye, mit csináltál mostanáig?« Nem? Vagy »én ebbe a koszba nem vagyok hajlandó leülni enni!« Nem? (Az anyós is szólhatna ezért?) *Hát persze, most az egyik lányt azért küldték haza. Van, ahova férjhez ment, és akkor ott volt, és egész nap üldögélt, cigarettázott, így-úgy, amúgy, és akkor az anyósa mondta meg, hogy ide nem kell! Szépen menjen haza! Milyen ciki, nem? De igaza van! Hát a fia azért nősült meg, hogy most én főzzek rá? Meg mossak? Mintha nem is lenne felesége.* (A férje sem állt ebben mellé?) *Hát együtt vannak azért, csak nem él otthon. Ahelyett hogy kitakarítana, meg megfőzne, dolgozni sem kellett menni, meg semmi. Ilyen hülye lányok vannak, látod?"* (K. fiatal romungró nő)

A háztartásbeli nők napi rutinja a takarítás. Általában a reggeli bevásárlás és az ebéd főzése után, esetleg délután takarítanak. Porszívóznak, felmosnak, port törölnek, rendbe rakják a szobát. Gyakran mosnak függönyt, porozzák ki a szőnyeget. Naponta többször felsöpörnek, ha morzsa vagy kinti kosz kerül be a lakásba. Mindezt a látogatók is tiszteletben tartják, sáros cipőjüket, papucsukat levetik a bejáratnál. Saját, bérelt lakásomban kezdetben csak többnaponta sepregettem, ám gyakran vettem észre azt, hogy mire falubeli körutamról hazaértem, a kiskonyha fel volt seperve. Mivel az ajtóm mindig nyitva volt, bárki beláthatott a konyhába, s a poros konyhakő pedig rossz fényt vetett a háziakra, ezért kitakarítottak távollétemben. Egyértelmű volt, hogy a koszos konyha nem csupán engem, hanem a velem egy portán élő többi nőt is minősíti.

A kárpáti cigány közösség szinte egyöntetűen tart bizonyos házakat „rendesnek", másokat pedig „rendetlennek". Vannak családok, akiket a cigányok többsége rendetlennek tart, úgy vélik lakásukban tarthatatlan állapotok uralkodnak.

„Otthon vannak egész nap, hát hogy nézhet ki így egy ház? Most én nem vagyok otthon, te délután jössz, na, most rendetlenség van, de most jöttem haza, nem? De hogy így?! Ők szeretnek így élni, hát az anyjuk is ilyen, ezt látják, ebbe nőttek föl. Most én ezt láttam, én így voltam, anyám így nevelt. Itt nálunk mindig rend volt. Én is lehetnék olyan, ha ott növök fel." (K. fiatal romungró nő)

Terepmunkám során gyakran látogattam el különböző családokhoz, de számomra nehezen volt „látható" az a fajta „rendetlenség", amire a közösség

bizonyos családoknál felhívta a figyelmemet. Egyértelmű volt, hogy a tárgyak és a terek sajátos elrendezése és használata függött attól, hogy hány gyerekes a család, hogy a hét melyik napján, s annak mely szakában jártam náluk, hogy átlagos hétköznap, esetleg ünnepnap vagy sajátos munkaidő (diópucolás, lomizás stb.) volt-e. Viszont nem volt látható számomra az a fajta normaszegő rendetlenség, amit hangsúlyoztak a közösség tagjai.

Egy dolog függetlenül a lakás aktuális állapotától szinte mindenhol egyöntetű volt: gyakran felhívták a figyelmemet, hogy éppen „kosz" vagy „rendetlenség" van, mert még nem takarítottak, vagy mert a gyerekek mellett nehéz fenntartani a rendet. Mentegetőztek a „rendetlenség" miatt. Verbalizálták a „rend" (a „kosz") meglétét (vagy hiányát), amire nekem is hasonló módon kellett reagálnom; cáfolni vagy elnézni a rendetlenséget.

Az ember külseje

„Ezt nem bírom, tönkretesz engemet! Voltam fent valamelyik nap, s az a nő nagyon koszos! Visszarakta a koszos ruhákat a szekrénybe! Az unokám ruhái nem úgy voltak! Márkás ruhákat, mindig márkás ruhákat vesz magának, nyáron dolgozik, elmegy valahova maszekolni, s vesz magának 5-6 ezer, 10-12 ezer forintért cipőköt, nadrágokat, mindent, ő megbecsüli magának, a gyerek! Hát, mit látok? Piszkosan rakja vissza a ruhákat?! Mondom a lányomnak, hát nézze meg, a gyereknek a ruháit koszosan visszarakja, ahogy kiszedte, levette a gyerek a ruhákat, ő szépen visszarakta a szekrénybe! Tegnap szedte ki a lányom, és kimosta! Nem az anyja kéne mosson! Nem hát!" (A. idős romungró nő)

A falubeli kárpáti cigányok többé-kevésbé hasonló gazdasági körülmények között élnek. Így öltözködésük is – egy-két kirívóan szegény vagy gazdag család kivételével – hasonló. Nagy különbség van a hétköznapi és az ünnepi öltözetek között, mind minőségét, mind pedig „tisztaságát" tekintve. Hétköznap gyakrabban hordanak olyan ruhákat otthon, melyek koszosak, ám ezeket is minden esetben lecserélik, ha bemennek a faluba vásárolni. A nők napi rutinjába tartozik a bevásárlás. Boltba szinte minden háztartásbeli nő elmegy reggelente, akkor is, ha csak kenyeret vesznek. A reggeli vásárlás a társasági élet is egyben, hiszen ilyenkor beszélgetnek az eladókkal, a bolti hentessel, megnézik, mit vásárolnak a többiek. Reggel tehát, miután elmennek a gyerekek iskolába, a férfiak pedig dolgozni, a háztartásbeli nők felveszik a tiszta, utcai ruhájukat, és legyalogolnak a központi boltba.[8]

[8] Az anyagilag jobban álló családok női tagjai mindig vesznek némi húsféleséget, zöldséget, üdítőt vagy olyasmit, aminek éppen akciós az ára. A teli szatyrot hazafelé cipelő háziasszony képe mutatja, hogy a családnak telik a mindennapi élelmiszerre, azaz a családfenntartó jól keres.

„Azt gondolom, hogy a boltba járás is egy rituálé, főleg a Plandicson. Egy program, előtte is meg kell beszélni, hogy ki mit hogyan, mindent megbeszélnek, közbe jelentősége van, hogy ki mit vesz és ki hogyan. Ez bizonyos szempontokból nézve… hogy is mondjam, ki mit engedhet meg magának, szó szerint […] Figyelem, hogy mit vesz a másik, a nagy nyomor, nyomorból a kilépés, oda vezethető ez vissza…" (R. középkorú roma nő)

A falu központjában levő boltba tehát soha nem mennek szennyezett munkaruhában, minden esetben tisztát vesznek. Hasonlóan a „maszatos" ruhás kisgyerekeket is mindig átöltöztetik, ha kimennek a portáról. Az olyan apróságok édesanyját, aki pecsétes, ételmaradékos ruhában viszi ki gyerekeit az utcára, megszólják, elítélik a háta mögött.

A kárpáti cigány nők identitásának fontos eleme, hogy ők szabadon öltözhetnek, szemben az oláh cigány nőkkel[9]. A mindennapi ruházat választható számukra, a nők is járhatnak nadrágban, nyáron rövidnadrágban, a fiatal lányok ujjatlan pólóban. A mindennapi ruha milyenségét, úgy vélik, a tisztasága szabja meg a házas felnőtt világban, ahogy egyik interjúalanyom megfogalmazta: *„Mit mondjunk, márkás ruha inkább a gyerekeknek, nekünk jó, ha épp tiszta legyen, nem divatozunk."* (E. középkorú romungró nő)

Minden gyerekes család törekszik arra, hogy a gyerekeknek olyan „márkás" ruhákat vegyenek, amiket az oktatási intézményekben viselhetnek. Megfigyelhető több családnál is, hogy amíg a szülők szegényesebb, esetleg adománycsomagos ruhákban vannak a hétköznapokban, a gyerekeik új, divatos öltözetekben járnak, olyanokban, amiket hasonló gazdasági körülmények között élők nem engedhetnek meg maguknak. Ezekre az anyagiakat gyakran erejükön felül – kölcsönből – teremtik meg a szülők. Ezt kiadást minden esetben azzal indokolják, hogy a gyerekek „ne maradjanak szégyenben" osztálytársaik előtt. Az egyik szegény körülmények között élő tanodás kisfiú édesanyja azzal indokolta, hogy nem tudja középiskolában tovább taníttatni jól tanuló gyerekét, hogy oda már nem járhat *„kínais cuccokban"*, hiszen ezért kigúnyolnák őt osztálytársai. Fontosnak tartották tehát, hogy ugyanazokat a ruhadarabokat vegyék meg a gyerekeknek, amiket középosztálybeli osztálytársaik viseltek.

A többgyerekes harmincas-negyvenesek ruhát általában a piacon, a helyi „román"[10] mozgóárusnál vagy a kínai boltokban vásároltak, illetve adománycsomagokban kaptak. Turkálókba nagyon kevesen mentek, annak ellenére, hogy ott kaphattak volna „márkásabb" használt holmikat. Viszont félelmük, hogy a ruha

[9] Erről beszélve elsősorban arra gondolnak, hogy – úgy vélik – az oláh cigány nők nem járnak nadrágban. A tradicionális oláh cigány közösségekben valóban hagyomány volt a szoknya viselése (a teljesség igénye nélkül ld. Stewart 1994:106–107, Tesfay 2005 Williams 2004:83).

[10] Valójában egy Erdélyből átjáró, magyar mozgóárusról volt szó. Az erdélyi magyarokat a cigányok származási országuk miatt „románként" definiálták.

előző tulajdonosa ellenőrizhetetlen, távol tartotta őket ettől. Ettől elsősorban azért féltek, mert úgy tartották, hogy egy halott ruhája konfliktust okozhat az élők világában, magához vonzhatja előbbi tulajdonosát, és mivel nem követhető, hogy egy turkálóban kinek a használt ruháját árulják, ezért az a legbiztonságosabb, ha nem vesznek ott semmit.

A nők öltözetét általában jobban szem előtt tartották a közösség tagjai. Az, hogy mit viseltek, sokban meghatározta, hogy hol és kivel voltak együtt, és hogy milyen korosztályba tartoztak.

„Egy, hogy mondjam neked, nagyon számít az, hogy mit vesz föl egy cigányaszszony. Érted mit mondok neked? Én is megszólom a másikat, biztos, hogy engem is megszólnak, hogy »dik né' cicanadrágban jár s ő tiszta öreg, meg három unokája van«, érted? Vagy, hogy rövid szoknya vagy térdig, én hogy hordjam? Ez a cicanadrág is úgy[11]*, hogy na, szégyen, mikor jön a vejem.* (Akkor nem is veszed fel?) *Nem, amikor dolgozok – azt a munkát a vejem nézte nekem – és azért vittem be magamnak egy tréningnadrágot, meg köpenyt, mert ott van a vejem, érted? Nem lehet így járkálni.* (A vejed előtt nem lehet, a férjed előtt igen?) *Igen, a férjemnek mi köze, hogy mi van rajtam? A vejem az szégyen, érted?* (Nem értem, miért fontosabb…) *Mert, hogy a vejem ne lásson már szűk nadrágban, meg szűk fölsőkbe vagy rövid szoknyába, szerintem, szégyen.* (S a bátyád előtt?) *Azelőtt sem. Vagy ilyet, hogy most a bátyám előtt a férjem megfogjon vagy megpusziljon? Én már szégyenemben összeesnék. Hogy most valahol vagyunk, s most így fogna vagy megpuszilna? Nem, ez nem való!"* (T. középkorú romungró nő)

Annak ellenére, hogy női ideájuk a szabad öltözködés hagyománya, hogy ezt gyakran szembeállítják az oláh cigányok tradicionálisnak tartott „merevségével", megszólják azt, aki bármilyen szempontból eltér az átlagtól. Ez elsősorban a fiatalok öltözködésére vonatkozik, a kihívónak tartott ruhából mindig következtetnek a fiatal – és rajta keresztül családjának – rossz erkölcsiségére. A helyi iskolában egy hetedikes lányt néhány fiú osztálytársa „megfogdosott" a mosdóban. A kislány édesanyja nem tett feljelentést az eset kapcsán. Az iskola viszont hivatalból feljelentést tett az ügyben, így rendőrségi nyomozás lett, és a fiatal fiúkat elmarasztalták. Mindez rendkívül rossz fényt vetett a lányra és családjára, a közösség tagjai egyértelműen őt tették felelőssé az ügy miatt. Úgy vélték, hogy a lány kihívó öltözködésével érzékeltetett csábításának a fiatal gyerekek nem tudtak ellenállni, ezért maga az áldozat „okozta" a zaklatást.

„Volt ez, hogy azt a kislányt megfogdosták az iskolában, és volt feljelentés meg ilyesmi. Jó, azt mondom, azt a gyereket büntessék meg, de azt a kislányt is büntessék meg, aki iskolába miniszoknyába megy, félig kint van a melle, és úgy viselkedik

[11] Az interjú készítésénél beszélgetőtársam otthonában voltunk ketten, aki ekkor otthonosan öltözött fel, szűk „cicanadrágot" viselt egy bő pólóval.

kihívóan a tizennégy éves gyerekek között. Ezt a szülőnek kéne először is megnézni, hogy miért történt ez az egész, vagy miből indult ki?! Jó, azt mondom, hogy a lányommal nem lenne ilyen, nem öltözködik kihívóan, nem is engedjük, ne mászkáljon így kint. Én nem ebben nevelkedtem, lehet, hogy kicsit elmaradi vagyok. Én úgy érzem, hogy elég civilizáltan élünk, és próbálom a 21. századhoz mérten nevelni a gyerekeimet, de már tizenegy éves, már nem annyira kislány, de kislány, de fejlett kislány, szóval […] mászkálnak fiatalok, ne szúrjon szemet senkinek, hogy ez már nagylány, ahol ott még kislány agyilag. Ezek a dolgok egy idő után bajt hoznak magukkal. Nem tudni kiben mi rejlik, vannak kevésbé normálisak." (Sz. középkorú romungró férfi)

Tehát az öltözködés és tisztaság kapcsán összefoglalható, hogy a ruházat fontos kitétele a tisztaság, de a kor, a nem és a társaság, a hely, az idő megkövetelte öltözködési normákat is rendkívül fontosnak tartják a kárpáti cigányok. Azaz a külsővel való törődés fontos ahhoz, hogy az egyéneknek a közösségben betöltött helyük, közösségi megítélésük jó legyen. Egyik helyi cigány értelmiségi nőt női társadalma azért ítélte el, mert öltözködési szokásait idővel megváltoztatta, „laza értelmiségi" ruhákban, nagy pulóverekben, bő nadrágokban kezdett járni: „*Na, benne is van ez a nem törődöm magammal.* (Ez miben látszik?) *A ruháján meg a haján. Hogy ilyen ókori cuccokban jár, meg ilyen nem érdekli őt. Olyan nem rendes.*" (I. középkorú nő)

Az otthoni öltözetnek funkciója van; a mindennapi munkában, takarításban, állattartásban, gyereknevelésben stb. óhatatlanul bekoszolódik, elhasználódik. Ám ebben az esetben ezt az elvégzett napi rutin indokolja. Olyan öltözetet kell otthon viselni, amit nem sajnál erre viselője. Az egyik fiatal, többgyermekes édesanya gyakran mentegetőzött találkozásunkkor a legkisebb gyereke által lepecsételt pólói miatt. Ám a vele együtt levő női rokonai mindig beléfojtották a szót, és elmagyarázták nekem, hogy a csecsemő mellett ez természetes dolog. Olyan ruha van rajta, ami erre való.

Hasonló módon dió-, gombaszedés és -tisztítás idején gyakran felhívták ismerőseim a figyelmemet a saját vagy rokonuk összekoszolódott ruházatára. Hangsúlyozták, hogy milyen sok munkát végzett el az illető vagy ők maguk, hogy ez mennyi fáradságukba került és milyen nagy kosszal járt. Ebben az esetben a koszos ruhát a munkavégzés igazolta, viselőjét pedig felmentette a koszosság vádja alól.

Az ünnepi ruhának fontos szerepe van az egyén közösségi megítélésben. Az ünnepi öltözet kifogástalan, vasalt, szép és illatos ruha. A felöltözködés tudása fontos, hiszen minden kárpáti cigánynak tudnia kell, hogy milyen ruhát vegyen fel, ha olyan ünnepre megy, ahol a többségi társadalom tagjaival együtt ünnepel és milyet azokon az alkalmakon, ahol nincsenek nem cigányok. „*Figyelj, most, ha*

valahova mész, föl tudsz úgy öltözködni, mi csak akkor öltözködünk úgy, ha valahova megyünk." (M. fiatal romungró lány)

A nők és férfiak más módon öltözködnek, ha cigány ünnepen vesznek részt és máshogy, ha valamilyen falubeli vagy iskolai (pl. ballagás) ünnepre mennek. Az első esetben előszeretettel viselik a nőiességüket kifejező hosszú, szűk szoknyákat, testhez álló pólókat, blúzokat és arany, ezüst vagy piros tűsarkú cipőket. A többségi társadalom ünnepein viszont gyakran kiskosztümben, fehér ingben, szoknyában jelennek meg.

A férfiak öltönyt, nyakkendőt vesznek föl azokon az ünnepnapokon, amik a többségi társadalomhoz kapcsolódnak. Viszont saját közösségi ünnepeiken nyitott nyakú ingben, vasalt nadrágban és hegyes orrú fekete cipőben vannak. A cigány ünnepeken mindenki, a fiatalok és az idősek egyaránt, számtalan arany ékszert viselnek: a férfiak vastag nyakláncokat, arany karkötőket, pecsétgyűrűt, a nők emellett nagy arany karika fülbevalókat.

Az ünnepi öltözet tehát alkalomhoz illő, vasalt, illatos ruha. Az illat és a szag fontos fokmérője a tisztaságnak. Nemcsak az illatokat, hanem a szagokat is megemlítik akkor, amikor arról beszélnek, hogy valakit miért tartanak tisztának/koszosnak és ezáltal jó/rossz cigánynak.

„Nem mindegy, hogy most valahova bemész, és nézed a büdösséget! Nem? Én, ha reggel is fölkelek és érzem, hogy ilyen állott szag van, szégyellem magamat, már reggel hozzám jönnek a vendégek. (Milyen a jó szag?) *Hát hogy nincs büdös a lakásban, tiszta a ruha, ami rajtad van, érted, nem?"* (Sz. fiatal romungró nő)

Shuli öt gyereket nevel, közös udvarban lakik négy rokon családdal. Házában nincs víz. Csak a férje keres, nyáron építkezésen dolgozik, télen nincs munkája. Nyáron könnyebben élnek, télen viszont gyakran fogy el a pénzük annyira, hogy ennivalóra sem jut már elég. Ennek ellenére Shuli igyekszik a legdrágább mosószereket és öblítőket megvenni egész évben, azokat, amelyek érezhetően illatossá teszik a ruhákat. Gyakran ezekkel csak a gyerekek öltözeteit és az ünnepi ruhákat mossa. Egy beszélgetésünkkor ezt azzal magyarázta, hogy *„az én gyerekeimet ne nevezze senki büdös cigánynak"*[12] .

A kárpáti cigány közösség néhány családot „koszosnak" és „büdösnek" tart:

„Azok nagyon koszosak magukra is. Az asszony is tiszta büdös, azt mondják nekik, hogy »büdösek«, mert magukra is koszosak! Vehet valaki föl tiszta ruhát, de az áttetszik! Az, ami ott van náluk!" (T. középkorú romungró nő)

Azok a családok, akiket a cigányok „büdösnek és koszosnak" tartottak, szinte kivétel nélkül egy nagycsaládba tartoztak. Tagjai különböző gazdasági körülmények között éltek, volt köztük gazdagabb és volt szegényebb rendű család. Öltözetükben nem különböztek a többi kárpáti cigány családtól, mindegyiknek volt

[12] Feljegyzés a terepnaplóból. 2013. június 16.

ünneplő, szép ruhája és hétköznapi viselete. Volt, amelyik családtag dohányzott, volt, amelyik nem. Volt, aki jobb körülmények közt élt, volt, aki kevésbé. Az hogy ezt a családot külsejében miért tartották „koszosnak" és „büdösnek" számomra – külső szemlélő számára – a fizikai kosz „látványában" nem volt megfogható. Ünnepi alkalmakon szép és illatos ruhákat viseltek, az otthoni munkásruhájuk a munka milyenségétől függően lehetett koszos, de ha a faluba mentek, levették szennyezett ruháikat és tisztát vettek fel.

A „TISZTASÁG" ÉRTELMEZÉSE – A KOSZ

„Koszos. Otthon ül, nem dolgozik. Soha nem is dolgozott, fiatal lánynak sem. Az iskolából kidobták, iszik…, a gyerekeivel nem foglalkozik. Azok a gyerekek maguktól nem fürödnének, nem mosnának hajat, ha a nagyobb lány nem csinálná, akkor nem lenne! Úgy hogy ezért. Koszos és kész!" (K. fiatal romungró nő)

Mary Douglas Purity and Danger című munkájában kifejti, hogy különböző értelmezése lehet annak, mit jelent egy kultúrában a koszosság és a tisztaság. A „kosz" valami félelmetes, a mindennapitól eltérő dolog, mely egy közösség elképzelt, ideális rendjét megzavarja, megbontja (Douglas 1989:2). A „kosz" összekötheti azokat a dolgokat, amik általános esetben nem tartoznak össze. A fizikai szennyet a normasértéssel. A szennyezettséget az előítéletekkel. A „kosz" stigmája kivetheti egy közösségből azokat, akiket ezzel illetnek. A szennyezettség vádja kiszoríthat egy társadalomból csoportokat, például a többségi társadalomból a cigányokat.

Ám a kárpáti cigányok közösségében a kosszal való szennyezettség vádja nemcsak a többségi társadalom cigányokról való beszédében jelenik meg, hanem magában a romungró közösségben is generálódik. A szennyezettség vádja elemeiben és használatában hasonló módon működik itt is, mint a nem cigány lakosság körében a romákkal szembeni előítélet. Emellett egyértelmű, hogy a többségi társadalom „koszos cigány" képe befolyásolja a romungrók „koszhoz", „koszossághoz" való viszonyát. Mindkét kategóriában valami általános „rosszról" van szó, olyasmiről, ami idegen, ismeretlen s egyben félelmet keltő. Olyan jelenségre utal, ami valami ok folytán normasértőként jelenik meg. A többségi társadalom ezt „a cigánnyal", a romungró közösség pedig „a rossz cigánnyal" azonosítja.

„(Miért tartod őt rossznak?) *Olyan nem törődöm, olyan koszos, hogy mindegy neki, hogy mi van, csak kaja legyen, mindegy neki, hogy miben van. Most egy nő? Hát nem tudom…, egyszer felmentünk hozzájuk nyáron, s képzeld el, hogy kint ült, és a lábosból evett. Amiben főzött, és így beleevett! Nem azt mondom, hogy valaki mindig csak tiszta legyen, mert ott vannak az emberek, nem lehet így lenni, nem?*

Most őszintén! Csak megnézed, hogy hogy eszel, hogy hogy ülsz, nem? A lányomra rászólok, ha nem úgy ül, nem ülhet így! S őket ilyesmi nem érdekli, azt csinálnak, amit akarnak, érted? Na, ezért olyan rosszak." (T. középkorú romungró nő)

A kárpáti cigányok koszhoz való viszonyát annak szüntelen verbalizációja, hangsúlyozása jellemzi. Viszont egyértelmű az is, hogy a koszt többféle módon értelmezik.

A negatív értelmezési rendszerben megjelenő „koszt" – a fentebb bemutatott példák alapján – „tisztátalan kosznak" nevezem, ez az oka néhány cigány család lenézettségének, alacsony közösségi presztízsének. Az ezzel jellemzett egyén szennyezett öltözete, a család rendetlen udvara vagy koszos lakása a nemtörődömségre utal, vagy az egyén rossz természetére, esetleg az egész család „lecsúszottságára", mindenképpen arra, hogy valamilyen módon eltérnek a normáktól.

Ezzel szemben létezik olyan „kosz", mely emeli az egyén vagy a család presztízsét. Utalhat arra, hogy a család központi szerepet tölt be a rokonságban, s ezért náluk gyűlik össze mindenki délután. Mint láttuk, a tárgyakkal zsúfolt, szeméttel tarkított föld azt mutatja, hogy a család portája népszerű, központi hely. A koszszal szennyezett ruha bizonyíthatja, hogy viselője egész nap dolgozott, diót pucolt, gombát tisztított vagy kemény munkát végzett. A gyerekek száma is indokolhatja a koszos öltözetet vagy lakást, azt, hogy az édesanya önzetlenül, önmagával nem törődve végezte gyerekei körül forgó napi teendőit. Ez a „tiszta kosz", mely megbecsültséget jelenthet az egyénnek és a családnak is. A tiszta kosz a család és egyén magas társadalmi presztízsét, központi helyét a közösségben, munkabírását mutatja, olyan családokat jellemez, akik kapcsolatrendszere széles körű és megbízható.

A kárpáti cigányok beszélnek saját „koszosságukról", mentegetőznek miatta, érvként használják számtalan napi munkájuk bizonyítására. Jellemzik, minősítik egymást a „kosszal" főleg akkor, ha valami problémájuk van a másikkal. Egyik romungró ismerősöm családja haragba került egy falubeli rokonának családjával. A harag oka összetett történet volt, közvetlenül nem is érintette ismerősömet, ennek ellenére a rokonsági szolidaritás úgy kívánta, hogy állást foglaljon ő is az ügyben:

„*Tudod, hogy ilyen… Meg azokat mindenki utálja.* (Miért?) *Mert rohadt, szemét dögök. Azok nem tudnak szórakozni, hogy elmennek valahova szórakozni, csak mindig belekötne a másikba, meg koszosak, büdösek, nem tudnak semmit*" (D. középkorú romungró nő)

Az egyén vagy a család kosszal való minősítése jelezheti annak közösségi megítélését, esetleg aktuális társadalmi helyét, de befolyásolhatja magánéleti vagy pénzügyi kapcsolatait is. Azok a családok, akik a tisztátalan kosz stigmáját hordják magukon, egyben megbízhatatlannak, gyanúsnak, agresszívnek is minősülnek, olyanoknak, akikkel nem ajánlatos egyetlen „rendes családnak" sem kapcsolatot

létesíteni. Ha megpróbáljuk definiálni azt, hogy a helybéli kárpáti cigány családok kit vagy kiket tartanak koszosnak, igen egyszerű szabályt lehet felállítani: „koszos" az az egyén vagy család, akinek az udvaráról, a lakásáról vagy saját testéről a közösség tagjai valamilyen okból azt mondják, hogy *„koszos"*. Ez független a fizikai kosztól.

A „KOSZ" ÉRTELMEZÉSE – A TISZTASÁG

„Én szeretem, ha rend van, mert annak az a dolga, úgy kell legyen. Szeretem, ha tiszták a ruhák a szekrényben, az edényeim is. Minden rendbe legyen és kész." (M. középkorú romungró nő)

Tisztának lenni a falubeli romungróknál nem feltétlenül a kosz hiányát jelenti. A kárpáti cigány közösségben a tisztaság összetett, esszenciális fogalom. Jelzi a közösség által elfogadott normák szabályszerű működését, és utal arra, hogy az egyén, a család milyen mértékben alkalmazkodik ezekhez. A „tisztaság" kategóriái segítenek a felnövekvő generációknak megismerni a közösségi kapcsolatrendszert, hogy kivel és hogyan alakíthatnak ki mindennapi viszonyokat. A közösségben felbukkanó, jó szándékú idegennek eligazítást ad, hogy a helybéli cigányok világában átlássa a társadalmi viszonyokat, megtanítja, hogy kivel léphet kapcsolatba, s kit ajánlatos elkerülnie. A tisztaság-koszosság mint közösségi jellemzés ismerete a többségi társadalom képviselői számára (pl. tanárok, hivatali dolgozók, szomszédok) útmutatót ad a belső, romungró hierarchiáról, a kárpáti cigányok által képviselt és kinyilvánított rétegződésről, a *„tiszták"*-ról és a *„koszosak"*-ról, azaz *„jó"* és a *„rossz"* cigányokról.

A tisztaság azt jelenti, hogy az egyén vagy a család – a többségi társadalom normáit követve – *„rendes cigány"*, dolgos és tisztességes. Mindez viszont nem érinti az egyén vagy a család cigányságát, tehát nem válik ezáltal „nem-cigánnyá", hanem egyfajta bizonyítékát adja a cigányok alapértékeinek, a többségi társadalom tagjaival való egyenrangúságának alapja lesz. Emellett viszont ezzel a minősítő rendszerrel a kárpáti cigányok nemcsak saját közösségük egyéneit jellemzik, hanem ugyanúgy vonatkoztatják a velük kapcsolatba kerülő nem cigány ismerőseikre is. Erre példa az alábbi történet, melynek idős mesélője éveken át dolgozott egy budapesti virágüzletben eladóként:

„Ó, például volt itt a virágboltba – én már sok évet ott dolgoztam – jött egy kis román lány[13]*… azt mondja a főnökasszonyom, »mit szólsz, jó lesz ez a lány nekünk ide, dolgozni? Vegyük föl?«* »*Hát – mondom – nem néz ki rosszul, csöndes, aranyos,*

[13] Azaz egy Erdélyből származó magyar lányról van szó.

vegyük. Jó lesz ez itt.« Hát már utána hallottam, hogy mondja »a cigányasszony így, a cigányasszony úgy«, mondom, »Te befogjad a szádat! Először is, mondom, nagyon büdös lábad, de nagyon, és mondom, az egészséges fogaid tiszta sárgák, vegyél kefét, fogkefét mindent és tedd magadot rendbe, mert nagyon-nagyon büdös vagy! És ne felejtsed el azt, hogy a cigányasszony tett be tégedet ide dolgozni, és – mondom – a cipődet is itt bent ne tedd le, nem fogjuk itt szagolni, tegyed oda kívülre.« Tényleg, lábszaga volt, büdös volt a lába, 16 éves, szép lány volt, fiatal, de, mondom, »én nem cserélnék veled, mert én cigányasszony vagyok, de nekem megnézheted mindennap a tiszta lábamat, a hófehér zoknimat, a melltartómat, a bugyimat, mindent mindennap, az öreg cigányasszonyét! Hiába vagy mondom, 16 éves, olyan büdös vagy, mint a véce – mondom – nézd meg a cigányasszonynak spray van, finoman befújva«, de tényleg, nekem olyan spray vannak, amivel fürdés után, minden este befújom a lábamat, és nekem nem is izzadt soha. Ő neki meg olyan büdös volt a lába, mint a véce. Mondom, »minden reggel egyszer legalább fogat mossál, mert olyan sárgák a szép fogaid.« Megsértődött, de utána megint jóban lettünk, de megmondtam a magamét, mondtam, »ne cigányozzál!«, »mert hallottam, hogy rólam sugdolóztál«. Mondom, »ezt megnézheted, minden nap tiszta zokni, tiszta alsónemű, azt megnézheted – mondom –, de te nem vagy így és ne cigányozzál, mert nagyon-nagyon ki fogsz kapni!« De oszt nem is…, oszt utána jóban voltunk, nem volt gond." (J. idős romungró nő)

A helyi cigány világ mindennapi gyakorlatának fontos motívumai fedezhetők fel ebben a történetben. Különbség csak az, hogy itt nem saját közösségének tagját minősíti a koszosság és szag, hanem egy, a többségi társadalomhoz tartozó fiatal lányt. A történet egyszerű: a munkát szerző, rendes cigányasszonyt sértés éri, „lecigányozza" munkatársa, mely – úgy véli – egyet jelent a „koszos cigány" sztereotípiájával. Az asszony határozottan kiáll igazáért, ráolvassa fiatal munkatársának fejére annak „koszosságát". Becsületesen jár el, hiszen nem használja főnökénél betöltött jó pozícióját, hanem saját rangján (az idősebb és a tisztább) vesz elégtételt a sértésért. Ennek ellenére érezteti azt, hogy a munkahelyi kötelékek fontosabbak számára, mint a megtorlás. Nem lehetetleníti el munkatársát, csupán szembesíti előítéleteivel. Mindemellett meghagyja a fiatal nő önálló választását is: „tisztává" válhat, eldöntheti, hogy ennek révén a gádzsó és jó cigány világhoz akar tartozni, vagy „tisztátalanként" önmaga sorolja magát ahhoz a csoporthoz, melylyel az „öreg cigányasszony" sem vállal közösséget. A történet végén a megbocsátás motívuma a gádzsó világ fölé emeli a cigány világot amellett, hogy nagylelkűségével meg is alázza azt. Így ebben a történetben a sztereotípiák „szegény" és „koszos" cigány képe pozitív képpé alakul át. A „munkás" és „tiszta" cigány elégtételt vesz a sértésért a többségi társadalom előítéleteit megtestesítő gádzsin. A többségi társadalom tagjainak cselekedetei tehát ugyancsak a koszosság/tisztaság rendszerében válnak értelmezhetővé számukra. Így a gádzsók világa is jókra,

azaz tisztákra és rosszakra, azaz koszosakra válik szét. A jó és tiszta gádzsók hasonló erkölcsi normarendszerben cselekednek, mint a jó és tiszta cigányok. Ebben a rendszerben nincs különbség köztük, a tisztaság megtöri az előítéleteket, eltörli a határokat a különböző származású emberek között.

A kárpáti cigány közösség tisztaság fogalma jól körvonalazza a csoport erkölcsi normarendszerét, egyszerre foglalja magában a többségi társadalom szabálykövetését és a cigány értékeket. Ez utóbbi ellentétes pólusai – a történet által reprezentált – a cigány közösség erkölcsi normarendszerének fontos részei. A mese fő tanulsága az, hogy a „*tiszták*" mások, mint a „*koszosak*", akár cigányok, akár nem cigányok. A kárpáti cigány közösség értékvilága egyrészt a tiszta-koszos ellentétre épül, ez csoportjukat mint egészet határozza meg. Ezáltal minden cselekedetük olyan erkölcsi norma jelleget ölthet, melyet a „tisztaság-koszosság" nyelvén értelmeznek.

A „koszosság" kategóriája belső közösségi határvonalakat húz, mely megjeleníti a társadalmi felosztást, látványossá teszi azt a többségi társadalom előtt is, és útmutatót ad nekik a „válogatásban". A „tisztákkal" szemben mindig a „koszosak" állnak.

A „ROSSZ CIGÁNYOK" – A CSOTRI CSALÁD[14]

A Csotri családdal sokáig nem sikerült kapcsolatba lépnem, mivel az ismerős romungrók elzárkóztak attól, hogy megismertessenek velük. Végül a tanoda kapcsán kerültem ismeretségbe velük, s látogattam el többször portájukra. Mindezt a cigány közösség egy része megrökönyödéssel és nehezteléssel fogadta.

„*Minek jársz oda? Majd jól megrühesedsz te is!*", fedett meg egy nap ismerősöm az utcán, miután megtudta, hogy a Csotrikhoz megyek.[15] Majd indulatos taglalásába kezdett, hogy mitől is „koszosak" a Csotrik. „Koszosak", mert „*rosszak*", mert „*hangosak*", mert „*büdösek*", mert „*máshogy élnek*", mint a helybéli „*rendes*" cigányok. Ezek a vélemények általánosak voltak, ha a cigányok a Csotrikról beszéltek egy idegennek[16]:

[14] A család nevét megváltoztattam egy a közösségre nem jellemző roma belső névre.

[15] Terepnaplómba feljegyzett történet. 2013. június 14.

[16] Meg kell jegyeznem, hogy a terepmunkám alatt azt tapasztaltam, hogy a mindennapokban nem volt olyan éles ellentét a Csotrikkal szemben, mint azt a közösség gyakran megfogalmazta a kívülállóknak. Bár voltak a családok között összezördülések, ám ezek az indulatok jöttek-mentek, a Csotrik, a mindennapokban ugyanúgy bent voltak a közösségben, mint bármelyik másik kárpáti cigány család. A Csotrik első látogatásom óta minden alkalommal kedvesen, előzékenyen és bizalommal

„Azok nem tudnak szórakozni, hogy elmennek valahova szórakozni, hanem mindig belekötnek a másikba, meg hangosak, büdösek, meg nem tudnak semmit. Koszosak, érted? Koszosak! Ezek mindenhonnan ki vannak tiltva, ezek olyan nagyon rossz emberek, ezek nem tudnak sehogy sem viselkedni. Isznak, verekednek, lopnak, csalnak, hazudnak, amit el tudsz képzelni mindent, ezek nagyon rosszak…" (T. középkorú romungró nő)

Úgy mondják a cigányok, hogy a településen élnek „jó Csotrik" és „rossz Csotrik". A Csotri rokonság egyik ága a falu szélső utcájának a végén lakik. A család másik ága szintén ebben az utcában lentebb lakik. A „jó Csotrik" jobb gazdasági körülmények között élnek. A „rossz Csotrik" nagyon szegények, jellemző rájuk az aluliskolázottság és a munkanélküliség.

Ám tény az, hogyha a cigányok a Csotrik „koszosságáról" és „rosszaságáról" beszélnek, akkor nem tesznek különbséget a két ág között, csak a Csotrikról beszélnek általánosságban. A falubeli nem cigányok szintén egybemossák a két családot. Amennyiben viszont konkrétan megemlítik valamelyik családot, már különbséget tesznek köztük a cigányok is, és a velük kapcsolatban levő nem cigányok is. A „jó Csotrikat" bizonyos szempontból elismerik, kiemelik a Csotrik közül, ennek ellenére a stigmájuk konfliktusos eset kapcsán újra aktivizálódhat:

„(Akkor most ők nem »koszosak?«) *Nem, az anyukája magyar, és az egy olyan nő, aki mondjuk olyan húszon talán több is van, hogy kezdett dolgozni, és azóta itt dolgozik, az ő férje otthon volt mindig, és ő nevelgette a gyerekeket. A nő mindig dolgozott, de nagyon rendes a nő. Van köztük rendes is… Igen, amióta az a* Csotri *a nővel van, a nő, gondolom, nem engedte, hogy együtt legyen a testvérekkel annyira jóban, s most már a férfi is rendes, az sem bánt senkit. Nem jár kocsmába, vannak neki sok kismalacuk, nagy malacuk, ők rendesek, csak nem tud beszélni, nem szokott emberek között járni, tudod csak olyan…, mindig otthon van. Mindig otthon van. Most a lánynak van két fia, és két kislánya, és van neki egy fia, aki égetnivalóan rossz, na, most az lop, csal, hazudik, iszik, kábítózik, veri a nőket, és vannak lovai. Na, azt, ha megbolondul, azzal ő nem bír, mert ő* Csotri *fajzat. Az már benne volt a vérébe, az olyan szép fiú! Olyan szép kis cigány gyerek! De agyilag tiszta* Csotri, *mindenkit tegez, tiszta hülye!"* (T. középkorú romungró nő)

A „Csotri koszosság" stigmája általánosságban a család mindkét ágát érinti. Viszont, ha konkrét történetekbe ágyazzák magyarázatukat, hogy miért tartják a Csotrikat koszosnak és ezáltal rossznak, akkor szinte minden esetben csak a „rossz Csotrikat" említik példaként.

„…itt mindenki tisztálkodik, nem? Én mondom neked, hogy akárhogy is van, a Csotriknak *is van fürdőszobája, de mindig koszosak. Meghalt az* Ilcsi *anyukája,*

fogadtak, körükben mindig jól éreztem magam. Nagyon hálás vagyok, hogy megadták a lehetőséget, hogy a róluk szóló történetekről külön írhatok.

s akkor mentem oda föl, mindig mondták, hogy jöjjek imádkozni, mert én vagyok valaki, és hát vécére kell menni, »hát csak van vécétek, ha fürdőszoba van, nem?« Azt hittem, hogy kijön az egész belem, olyan csúnya volt, meg piszkos! A sok ruha, a sok ez, a sok koszos. Koszos! Ezt úgy hidd el nekem! Érdekes, amikor kell menjen a kocsmába vagy a faluba, akkor föl van öltözve, de otthon csinálni? Semmit! De miért?! A többiek tiszták, csak ők olyanok."(L. idős romungró nő)

A Csotri család koszossága sosem áll önmagában, a róluk szóló történeteket mindig viszonyrendszerbe helyezik. Mint ebben a történetben is körvonalazódik, a „koszosságuk" csak a többiek „tisztaságában" nyer értelmet, viszonyrendszerbe kerül; nem csak attól „koszosak", hogy – a cigányok szerint – környezetük ezt mutatja, hanem, a kárpáti cigány közösség számára a családtól való elhatárolódás indokaként jelenik meg a „koszosságuk".

Nézzük meg közelebbről, hogyan élnek a „rossz Csotrik". A Csotrik udvari kapuja nagy, deszkákból összerakott fakapu. Általában csukva van, csak akkor nyitják ki, ha szekérrel mennek valahova. A közös portán öt család él, a nagyszülők és a legkisebb fiú a feleségével, a legnagyobbik fiú a feleségével és három gyerekével velük egy házban, de külön bejáratú szoba-konyhában, a nagyobbik fiú a terhes feleségével és két gyerekével egy másik szoba-konyhás házikóban, a legnagyobb lány a férjével és öt lányával külön házikóban, ami két szoba-konyha és az egyik unokatestvérük a férjével és három gyerekével az udvar legrégibb, szoba-konyhás, romos házában lakik. Két házat az udvarban az önkormányzat életveszélyessé nyilvánított, s érvényben levő, évek óta húzódó bontási határozat van rájuk. A házikók szoba-konyhásak, fürdőszoba csak a nagyszülőknél van. A kis vályog- és faházak elhanyagolt külsejűek, málló vakolat, itt-ott toldás-foldás az épületeken. Az udvarban több istálló is található. Az istállókban változó számban lovak (négy-hat), pónilóvak, disznók, nyulak és majorság van. Az udvar mindig tele van állatokkal, kutyákkal, tyúkokkal, libákkal.

A házikók körbeveszik a belső teret, melynek közepén takarmányszéna, szekér és mindennapi használati eszközök vannak. A házikók előtt gyerekjátékok, üvegek, dobozok, szerszámok hevernek. Az udvaron heverő dolgokat időnként összeszedik, kupacokba a szélekre rakják, majd kidobják. Az udvar elhanyagolt, elhasznált látványt nyújt, fű sehol nem nő rajta, a házak mögötti kerti részeket a gyom veti föl. Esős időben nagy a sár, szép időben porzik az udvar.

Az udvar központi része egyértelműen a nagyszülők háza tája. Nemcsak azért, mert ez van a legközelebb a bejárathoz, és így az ablakából minden bejövőt rögtön észre lehet venni, hanem azért is, mert az ajtó előtt van az az asztal, azok a székek és ütött-kopott fotelek, ahová a család tagjai leülnek beszélgetni, ahol mindennapi teendőiket végzik. Nyaranta itt vágják a tyúkokat, itt végzik a koszszal járó munkákat, de szabadidejükben is ide ülnek le tanácskozni, cigarettázni a rokonokkal vagy a betérő ismerősökkel. Kevés látogatójuk van, általában akkor

keresik fel őket a helybéli magyarok vagy cigányok, ha esetleg valamit venni akarnak tőlük[17] vagy a gyerekekkel kapcsolatos ellenőrzéseket[18] végzik náluk. Ezekben az esetekben a látogatást szinte mindig a nagyszülőknél kezdik a betérők.[19]

Az elhanyagolt, málló vakolatú, helyenként beroskadt tetejű házikók belseje a lehetőségekhez mérten igényes. A szobákat rendszeresen kifestik rózsaszínre vagy kékre, a falakon szentképek, virágdíszek. A kis terek zsúfoltak, szekrénysorok, televízió, egyiküknél szobai szökőkút, másik családnál LCD-televízió, a nagyszülőknél ragyogó lakkozású nagyszekrény, színes képek és vaskályha fér meg egymás mellett. A belső tereket egyértelműen az ágy uralja, melybe nappal is le-ledőlnek pihenni, tévézni a családtagok, többen összebújva, egymás mellé. Minden házban van asztal, melyhez a családtagok leülnek időnként enni, a gyerekek itt írják leckéjüket, a felnőttek itt kávéznak közösen. A szobák bútorait egyrészt lomtalanításkor beszerzett tárgyak alkotják (mint pl. hatalmas irodai igazgatói fotel), másrészt adományba kapott tárgyak (mint szekrénysorok), végül pedig fontos presztízs értékű dolgok, mint LCD képernyős televízió. Ezt az utóbbit a birtokló család részletre vásárolta, használatát és funkcióját tekintve a leghasznosabb tárgyak között szerepel számukra.[20]

A családtagok nagy része munkanélküli vagy „feketemunkát" végez, a felnőttek alacsony iskolai végzettségűek, a gyerekek egy része bukdácsol az iskolában, másik részük viszont rendkívül szorgalmas, jó tanuló diák. A falu egyetlen helyben maradt értelmiségi, romungró tanárnője szintén a Csotri családból származik.

A Csotri rokonság tagjai eltérő gazdasági viszonyok közt élnek, iskolázottságuk különbözik, kapcsolatrendszerük sem feleltethető meg családonként egymásnak, ennek ellenére tény az, hogy ennek a családnak a legrosszabb a megítélése a falu társadalmában.

[17] Pl. gombát, gyümölcsöt. A család tagjai tavasztól rendszeresen járják a környező erdőket gombáért, illetve a környékbeli gyümölcskertekben a „szedd magad" akció keretében almát, barackot, szilvát szednek.

[18] Mindegyik család halmozottan hátrányos helyzetűnek számít. Ennek egyik oka szüleik alacsony iskolai végzettsége, másik oka szegénységük, illetve néhány családtag alkoholizmusa.

[19] 2013 nyarán heti rendszerességgel látogattam a Csotrik portáját, mivel egyik gyereküket pótvizsgára készítettem fel. A látogatást mindig a nagyszülőknél kezdtem, amikor megérkeztem, a nagymama volt az első, aki kilépett az ajtón egyrészt, hogy számtalan kutyájuk között biztonságban hátra juttasson tanítványom házához, másrészt, hogy napi nehézségeiről beszámoljon nekem, vagy csak egy kicsit elbeszélgessünk. A család női tagjai minden alkalommal kedvesen, szeretetteljesen fogadtak, a család férfitagjai viszont nem vettek tudomást ott létemről. A tanítási órákon tanítványom édesanyja rendszeresen részt vett, figyelt, az órák végén gyakran sajnálkozását fejezte ki, hogy csak hat általános osztályt végzett.

[20] Szinte egész nap megy a tévé, a gyerekek és felnőttek számára olyan világot teremtve, mely távol áll a mindennapjaiktól, ennek ellenére a birtoklása révén a jólét illúzióját kelti. Olyan teret teremt, melyben nem különböznek a jobb módúaktól, akik a műsorokat szintén LCD-tévén keresztül nézik.

„*Ide figyelj, a* Csotrik *miből élnek? Senki nem dolgozik, drágám. Hányan vannak, és szemetek és piszkosak és gyalázatosak. Különlegesek azért, mert ők szeretnek menni valakinek lopni, meg verekedni, meg inni, azért van ez. Most egyik elmegy börtönbe…, hát édes arany csillagom, hát ők nem úgy vannak, na, nem azért a 20 fillérét, megmutatom neked, hogy az én dolgaim, az a kevés, ami van, az így kell legyen, nem úgy, ahogy ők, hogy fürdőszobájuk van, és olyan koszosak. Nézd meg a törülközőimet! Vagy-vagy, itt mese nincs! Csinálni kell! A legtöbbje, itt senki nincs olyan! Az öregasszony, az nem volt ilyen! Ő tiszta volt! Ők ott laktak, ahol most az* Ilcsi *lakik, ott lakott az öregasszony, de most már annyira romos az a ház […] Nem jó sehogy! Sajnálom az* Ilcsit, *mert ő mindig tiszta volt! És akkor ott van a* Bubi, *a* Lustié, *az meg magyar és olyan trehány! Milyen magyar vagy te, ha nem tudol parancsolni a feleségednek, hogy rend legyen?! Nem azért mondom, bármilyen magyar lesz a férjed vagy a feleséged, te akkor is cigány vagy!*" (L. idős romungró nő)

Hírhedtek a faluban, ők a település „rossz cigányai". A Csotrik „koszosságáról" nagyon sok történet kering a cigányok között. Beszélnek a házaikban uralkodó „koszról", a „bűzről", az „elhanyagoltságról":

„*Hát nem láttad, hogy mi van az udvarukban? Azok télen-nyáron olyan sárosak. Van egy, annak télen-nyáron sáros a cipője, ha van csizma, az is, a nadrágja is. De ezeknek mindegyiknek. Hiába, hogy nem esett az eső, nincs sár, de ezek mindig sárosak, érted? És azért. S mi van náluk? Bűz és kosz, érted? Meg undorítóak, ezek nem nézik azt sem, hogy…, csúnyán beszélnek mindenkivel.*" (I. középkorú, roma nő)

Történetek sora szól kocsmai verekedés, garázdálkodás, utcai balhék miatt börtönbe került Csotri férfiakról és nőkről:

„*A férjét üti-vágja a* Lusti, *mert ez a fiú, az apja állítólag kint van külföldön, de igaz, mert szokott nekik küldeni pénzt. De már nagyon régen van vele, már van egy lányuk, aki tizenannyi éves, és nincs hova menjen. Magyar a csávó, de az olyan koszos, amit attól a* Lustitól *eltanult, mind az izé, a franc, ami megeszi őket. […] A másik meg a* Mari, *hogy otthagyta a férjét, ott hagyott csapot-papot, és eljött ide, itt meg összebútorozott, hát a fiától fiatalabb fiúval, a* Csotri *gyerekkel. Tudja, hogy rosszat csinált…, én szeretem a* Marit, *szeretem, szerettem vagy én nem tudom, most nagyom haragszom rá, mindegy. Már régóta vannak együtt, és képzeld el, hogy ez a fiú agyba-főbe veri a* Marit, *a kocsmákba. És itt volt a vejem a múlt héten, és mondja, hogy a* Csotri gyerek *úgy megverte a* Marit, *én meg olyan ideges voltam, olyan hülye ez a* Mari…, *van neki szép háza, szép gyerekei, unokái, már mind férjhez mentek, megnősültek. Eljött, ott hagyott csapot-papot, és hagyja, hogy ez a rohadt dög megverje őtet. […] Akkor egyszer még régebben meg akarta verni, de nem verte meg, mert én is ott voltam, csak mondta neki, hogy »te, ilyen kurva, meg olyan kurva!«, mondom,* »Mari, *hagyd őt a francba, mert ki ez az ember?! Ilyen mocskos senkiházi! Ilyet nem szabad csinálni, hogy verekszünk«, és mondom,*

»Mari, *hagyd őt a francba, gyere hozzánk és ott alszol velem, holnap meg összeszeded a cuccaidat!*«. *Ő:* »*Nem!*« *Ő megy haza, na, ment fel, és ennyi volt a történet, a lábát eltörte, agyonvágja őtet.*" (T. középkorú romungró nő)

A kikapós, iszákos, „*kurválkodó*" asszonyokról szóló történetek főszereplői szintén Csotrik:

„*Jaj, a* Lilkó, *az olyan kurva, iszik, és mindenkivel elmegy! Egy kutyával elmegy, amikor részeg, s kettőt ugat, már utána menne. De most ezt komolyan. Olyan embert nem tudsz mondani, aki a faluban még nem volt vele, ha részeg. De komolyan, sokat isznak azok, az a baj velük. De nem lehet az embernek fölfogni, hogy miből? Dolgozni nem dolgoznak, vagy vasaznak, vagy járnak erdőbe fáért, és eladják. Tudod? Na de azt hétvégén meg kell inni? Most bemennek a kocsmába, olyan nyolcan-tízen, hát mennyi pénz kell, hogy berúgjanak?!*" (P. középkorú romungró nő)

Mindemellett a helyi és a környékbeli iskolák pedagógusai szintén a rettegett Csotri gyerekekről mesélnek[21]:

„*Sajnos van köztük egy két olyan gyerek, akinek a családi háttere megdöbbentő. Hallott róluk? A* Csotrik. *Azt értem megdöbbentőnek, hogy a gyerekeket nem nevelik, csak etetik, úgy hozták a világra, életprogrammal nem foglalkoznak, azzal nem foglalkoznak, hogy mi lesz belőle, azzal nem foglalkoznak, hogy hogyan tovább, csak pillanatnyilag legyen valami kis élet. Veszélyesek, verekedősek az iskolában, csak a gond van velük. […] Ez bennük van, a vérükben, ők a természetben éltek, az erdőben, onnan hordták a fát, nemzedékről-nemzedékre így ment.*" (Gy. idős magyar férfi)

A Csotrikról mind a cigányok, mind a nem cigányok között az az általános vélemény, hogy „*nem úgy élnek*", mint a rendes szegkovács cigányok, hiszen „*nem dolgoznak*", egész nap henyélnek, cigarettáznak. Nem takarítják házaikat, rendetlenség és kosz van.

„*Mondjuk, én azt sem bírnám ki, inkább öngyilkos lennék, minthogy odamenjek lakni, abba a' udvarba, nem. Én akármennyire szerelmes lennék vagy valami, én akkor sem mennék.* (Miért nem?) *Mert én azt az életet nem bírnám, hogy egymás mellett ülünk egész nap a büdösbe, koszba és csak cigarettázunk. Miért, te kibírnád? Őszintén! Nem!*" (M. fiatal romungró lány)

Ők az egyetlenek a faluban élő romungrók közül, akik lovat tartanak. A lovat a maguk örömére tartják, időnként szőrén megülve vagy szekérbe fogva vágtatnak a cigánysoron. „*Túl sok a gyerekük*", hiszen egy családban három-négy-öt gyerek is van. A falubeli cigányok közül „*nem látogatja őket senki*", még azok

[21] A szomszéd falu iskolájába a tanoda kapcsán jártam, amikor az egyik pedagógus hosszú történetet mesélt Csotri diákok „rémtetteiről". Mikor összeszedtük, hogy a családból jelenleg kik járnak az iskolájukba, kiderült, hogy a három kisdiák közül kettő jó tanuló, magatartásukkal nincs gond, egy pedig közepes, gyenge tanuló, ám a magatartása neki is jó. Kérdésemre, hogy akkor kiről is beszél, kifejtette, hogy az évekkel ezelőtt elballagott Csotri fiúról szóló történetek jutottak eszébe.

a családok is ritkán, akik rokonságban vannak velük. Rossz hírük egyaránt kíséri őket a cigány és a nem cigány társadalomban, eltörölhetetlen és megváltoztathatatlan stigmája ez a családba tartozó minden egyénnek.[22]

Hasonló szegényes körülmények között más családok is élnek a faluban, a romungró közösségben, más családokban is van börtönviselt ember. Emellett hosszú történetek sora szól kocsmai verekedésekben vért ontó férfiakról, a más férjét elcsábító asszonyokról, olyanokról, akik nem Csotrik. Mindennek ellenére ez a család tételeződik az esszenciális rosszként a közösségben. A róluk szóló történetekben összpontosul minden, ami a cigányokat „rosszá" teszi.

A közösségbeli helyzetüket a kasztszerűség jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a Csotrikkal ritkán házasodnak a falubeli romungró családok. Az utóbbi években egy eset volt, hogy a legfiatalabb Csotri fiú helybéli, félig romungró lányt vett el, ám ebben az esetben magyarázatot adott a lány családjának rendkívüli szegénysége, alkoholizmusa és lecsúszottsága. Annak ellenére, hogy a lány családja legalább olyan rossz helyzetben élt, mint a Csotrik, az édesanyja csak az unoka megszületése után kereste fel a lányát, és minden alkalmat megragadott arra, hogy nyilvánosan becsmérelje gyereke férjválasztását, és hangoztassa házassága feletti ellenérzését. A Csotri család tagjai vagy más falubeli cigányokkal, vagy nem helybéli magyar családokkal házasodnak össze. A helybéli cigányok nem vagy elvétve létesítenek velük üzleti kapcsolatot, ritkán hívják őket munkába, és kölcsönösen nem mennek el egymás mulatságaiba. „Érinthetetlenek", a kárpáti cigány gyerekek csak szüleik rosszallását maga után vonva barátkozhatnak velük[23], a fiatalok nem járnak együtt, hiszen minden velük való kapcsolat rossz fényt vet az ilyen kapcsolatba lépőkre.[24]

Ezek után még izgalmasabb a kérdés, hogy mégis kik is a Csotrik? Mi lehet az oka a család stigmájának? Milyen alapot ad életvitelük a róluk szóló számtalan negatív történetre? Miért pont ez a család lett a közösség „rossz cigány" családja?

A családról az 1970-es évekbeli levéltári feljegyzések közel sem a „rossz cigány" képét mutatják. Az első Csotri, aki megjelenik az iratokban, csak apai részről falubeli származású, édesanyja egy másik faluból való. Megtaláljuk a Szabadsághegyen lakó család nevét az 1960-as években, a Tisztasági Versenyben, 30 pontot

[22] Tanodába járó Csotri gyerekek egy része anyai ágról tartozik a családhoz, figyelemre méltó, hogy ennek ellenére nem apai vezetéknevükön, hanem anyai néven emlegetik őket.

[23] Mindezt a gyerektársadalom kiskorban felülírja. Van olyan Csotri gyerek, aki a Tanodában népszerű, igaz barátaik ritkán látogatják őket otthon, mivel ezt szüleik nehezményezik.

[24] A tanoda indulásakor komoly konfliktusba torkollt az, hogy néhány felsős tanodásunk nem volt hajlandó abból a szendvicsből enni, amit az egyik Csotri kislány készített el délután. Úgy indokolták, hogy „nem esznek abból a kenyérből", amihez a kislány hozzányúlt. A vele egy osztályba járó gyerekeknek nem volt kifogásuk ellene. Végül saját példánkkal elöl járva – azaz hogy mi vettünk elsőnek a szendvicsekből – idővel fel tudtuk oldani ezt a tabut. Ám a konfliktus a Csotri gyerekekkel minden kis ügyön sokáig fellángolt még.

kaptak akkor, amikor az iskolaigazgató 40-et és az iskola egyik tanára 38-at. A faluban a legtöbb pontot egy magyar család kapott, 55 pontra érdemesítették portáját[25].

Tudjuk róla, hogy 1977-ben ő volt az első cigány, aki – bár addig szegkovács szakmát űzött – fuvarozási működési engedélyért folyamodott a hatóságokhoz, melyet meg is kapott[26]. Indoklásként a következő szerepelt: „A szövetkezetnél a munkáját rendszeresen végzi, így a működési engedély kiadását javaslom. Amennyiben a Szövetkezetnél munkáját elhanyagolja és nem dolgozik, úgy javaslatot teszek a működési engedély visszavonására."[27] „Javasoljuk a kérelmező részére az iparengedély megadását, a község szállítási problémájának enyhítése érdekében."[28] A szocializmusban az idős Csotri volt tehát a falu fuvarosa, a Szegkovács Szövetkezetben végzett munkája mellett fuvarozott. Feltűnik még a család neve a „CS" lakások igénylői körében is[29]. Az 1980-as évek közepén az idős fuvarozó egyik fiának családja került a hatóság fókuszába lakásigénylése kapcsán, a család ekkor már nagy szegénységben élt:

„A Szabadsághegy 34. számú, szoba-konyhás, komfort nélküli, szociális jellegű, tanácsi bérlakást 1986. január 01.-i hatállyal részére határozatlan időre kiutalom.

Indoklás: Cs. R.[30] három kiskorú gyermekével jelenleg az élettársa szüleinél lakik egy szobában, a Szabadsághegy 26. szám alatt. Cs. Gy. az élettárs, jelenleg 5 év börtönbüntetését tölti. Cs. R. jelenleg a Gyógypedagógiai Intézetben dolgozik mosónőként. Havi keresete 3000 – FT. A fenti adatok alapján a családban az egy főre jutó átlagkereset 750. Ft. /Vonatkozó Tan. rendelet szerint 2.200. Ft. + 300.- FT lehetne/, mely összeg, szociális bérlakás kiutalását lehetővé teszi. A kiutalt lakás-használatbavételi díja / a vonatkozó ÉVN-PM. számú rendelet szerint/ 7.000.- FT, azaz hétezer forint. Ugyanezen rendelet a kiutalt bérlő részére maximálisan 70%- szociálpolitikai kedvezményt tesz lehetővé."[31]

A falubeli cigányok Csotri legendáiban és a Csotrik családi történeteiben a levéltári adatokkal rímelő elemek találhatóak meg: a fuvaros, szorgalmas nagyapa, az ebből következő tisztesség és jólét évei, majd a szegénység és a nyomor.

[25] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1963–1965, 3. doboz.

[26] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1977, 11. doboz.

[27] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1977, 11. doboz.

[28] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1977, 11. doboz.

[29] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978., 14. doboz.

[30] A család nevének monogramját megváltoztattam.

[31] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

A történetek mesélnek a fuvarozásból meggazdagodott nagyapáról, aki négy fiát „jólétben" és „gazdagságban" nevelte. A nagyapa halála után maradt pénz rossz hatással volt a fiatalokra, túl „büszkék" és felelőtlen „pénzszórók" lettek, idővel mindegyik börtönbe került. A fiatal családfenntartók híján a családi vagyon szertefoszlott, szegénységben és nyomorban éltek ezután. Közösségük lenézett tagjai lettek, hiszen túl *„büszkék"* voltak, elfordultak rokonaiktól, szegénységükbe bezárkózva önként vonultak közösségük perifériájára. *„Ellenségesek"* lettek mindenkivel szemben, *„nem tisztelték"* sem az öregeket, sem a nőket, a kárpáti cigányok egyszerre féltek tőlük és vetették meg őket. A régi szép időkből egyedül a ló szeretete maradt meg.[32]

A „ROSSZ CIGÁNYOK" HASZNA

Arról, hogy miért a Csotrik lettek a „rosszak" a cigány közösségben, hipotézis állítható csak fel. Hogy miért éppen az ő családjuk vált azzá, arról a cigányok történeteinek sora mesél. Ezek a történetek meseszerű elemekkel keverednek, szólnak a hajdani paradicsomi állapotokat eljátszó, büszke cigány fiúkról, rátartiságukban a közösségi segítséget elutasító családokról és szegénységüket elfedő, erőszakos, nagyképű utódokról. Olyanokról, akik nagyon mások, mint a *„többi cigányok"*.

Ám ezekből a történetekből nem a történetek igazságmagja fontos, nem azok a szórványos adatok, melyekből körvonalazható valamennyire a család múltja. Ami fontos számunkra, az a Csotrikról szóló mesék mondandója, tanulsága, az, hogy miért is mesélnek a kárpáti cigányok a „rossz Csotrikról"?

A történetek, melyekben a cigányok a Csotrikról beszélnek, nem a Csotrikról szólnak, hanem a helybéli cigányokról, a környék „jó cigányairól". És úgy vélem, a Csotrikról szóló történetek, nem a „cigányoknak", hanem „a magyaroknak" szólnak.

A Csotri családról mesélő koszosságtörténetekben a cigányok és nem cigányok előítéletei megfeleltethetők lesznek egymásnak, bemutatják azt a feszültséget, ami a „tiszta" és a „koszos" cigány megítélése között van a többségi társadalomban és a cigány közösségben egyaránt. Minden történet tanítási céllal születik, hiszen a Csotrik „koszosságán" keresztül láthatóvá válik a faluban élő kárpáti cigányok „tisztasága". A „rossz cigány család" koszosságáról szóló történetek a faluban élő kárpáti cigányok tisztasághoz fűződő viszonyáról mesélnek, bemutatják elhatárolódásukat a „koszosságon" keresztül megjelenő „rossz cigány" sztereotípiától.

[32] A történetet szóbeli közlés alapján rekonstruáltam.

A történetek különböző változatai szoros kapcsolatban állnak egymással, megmutatják a tisztaság/koszosság rendszerének külső és belső meghatározását. Rámutatnak arra, hogy a „tisztaság" – szemben a „koszossággal" – egyfajta erkölcsiséget jelent, pozitív viszonyt a „dolgos", „becsületes" élethez.

Láthattuk, hogy a kárpáti cigány közösségben, ha „koszosnak" neveznek valakit, az nem egyértelműen a fizikai kosz meglétét jelenti. Utalhat egyrészt arra, hogy a beszélők haragban vannak egymással. Jelezheti a többségi társadalom felé a kárpáti cigány közösség „tisztaságát", mintegy a „koszos cigány" sztereotípiával szemben. A „koszosság" cselekedeteiktől független stigma is lehet, melyet már születésükkor megkapnak. Végül pedig „koszossá" bárki válhat cselekedetei által vagy döntései miatt.

A koszosság utalhat arra, hogy a tisztátalannak titulált egyén vagy család olyan „rokonságba" tartozik, melyet a romungró közösség elítél, akiket normasértőknek tart, s akikhez viszonyítva minden falubeli cigány „jó" és „tiszta". Két bárki számára jól körvonalazható, egyértelmű kategóriát állítanak fel: a „jó" és a „rossz" cigányokat. Ismerős rendszerezés ez, hiszen a többségi társadalom sztereotípiái is ezeket a kategóriákat használják.

A „koszosság" a „rossz" cigányokat láttatja, akik „koszosak", „garázdák", „csábítók és csábíthatók". A „tisztaság" megmutatja a többségi társadalomnak az „igyekvő", „alkalmazkodó" kárpáti cigányokat, akik „dolgoznak", portáikat „tisztán" tartják, családjukat támogatják.

A kárpáti cigányok tisztaságukban egyenlők a nem cigányokkal, sőt – úgy vélik – gyakran tisztábbak is náluk. A többségi társadalom előítéleteivel szemben a kárpáti cigány közösség hatásos gyakorlatot alakított ki, nemcsak hogy elfogadta a nem cigány világ általánosító sztereotípiáit a rossz cigányokról, hanem alkalmazkodva ahhoz, kézzelfoghatóvá is tette azt. Felmutatta az előítéletek cigányait, melyhez viszonyítva a falubeli cigányok „mások", „törekvők", „igényesek", tehát „jók" lehettek. A tisztaságról szóló történetek mentén élesen kirajzolódott az a határ, amivel a romungró közösség önmagát elválasztotta az előítéletek cigányaitól. Ez az ideál szoros kapcsolatban állt a többségi társadalom cigányokról szóló előítéleteivel, mintegy válaszként született rájuk.

A falusi többségi társadalom elvárásai szerint működni tudó „rendes cigány" képe a „rossz cigánnyal" együtt, pontosabban annak kitaszításával és felmutatásával lett fenntartható. A többségi társadalom számára a kárpáti cigány közösség megfoghatóvá tette a „rossz cigányokat", a kép, amit közösen megalkottak, pontosan beleillett a többségi társadalom kategóriájába: a „rossz cigány" az, aki „koszos", „gyanús", „veszélyes".

Nem érdemes azon töprengeni, hogy a Csotri család megfelelt-e a róluk alkotott képnek. Hiszen a kép maga kényszerrel és céllal alkotott.

Azt gondolom, hogy – ahogy a közösség többi tagja a többségi előítéletekhez, úgy – ők is alkalmazkodtak hozzá. Idővel elfogadták stigmájukat, bezárkóztak portájukra, kivonultak a közösség perifériájára. Határok közé szorítva úgy éltek, mint a többi kárpáti cigány is, ahogy előítéletektől sújtva élni tudtak a körülöttük levő falusi közösségben.

A „DOLOGTALAN" CIGÁNYTÓL A MUNKÁSIG

„Megyénkben a cigánynépesség foglalkoztatottsági színvonala a megyei átlag alatt helyezkedik el mintegy 10 %-kal. A nemenkénti megoszlás azt mutatja, hogy a férfiak gazdasági aktivitása az átlagnál magasabb, míg a nőké 50 % körül helyezkedik el. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a cigány-nők nagyobb arányban vannak Gyes-en, mint a nem cigányok, munkaerőtartalékként(!) egy részüket számításba kell venni. E mellett a jelen gazdasági körülmények, illetve azok munkaerő gazdálkodásra gyakorolt hatása is szükségessé teszi, hogy a cigánynépesség munkába állítására, munkában tartására fokozott gondot fordítsunk.[1]

Judith Okely, angol romológus, The Traveller Gypsies című könyvében (1983) kifejtette, hogy a hagyományos és a nem cigány világtól független cigány mesterségek gyakorlása szorosan összefügg az adott csoport roma identitásával.

A kárpáti cigányok szegkovács mesterséggel foglalkoztak. Ez a szakma romungró identitásuk alapeleme volt. A szegkovácsság mesterségét a mikrorégióban csak a kárpáti cigányok végezték, ez a szakma megkülönböztette őket a szomszéd falu cigányaitól. Szegkovács mesterségük révén a többségi társadalomban is kiemelt helyet töltöttek be: ők voltak azok a cigányok, akik „*tisztességes*" módon, „*hagyományos munkájukból*" éltek meg. Munkájuk révén a tudományos élet figyelmének is középpontjába kerültek. Néprajzi gyűjtőpont lett közösségük, leírások (Bódi 1998, Ladvenicza 1955), fotósorozatok készültek róluk. Szegkovács mesterségük révén a filmiparba is bekerültek, az Egri csillagok[2] című film 1968-as forgatásán ők voltak az egri vár kardkovácsoló kovácsai. Az 1989 után megalakuló Cigány Kisebbségi Önkormányzat hivatalos pecsétjén is az üllő és a kalapács szerepelt. Emblémájuk lett a szakmájuk: ők voltak a régióban a „szegkovács kárpáti cigányok".

A szomszéd településen élő oláh cigányok hagyományosan vásározással, lókupeckedéssel foglalkoztak, a szintén ott élő szintó cigányok pedig vásári vándor körhintások voltak. Az oláh és szintó közösség tagjai többségében, az 1960-as

[1] Intézkedési terv a Pest megyében élő cigánynépesség foglalkoztatásának segítésére 1985, Lt. 538 Pest megyei KÖJÁL Iratai 1982–1989, Cigánykérdés, 34/1982–1989

[2] Gárdonyi Géza azonos című regénye alapján, 1968-ban Várkonyi Zoltán rendezte.

évek végétől a közeli gyárakban dolgoztak, ekkor már kevesen akadtak, akik hagyományos munkájukból éltek volna meg. Annak ellenére, hogy ők is gyári munkás cigányok voltak, a róluk kialakított kép közel sem volt olyan pozitív, mint az idővel zömében szintén gyárakban dolgozó szegkovács cigányoké.

A szegkovács kárpáti cigányokat mesterségük egyedülálló helyzetbe hozta a környéken. Szakmájuk, kétkezi munka lévén, lényegesen közelebb állt a többségi társadalom által megbecsült foglalkozásokhoz, mint akár a lovakkal való kereskedés, a vándorárusítás, vagy a vándorszórakoztatás, a körhinta-üzemeltetés vagy a céllövölde.

A MUNKA IDEÁJA

A többségi társadalom elfogadott, megbecsült és példaként állított életpályamodellje a hosszas tanulással megszerzett diplomára, szakmára vagy kemény kétkezi munkával fenntartott mindennapi megélhetésre alapul. A korszak munkaideája egy tágabb európai hagyomány része (ld. erről Kocka 2001, Brandt 2001). A munka dicséretének eszméje a 16. században, a protestantizmus elterjedésével tört előtérbe. Luther Márton a „vita activat", azaz a „dolgos életet" értékelte a legmagasabbra. A munka dicsérete Luthernél – írja Jürgen Kocka munkájában – összekapcsolódott a „nemességgel szembeni polgári/burzsoá bizalmatlansággal, a protestáns antiklerikalizmussal és a régi elit semmittevésének éles kritikájával", és emellett „az alsóbb osztályok munkával kapcsolatos vonakodása ellen folytatott küzdelemmel és a koldulás elítélésével is" (Kocka 2001:8) egyben. Kálvin Jánosnál a munka elismerését az eleve elrendelés doktrínája magyarázta, ami szerint az e világi munkából elért gazdasági siker „Isten halálunk után tanúsított kegyességének bizonyítéka" (Kocka 2001:8). Max Weber szerint ez igazolta később a protestáns etika, a kapitalizmus gyakorlatát is (Weber 1982).

A munka fogalma a felvilágosodás, az erősödő nemzetgazdaságtan idején alakult ki és váltotta fel a régebbi koncepciókat (Brandt 2001:20). John Locke a társadalom alapvető fogalmaként írja le a munkát, a tulajdonjogok és dolgok alapértékét jelentette számára (Kocka 2001:9). A 18. században Immanuelle Kant a munkátlanságot semmittevésként, „üres időként" bélyegezte meg, a munkát pedig az élet értelmének tartotta (Kocka 2001:9).

Az ipari forradalom hozta el a keresetért végzett munkát, a bérmunkát, mely már iparcikké, azaz „árucikké" vált. Főleg Karl Marx és a 19. századi munkásmozgalom ideológiájában a bérmunka már nem az élet „kiteljesedéseként", hanem elsősorban a mások által irányított, a függő helyzetben végzett kizsákmányoló

munka elleni kritikaként jelent meg. A munka Marxnál felszabadító erő, a valódi embert megteremtő cselekvés (Marx é. n.).

A 19. században kialakult munkakép továbbélt a 20. században, erőteljes hatást gyakorolt a szocialista gazdaság munkához és a munkásokhoz való viszonyára. A munka a 20. századra olyan „célra irányuló emberi tevékenység" (Kocka 2001) lett, mely alá „a legkülönfélébb konkrét erőkifejtések, sokrétű erőfeszítés, munkálkodás besorolható" volt (Brandt 2001:20).

A fizikai vagy szellemi munka végzése státuszt adott a társadalom tagjainak, kijelölte helyüket a társadalmi hierarchiában. Becsületes megélhetést nyújtott, tisztességes életvitelt biztosított, és ezáltal a társadalom tagjait a normakövetők sorába helyezte el. Ezzel szemben a hagyományos cigány munkák egy része nem tartozott a többségi társadalom által elfogadott megélhetési lehetőségek közé. Az ügyeskedéssel (lókupeckedés), a vándorárulással (drótozók, teknővájók, üstfoltozók, fonalazók) vagy a vándorszórakoztatással (körhintások, majom- és medvetáncoltatók), esetleg az újrahasznosítással (vasazók, rongyozók, tallózók) vagy a lehetőségek kihasználásával (kártyajóslók, koldulók) biztosított megélhetés a legjobb esetben is a megtűrt életvitelbe, ám inkább az el nem fogadott pénzszerzési lehetőségekhez tartozott. Gyanúsnak és ellenőrizhetetlennek könyvelte el a hatalom az így élő csoportokat, és ezért minden eszközzel megpróbálta megfosztani őket ezektől a megélhetési lehetőségektől. Emellett igyekezett elhelyezni a roma/cigány közösségekhez tartozó embereket a hivatalos munka világába. A „cigányok munkára nevelése" – az „átnevelés"[3] – már az 1940-es évektől az államszervezet egyik fő célkitűzésévé vált, végigkövette a szocialista időszakot[4] és az 1989-es rendszerváltástól a mai napig[5] is megfogható módon éreztette hatását a hatalom és a roma lakosság viszonyában.

[3] Az „átnevelés" szóhasználat – írja Sághy tanulmányában – „arra a marxista felfogásra utal, hogy a cigányok elmaradottsága létkörülményeik és tudatuk elmaradottságát jelenti. Helyzetük megváltoztatására mindkettőt meg kell változtatni; körülményeiket állandó munkába állítással (ami lehetővé teszi lakáshelyzetük megváltozását, s ezáltal egészségi állapotuk javulását), tudatukat pedig neveléssel (a gyermekek iskoláztatásával, a felnőttek analfabetizmusának felszámolásával és politikai agitációval)" (Sághy 2008:300).

[4] „Elsőként a munkába állást jelöltük meg. Nemcsak azért, mert a teljes foglalkoztatottságra a lehetőség megyénkben adott és nagy szükség van munkáskezekre, hanem azért is, mert a munkát, a munkaközösségek emberformáló hatását az összes tényezők között a legfontosabbnak tartjuk a társadalmi beilleszkedés folyamatában. A munkaközösségek gyakorolják a legmaradandóbb hatást a cigányság életmódjának, tudatuk alakítására, szakmai, politikai, általános műveltségük fejlesztésére" (Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei és mellékletei. 153. ö. e . 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés. 1-96., 1977. december 20. [Napirend oldal], Barinkai elvtársnő szóbeli kiegészítése). (Ld. erről még: Somogyi 1974, Kozák 1975.)

[5] Orbán Viktor, Magyarország jelenlegi miniszterelnöke 2014-ben a következőképpen nyilatkozott: „Van olyan térsége ennek az országnak, ahol ma nem lehet munkaerőt kapni, nem a munkanélküliség a probléma, hanem hogy nincsen dolgozni tudó és akaró ember. […] Szerintünk a helyes erkölcsi

Az „elmaradottságból" a kemény fizikai munkavégzéssel való felemelkedés ideáját már az 1940-es években kidolgozták (Kálmán 1946). A tanulmány szerzője úgy vélte, hogy azok a romák, akik állandó foglalkozással bírnak – gyári munkások, kisiparosok, kereskedők –, a magyar társadalommal vannak egy „fejlettségi szinten". Őket követték a falun élő fizikai munkát végző cigány csoportok, a zenészek, a falusi iparosok, a mezőgazdasági munkások. A „teljesen elmaradottak" közé tartoztak azok a nagybirtokokon élő roma lumpenproletárok, akik számára az egykori nagytőkés réteg eltűnésével a megélhetés lehetetlenné vált (Kálmán 1946). A magyarországi romák szegénységének okát tehát a „cigányéletmódban" keresték a korabeli véleményformálók, és úgy vélték – fogalmazza meg munkájában Apor Péter – „ebből az elmaradottságból a táj megművelésével, a természet birtokbavételével munka, mégpedig kemény fizikai munka árán lehet kiemelkedni" (Apor 2009:74).

Az 1960-as évektől kezdve az állami hivatalnokok egyre gyakrabban tértek ki a romák munkára nevelésének kérdésére. Egy 1968-as irat a következőképpen fogalmazza ezt meg:

„A munkaügyi helyzet javítása érdekében szükséges az ipari és mezőgazdasági üzemek, vállalatok figyelmét ismételten felhívni a cigány dolgozók foglalkoztatására, munkába helyezésük politikai jelentőségére. A cigányok munkára nevelését az eddiginél jobban kell szorgalmazni."[6]

A „tisztességes munka" végzésének megtanítása volt a szocialista hatalom ideológiájában az a módszer, amivel az elmaradott cigány réteget egy magasabb kulturális szintre akarták emelni (Sághy 2008:302–308). Ezt a „szintet" többféle módon körvonalazták, volt, aki a magyar munkás életmódjában, más a magyar értelmiségi életvitel átvételében látta. Egyértelmű volt, hogy a „cigányság életmódját" – melyet a „munkátlansággal", a „naplopással" és a „lustasággal" kötöttek össze – akarták megszüntetni. A roma/cigány közösségeket alacsony civilizációs szinten levő népességként kezelte a szocialista hatalom. Életkörülményeikért, telepi viszonyaikért nem az elhibázott társadalmi gyakorlatokat, hanem magukat a közösségeket hibáztatták, mindezt cigány életmódbeli sajátosságnak állítva be (Lengyel 1982:154, Sághy 2008). Úgy vélték, hogy mint ilyen közösségbeli kulturális sajátosság, egyszerűen „kinevelhető" a roma/cigány egyénekből. A nevelés

megoldás az európai és hamarosan magyar problémává is váló munkaerőhiányra az: a rejtett tartalék mozgósítása. És Európa legnagyobb rejtett tartaléka a roma közösség. És ez így van Magyarországon is. Tehát, ha nekünk képzett hadra, munkára fogható, sokszázezres munkaerő piacra lesz szükségünk, akkor elsőként a Magyarországon élő roma közösség képzésével, oktatásával, nevelésével, a külföldi piacokra való felkészítésével kell foglalkoznunk" (Orbán 2014).

[6] MSZMP Központi Szervei. Agitációs és Propaganda Bizottság iratai. 1968. szeptember 10. ülés, MOL M-KS 288-41/100. ő. e.

eredménye pedig az „emberi lét felsőbb" fokára lépés lesz, melybe viszont már nem egyénként, hanem közösségként lépnek be a cigány lakosok.

„A cigánylakosság számának a növekedése – szerencsére – csak kevéssé hatott ki ennek a néprétegnek a foglalkoztatására. 1985-ben 9. 057 fő rendelkezett állandó munkahellyel, 1988. december 31-én pedig 13. 748 fő. Ez a szám arról beszél, hogy a cigányok egyre szélesebb rétegei felismerik: munka nélkül, állandó munkahely nélkül nem lehet az életmódon változtatni, nem lehet az emberi lét felsőbb fokára lépni."[7]

A roma/cigány lakosság életmódjának megváltoztatására a szocialista hatalom egy módszert tartott célravezetőnek: a „munkára szoktatást", azaz az „átnevelést"; a cigányok elhelyezést államilag ellenőrizhető munkahelyeken.

A második világháború után a hagyományos mesterségek sorvadási folyamata felgyorsult, a roma/cigány közösségek gyakran arra kényszerültek, hogy a mesterségekhez kötött életformájukat megváltoztassák (Havas 1982b). Az 1950-es évektől a hagyományos mesterségek piacai fokozatosan szűkülni kezdtek, a hatóságok szigora is egyre nőtt a cigányokkal szemben (Havas 1982c:162). A cigány közösségek életformája, megélhetési gyakorlata társadalmilag haszontalan, kifejezetten kártékony jelenségként jelent meg. A politikai hatalom kijelölte a roma közösségek társadalmi helyét a fizikai munka világában (Apor 2009:79).

Az ellenőrizhető munkahelyek között a cigány csoportok hagyományos pénzkereseti lehetőségeinek nagy része nem kapott helyet. Azoknak a kisipari cigány szakmáknak könnyebben ment az adaptálódás, melyek könnyen becsatornázhatóvá váltak, és amelyek a szocialista gazdálkodásnak konkrét hasznot hajtottak, főleg, ha megfogható, letelepedett roma közösségek álltak mögötte.

A SZEGKOVÁCSOK ÉS GYÁRI MUNKÁSOK

A szegkovács cigányok hagyományos foglalkozása könnyen becsatornázható volt a szocialista munka világába[8]. Az árukat már az 1950-es évektől helyben készítették, azaz nem vándoroltak, a cigányok műhelyei a faluban voltak. Kezdeti vándorkereskedésüket gond nélkül felváltották azzal, hogy megrendelésre dolgoztak. Árujuk egy részét budapesti vaskereskedésekben, vagy helyben hivatalosan értékesítették. Az 1950-es években megalakult Szegkovács Szövetkezetük, melybe

[7] Pest megyei cigány lakosságra vonatkozó legfontosabb statisztikai mutatók, 1988 (szerk.: Várady Géza, cigányügyi titkár, Fercsik Mihály, Sándor Irén családsegítők) Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990 Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

[8] A kor cigány kisipari szövetkezetiről ld.: Sághy 2008:283–286.

a falubeli szegkovács férfiak zöme belépett. Minden adott volt ahhoz, hogy a szocialista gazdálkodás által elfogadott és támogatott munkahelye legyen a szegkovácsoknak. Szervezett keretek között dolgoztak magyar származású vezetőik irányítása alatt, csak megrendelt árukat készítettek, melyet egységáron adtak el és szállítottak le a megrendelőknek, munkájukért egységesen megállapított bért és egyéb juttatásokat kaptak.

Szakmájuk egyedülálló volt a környéken, sok éven át hiánypótló munka, melyet a faluban élő szinte minden romungró férfi végzett. A szegkovácsság elfogadott szakma volt mind a többségi társadalomban, mind a kor munkavilágában.

Az első szegkovács műhelyek a Szabadsághegyen voltak, ennek emlékét ma is őrzi a „Szegkovácsköz" elnevezés. Az 1940-es években a műhelyek félig földbe ásott gödrökben voltak, ahol a kovácsok térden állva dolgoztak. Üllőn, kalapáccsal és a fújtatóval felélesztett tűz segítségével készítették munkarabjaikat. A település katolikus papja az 1950-es évekből róluk őrzött romantikus emlékeit a következő módon idézte fel:

„A férfiak szinte kivétel nélkül szegkovácsok voltak. Rossz zsákokba válogatták az anyagot az ócskavastelepeken, és vállukon cipelték haza. Bádogdarabokból tákolt fészer alatt, primitív fujtatók tüzénél olyan ősi munkamódszerekkel verték a vasat, ahogy azt a fáraósírok mesterségábrázolásain láthatjuk."[9]

A romungró gyerekek feladata a koksztörés, a hulladékvas kiegyenesítése, darabolása és a fújtató kezelése volt. A kokszot általában a nők a közeli nagyváros vagy a főváros szeméttelepein gyűjtötték, főleg ha a családnak nem volt pénze annak megvásárlására. A kokszot a nyolc-tíz éves fiúk és lányok nagy lapos kövön köröm nagyságúra törték, hogy a kohóban egyenletesen égjen. Egy szegkovács napi munkájához kb. öt kilogramm kokszra volt szükség, a gyerekek feladata volt gondoskodni arról, hogy ez a mennyiség mindennap meglegyen (Bódi 1998:3).

A hulladékvas kiegyenesítése és darabolása viszont már a fiatal fiúk munkája lett, hiszen ez erőt próbáló, nehéz feladat volt. Az első szegkovácsolt darabokat a férfiak tizenkét-tizenhárom éves korukban készítették el. Először a kisebb tudást és erőt igénylő szögfajták (rabitzszög, stukatúrszög, kampós szög) készítését sajátították el, majd ügyességüktől, erejüktől függően egy-két év alatt eljutottak a nagy gyakorlatot igénylő sínszög és cigányszög készítéséhez is (Bódi 1998:3). A szegkovács közösségben a vaseszközök készítése a család jól szervezett, közös munkája volt tehát, hiszen a nők gyűjtötték a szükséges vas- és kokszanyagot, és a gyerekek is segítettek abban, hogy a férfiak elkészíthessék a megrendelt árukat. A hulladék vasból különböző szögfajtákat – cigányszög, kampós szög, stukatúrszög, rabitzszög – és egyéb vasárut, ácskapcsot, csatornavasat, csatornabilincset,

[9] Kapcsándi Vilmos: A cigányok lelkipásztori gondozása. Jelentés. 1976. október, Székesfehérvári Püspöki Levéltár – No. 7329 – 104/1976.

tűzfalkapcsot vagy „gázhanglit", azaz gázcsőtartót készítettek. A környékbeli kovácsokat ellátták patkószeggel, a helyi lakosságnak ajtópántokat, tolózárat, vasháromlábat, szemétlapátot, piszkavasat, csipeszt, jászolkarikát és egyéb használati tárgyakat kovácsoltak.

A falu környékén a második világháború előtt nyolc kőfejtő bánya volt, az itt dolgozók szerszámainak – a vésőknek, a csákányoknak, az ékeknek – állandó karbantartását is a szegkovácsok végezték el, a bányákba pedig rendszeresen sínszeget szállítottak. Az elkészült vasáruk egy részét a pesti vaskereskedőknek adták el (Bódi: 1998:2).

Nincs pontos adat arról, hogy az 1940-es és az 1950-es években a szegkovács mesterség milyen szintű megélhetést tett lehetővé a családok számára, mennyire biztosította a stabil és rendszeres jövedelmet. Az azonban valószínű, hogy megélhetésük fő forrását képezte, és hogy köréje sajátos életforma épült. A kárpáti cigányok jellegzetes emblémája lett a szegkovács szakmájuk, mely a falusi közösségben is egyfajta védjegyként, csoportjellegzetességként jelent meg. Mesterségük megbecsült helyet biztosított nekik a lokális közösségben, ennélfogva a falubeli cigányok és nem cigányok között a társadalmi távolság kisebb lett, mint például a szomszéd településen élők között.

A Szegkovács Szövetkezet az 1950-es években a faluban működött, és a helybéli családok férfitagjai dolgoztak ott. A szövetkezet első éveiben mindenki a maga műhelyében dolgozott megrendelésre, az elkészített árukat a szövetkezet értékesítette. Néhány év múlva a Szegkovács Szövetkezet egy részét átköltöztették a szomszéd faluba, ahol egy nagy, közös műhelyt alakították ki számukra, munkapaddal és árammal működő fújtatóval. Ekkor már a szomszéd falubeli cigányok is dolgoztak ott betanított munkásként. A helybéli Szegkovács Szövetkezet eleinte a szomszéd település Szegkovács Szövetkezetének kihelyezett részlege lett, idővel végképp beolvadt abba. A szövetkezet elnöke magyar származású volt, ő szervezte a munkát és a szövetkezet működését.

A falubeli szegkovácsok zöme nap mint nap ingázott a szomszéd faluba dolgozni. Néhány helybéli szegkovács idővel különböző okok miatt családi kisipari engedélyhez folyamodott, magánvállalkozásba akartak kezdeni. A működési engedély megadását komoly ellenőrzés előzte meg, a magánműhely fenntartását pedig feltételekhez kötötték, például ahhoz, hogy a kovács magánvállalkozást a szövetkezeti munkája mellett folytassa, pusztán csak jövedelem kiegészítésképpen:

„H. J. III. Petőfi S. u. 10. sz. alatti lakos szövetkezetünknél 1954. szept. 1-e óta dolgozik, mint betanított munkás. Alap szakképzettsége szegkovács. Szövetkezeti munkáját lelkiismeretesen végzi, ezért kérelmét javaslom.

A kérelme az, hogy részére kovácsipari termék gyártásához működési engedély kiadásához a szövetkezet járuljon hozzá. Mivel a fent nevezettnek 10 gyermeke

van és külön keresetére szükség van, ezért támogatom. Amennyiben a szövetkezetnél a munkáját elhanyagolná úgy javaslattal élek a működési engedély visszavonására."[10]

H. J. éveken át dolgozott saját műhelyében és a Szegkovács Szövetkezetben is. A szövetkezetben szegkovács szakmunkásként végezte munkáját, otthoni műhelyében délutánonként és hétvégeken a falubeli lakosok igényei szerint készített vasárukat. Panasz nem érkezett rá, szövetkezeti munkáját „nem hanyagolta el". Kisipari engedélyét az 1980-as években szüntette meg, ekkor már felnőtt gyerekei is dolgoztak a környékbeli gyárakban, így a családnak már nem volt szüksége jövedelemkiegészítésre.

A kisipari engedélyt kevesen kapták meg, az elutasítások nagy része azt hozta fel indokként, hogy nincs szükség a környéken a szövetkezeti termelésen túl szegkovács műhelyek fenntartására. A Pest Megyei Levéltár iratai között található O. J. szegkovács műhely iránti kérvényének aktája, 1967-ből. Jól dokumentált története iskolapéldája a kisipari engedélyt igénylők nehézségeinek. O. J. eredetileg a szomszéd település Szegkovács Szövetkezetében dolgozott kovácsként, ám megbetegedett, és ezért állandó munkát már nem tudott végezni. Úgy vélte, hogy helyi műhelyének megnyitása átsegíti családját a megélhetési nehézségeken, betegsége mellett el tudja végezni időszakos otthoni munkáját, ezért kérvénnyel fordult a hatóságokhoz:

„Azon kérelemmel fordulok a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságához, hogy »szerszámkovács javítási működési engedély« kiadásához hozzájárulni szíveskedjék.

Indoklásul felhozom, hogy beteges vagyok, dolgozni nem tudok állandó helyen és így nem tudok állandó munkát vállalni. Nagy családom van, kenyeret kell adni nekik. Javítási munkát el tudok vállalni." [11] A Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága indokoltnak tartotta O. J. kérését, ezért felterjesztette azt a Járási Tanács Végrehajtó Bizottságához:

„Csatoltan felterjesztem tárgyban nevezett »szerszámkovács javítási működési engedély« iránti kérelmét, további intézkedés céljából a vb. egészségügyi és szociális helyzetére való tekintettel javasolja a működési engedély megadását."[12]

[10] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978.,16. doboz, Pest megyei Lakatos és Kovács ipari szövetkezet, 1977 Működési engedélyhez hozzájárulás.

[11] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71, 8. doboz, 1967. február.

[12] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71, 8. doboz, 1967. április.

A Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága 1967 áprilisában ennek ellenére elutasította a kérvényt a következő indokkal: „a kisipari működési engedély kiadását a lakosság szükségleteinek jobb kielégítése nem tette indokolttá"[13].

Májusban a Községi Tanács VB. újra előterjesztette O. J. kérelmét, indokolva O. J. betegségével és ebből adódó, állandó munka végzésének nehézségeivel. A Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága ekkor a Járási Rendőrkapitánysághoz fordult, hogy O. J. erkölcsi bizonyítványát leellenőrizhesse[14]. Eközben O. J. újabb indokokkal megtámogatva még egyszer beadta az iparengedély igénylését. Ekkor már nem betegségére hivatkozott, hanem arra, hogy korábban érvényben levő iparengedélyét egy félreértés miatt szüntették meg:

„Azzal a kérelemmel fordulok a fenti címhez, hogy részemre a szerszám javító kovács működési engedélyt kiadni szíveskedjen.

Indokaim

Jelenleg munkanélküli vagyok mivel a Pestmegyei (!) Szegkovács KTSZ a dolgozóit kellőképpen nem tudja nyersanyaggal ellátni. Tekintettel arra, hogy 1954 ok. (!) 15 én kaptam iparengedélyt, amit a ktsz-be való belépésem alkalmával leadtam s arra az időre, amíg a ktsz-ben dolgozom szüneteltetni akartam, azonban az akkori ktsz vezetők véglegesen leadták.

Tekintettel arra, hogy a ktsz-nél tovább dolgozni nem tudok, így ismételten szeretném a működési engedélyt meg kapni (!), hogy úgy a községben, mint más területen szerszám javítást végezhessek."[15].

Ezt a kérvényt a KIOSZ (Kisiparosok Országos Szövetsége) Pest megyei titkársága júniusban elutasította. Indokként ugyanazt hozták fel, mint a Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, nincs szükség szegkovács munkára, a környék lakosainak igényét a szövetkezet elégíti ki:

„Nem javasoljuk. Indoklás: a kért tevékenység gyakorlására a lakósság(!) ellátása szempontjából szükség nincs, a kérelem teljesítése nem indokolt."[16]

Eközben O. J adóigazolást adott le, melyben bizonyította, hogy nincsen köztartozása, a szomszéd település Szegkovács Szövetkezetének KIOSZ helyi csoportjától pedig igazolást kapott, hogy annak tagja változatlanul. Ezeket az iratokat csatolva újra elküldte kérelmét a Járási Tanács Bizottságához. És ekkor 1967 júniusában megkapta az iparengedélyt a következő indokkal:

[13] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71, 8. doboz, 1967. április.
[14] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71, 8. doboz, 1967. május.
[15] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71, 8. doboz, 1967. május.
[16] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71, 8. doboz, 1967. június.

„Így határoztam, mert a kérelmező a kovácsiparban több mint 2 évi szakmai gyakorlatát munkakönyvével, szakképzettségét 1954. évben kiadott és 1955. évben megszüntetett ipar gyakorlásáról szóló határozattal, büntetlen előéletét erkölcsi bizonyítvánnyal igazolta. A kisipari működési engedély kiadását a lakosság szükségleteinek jobb ellátása is indokolttá teszi."[17]

Az engedély megadásának indoka ugyanaz volt, mint elutasításának indoka: a lakosság szükségleteinek kielégítése céljából adtak engedélyt kisipari vállalkozására.

O. J. története több okból is érdekes volt az iratokban olvasott beadványok között: egyrészt elszántsága egyedülálló volt, hiszen több alkalommal is fellebbezett, hogy az engedélyét megkaphassa. Ritka volt az az eset a szegkovácsok között, hogy a hivatalos elutasítást követően újra és újra próbálkoztak volna, megkérdőjelezve az elutasítás indokait. O. J., valószínűleg a helyi hatalom támogatását maga mögött tudva, az ő segítségükkel járta végig a fellebbezési lehetőségeket. A levéltári iratokban felbukkanó hasonló esetek beadói gyakran már az első elutasítás után feladták a további próbálkozást. Másrészt az, hogy végül megadták O. J. engedélyét a sorozatos elutasítások után, szintén különlegessé tették az ügyét. A Járási Bizottság döntése unikális volt, hiszen az, hogy utólag felülbírálta elutasítását, megalapozta a szegkovács munka szükségességének elismerését is: a hatalmat megtestesítő Járási Bizottság elismerte ennek a szakmának a létjogosultságát, fontosságát a környéken. A történet ennek ellenére nem végződött jól: O. J. az engedély életbelépése után néhány éven belül meghalt. Ekkor újra megtalálta családját a hivatali rendszer, és követelte tőlük az elhunyt iparigazolványának leadását. Ám a családtagok nem találták meg az igazolványt, ezután hetekig tartó levelezésben álltak a hivatallal az iparengedély-igazolvány nélküli iparengedély megszüntetése miatt.[18]

Ezek az apró ügyek mutatták azt, hogy a helyi szegkovács közösséghez – munkájukból kifolyólag – támogatóan viszonyult a hatalom, hiszen olyan szakmát folytattak, mely beleillett a szocialista hatalom hasznosnak tekintett munkáról szőtt elképzelésébe. A szegkovács szakma az 1960-as évekre már nem hagyományos cigány munkaként jelent meg, hanem a szocialista ipar jegyzett szakmájaként. Az ott dolgozó embereket sem „szegkovácsoknak" nevezték már, hanem „kovácsoknak", sőt megszűnt a szövetkezet etnikai jellege is, már nemcsak

[17] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71, 8. doboz, 1967. június.

[18] „O. J. 1970. november 14.-én meghalt. 1967. július 6-án 16.098/4/1967. szám alatt a járási tanács vb. kereskedelmi szakigazgatási szerve által kiadott kovács tevékenységre jogositó(!) iparigazolványt kapott. Az elhunyt felesége az iparigazolványt a községi tanácshoz leadni nem tudta, mivel a férje iratai között nem találta, valószínűleg az igazolvány elveszett." PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1970–71, 8. doboz, 1970. október.

cigányok dolgoztak ott, hanem egyre nagyobb számban foglalkoztattak nem cigányokat.

Az 1960-as évek közepétől akadozva működött a Szövetkezet, hol anyaghiány lépett fel, hol az elkészült áruk értékesítésével voltak gondok:

„A cigánylakosság munkalehetősége az elmúlt évben és ez év folyamán megnehezedett. A KTSZ anyag hiány miatt nem tudta kellőképpen ellátni dolgozóit munkával. A részlegnél még az év elején 40 fő dolgozott. Tavasszal kevés kereset és az említett anyaghiány miatt 13 fő kilépett a KTSZ.-ből és TSZ.-nél próbált elhelyezkedni. A tapasztalat szerint ez a lehetőség nem volt kedvező részükre, mivel egy-két hónapon belül ebből 9 dolgozó már kérte visszavételét a KTSZ.-be. Jelenleg a részlegnél 36 fő dolgozik. Kereseti lehetőségük az elmúlt évekhez viszonyítva csökkent, átlagosan 1400 vagy annál kisebb. A fiatalabbak főleg a nyári betakarítás időszakában alkalmi munkát vállalnak a környező nagyüzemi gazdaságokban. A községből 8 fő budapesti építőipari vállalatoknál helyezkedett el, akiknek a ki és beszállításáról a munkáltató gondoskodik. A községben egyenlőre(!) részükre munkalehetőség nincs. Amennyiben bedolgozói munkaalkalom kínálkozik, reméljük, hogy kedvező feltételeket igénybe veszik, erre 3 fő jelentkezett."[19]

A szocialista időszak propagandája azt hirdette, hogy a cigány lakosság beilleszkedését az oldja meg, ha a nagyiparban alkalmazzák őket (Majtényi–Majtényi 2012:62). A roma/cigány lakosság szakképzetlen tömege könnyen elérhető tartalékot jelentett a szocialista iparosításban, emellett pedig – ahogy Apor Péter írja – „ezek a jellegzetesen nehéz fizikai tevékenységek a becsületes kenyérkereset példaértékű forrásainak számítottak. A rendszeres fizikai munkába való bevonás alapkérdés volt a romák felemelésének kommunista programjában" (Apor 2009:74).

A cigányok lakóhelyhez és munkahelyhez kötését „felemelkedésük" zálogának tekintette a szocialista hatalom. Úgy vélték, az állami gyárakban, üzemekben végzett fizikai munka pozitív hatással lesz a cigány családok életére, a szülők életfelfogására, életvitelére és gyereknevelésére:

„Járásunk több községében gondot okoz a cigánygyerekek beiskolázása és erkölcsi magatartása. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy ha a cigányszülők állandó munkahellyel rendelkeznek, akkor a gyermekekről is jobban gondoskodnak, azokhoz jobban ragaszkodnak. A bizottság tehát próbálja leküzdeni a cigányok alkalmazásával szemben még sok helyen megnyilvánuló bizalmatlanságot."[20]

[19] Községi Tanács Vb. a Járási Tanács Vb. elnökhelyettesének, A cigánylakosság helyzetének megjavításáról szóló járási intézkedési terv végrehajtása, PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1968–1969, 6.doboz.

[20] PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1960–1962, 2. doboz.

„Terhesgondozás az anyák munkába állásával sokat javult, főleg mióta gyárakban dolgoznak."[21]

Az 1960-as és 1970-es évektől a fiatal romungró férfiak egyre nagyobb számban helyezkedtek el a környező gyárakban, üzemekben. A szegkovács szakma már nem csupán az egyetlen munkalehetőség volt számukra. A környékbeli gyárak, üzemek nagy számban vették fel a szakképzetlen munkaerőt, akiket betanított munkásként vagy segédmunkásként alkalmaztak. Ezekben a gyárakban, üzemekben a Szegkovács Szövetkezetnél magasabb fizetésért dolgoztak, ez is ösztönözte őket, hogy a fiatal generáció más munkalehetőség után nézett. Ingázni kezdtek a környékbeli gyárakba, üzemekbe. A magasabb fizetés aránylagos jómódot hozott a családoknak, tárgyi környezetük kibővült, új bútorokat, elektronikus eszközöket vásároltak részletre. Mindez a helyi hivatalnokok beszámolóiban „pazarlásként" jelenik meg, az hogy a kor vívmányainak megfelelően a cigány családok tévét, rádiót, hűtőt, bútorokat vesznek, nem a „haladó", hanem a „tékozló" cigány képét erősítette:

„Sok helyen rendelkeznek háztartási gépekkel, hűtőszekrénnyel, és egyéb felszerelésekkel. Az ilyen irányú tehervállalásuk sokszor felelőtlen, hitelre vásárolnak felesleges tárgyakat. A lakások 91%-ban van televízió, 80%-ban rádió, 78%-nak jár valamilyen újság. […] Nagyon sok cigány lakás kulturális berendezése is javult. Majdnem minden lakásban rádió és televízió van; egyes családok könyveket vásárolnak, újságot olvasnak. Öröm a községnek, hogy a fiatalok nem szaporodnak erőn túl. Sok fiatal házaspárnál két-három gyerek van. Rengeteg cigányleány és anya szed fogamzásgátlót. Többen járnak nyaralni, üdülni, ami kb. 20-30 évvel ezelőtt ismeretlen dolog volt."[22]

A fizikai munka hatását nem pusztán a kárpáti cigány családok lakásainak modernné válásában látták a beszámolót készítő helyi hivatalnokok, hanem egyfajta életmódváltást is feltételeztek a közösségnél. Alapvető sztereotípia volt a „sokgyerekes" cigány család, ám a gyári munkássá váló cigány családok kevesebb gyereket vállaltak, így „öröm" volt a „községnek", hogy a romungrók gyerekvállalásukban – úgy látták – megszűntek cigánynak lenni.

Ez az elképzelés általános volt az 1960-as évektől kezdve, úgy vélték a cigánykérdéssel foglalkozó szakemberek, hogy a gyárakban, üzemekben dolgozó roma/cigány származásúak – a munkavégzés hatására – idővel nem lesznek romák/cigányok, legalábbis „káros életmódjukat" tekintve, hanem a magyar társadalom kulturális szintjén levő munkásokká válnak. Ezért a romák munkába állítását

[21] A község cigány lakosságának helyzetéről beszámoló, 1978, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

[22] A község cigány lakosságának helyzetéről beszámoló, 1978, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985-1988, 32. doboz.

a rendszer ideológusai – a cigányok megélhetésről való elképzelésétől függetlenül, sőt akár akaratuk ellenére – kényszerítéssel is megoldhatónak vélték. Mindez természetesen nem jelentette azt – ahogy Havas Gábor írja –, „hogy a cigányok számára minden ipari munkahely nyitva áll. Az említett betanított munkák általában technikailag alacsony színvonalú, a munkavégzés körülményeit illetően sem túlságosan vonzó, kevéssé nyereséges és ezért rosszul fizető gyárakban találhatók, ahol olyan nagy a munkaerőhiány, hogy bármilyen »utcáról« jelentkező munkással is beérik. De korlátozottak a proletarizálódó cigányok lehetőségei olyan tekintetben is, hogy a belülről erősen rétegzett munkásosztály milyen pozíciói felé léphetnek tovább. A legélesebb határvonalak a szakmunkássá válás előtt húzódnak. A cigányok közül elsősorban az iskolázottsági hátrányaik miatt igen kevés azoknak a száma, akik a szakmatanulást egyáltalán megkísérelhetik. Közülük is legtöbben csak a legnagyobb beiskolázási gondokkal küszködő ún. hiányszakmákra esélyesek" (Havas 2001:11).

A kárpáti cigányok zömében szakképzetlen munkásként tudtak elhelyezkedni a Pest megyei gyárakban, üzemekben. A környékbeli falvakban két fonógyár és termelőszövetkezet, a közeli kisvárosban több üzem (műanyagfröccsöntő, szerelő, fafeldolgozó stb.) volt. A tömegközlekedéssel könnyedén megközelíthető fővárosban pedig a munkalehetőségek végtelen sora volt. A helybéli romungróknak általában nyolc vagy annál kevesebb osztályuk volt, így betanított munkások lettek. A sok munkalehetőség azt jelentette, hogy könnyen munkához jutottak, de azt is, hogy adott esetben könnyen váltottak munkahelyet, hiszen válogathattak a lehetőségekből.

Egy 1978-as tanácselnöki beszámoló a következőképpen foglalta össze az 1970-es években a szegkovács cigányok munkalehetőségeit:

„Megállapíthatjuk, hogy a hagyományos szegkovács munka már nem az első munkahelyi lehetőség. A munkahelyek dolgozóikat többféle módon segítik, így az építési anyag biztosításával, építési hitel és személyi kölcsön biztosítása. A cigány munkavállalók munkafegyelme is nagymértékben javult, ez érezhető az erkölcsi megbecsültségükben. Magánfoglalkozást is folytatnak, de ez a szegkovács szakmára korlátozódik. Három iparengedélyes cigány lakosunk van. Tíz évvel ezelőtt szinte csak a szegkovács munka volt számukra megfelelő, esetleges gyorsan jövedelmező alkalmi munka /gombaszedés, csigaszedés/, ma már a lakatos munka, egyéb vasipari szakmunka után is van érdeklődés. A nők is vállalnak betanított munkakört. A változást az igénynövekedés és a nők munkábaállása (!) is magyarázza."[23]

[23] Község cigány lakosságának helyzetéről beszámoló, 1978, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz

A dolgozó nők és férfiak

A nők munkavállalása az 1950-es évektől kezdve fokozatosan nőtt. Ugyancsak meggyőző volt a hatalom számára, hogy a romungró férfiak nagy számban dolgoztak állandó munkásként. Mindez az 1970-es évekre, a munka világába betagozódó, dolgozó cigány közösség pozitív képét mutatta a levéltári iratokban: a kép, amit a leírások a cigányokról bemutatnak, egy – az asszimiláció és a „kulturális változás" útját járó – „jó cigány" közösséget jelenített meg.

Az 1960-as évek végétől kezdve a helyi tanácsnak negyedévente beszámolót kellett készítenie a falubeli cigányok munkavégzéséről[24].

1967[25]	Férfi	Nő	Összesen
Összes munkaképes cigányok száma	74	65	139
Rendszeresen dolgozik havi 20-25 munkanapot	74 100%	27 41,5%	101 72,6%
Időszakonként dolgozik, /de abból megél/	-	38 58,4%	38 27,3%
Nem dolgozik /mert nem kap munkát/	-	-	-
Nem dolgozik /hanem kóborol, koldul stb./	-	-	-
Negyedév folyamán munkába helyezett cigányok száma	9 12,1%	-	9 6,4%

	Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
1968[26]	Összes munkaképes cigányok száma	68	52	120
Az összes munkaképes cigányokból	Rendszeresen dolgozik / havi 20-25 napot/	68 100%	10 19,2%	78 65%
	Időszakonként dolgozik /ebből megél/	-	-	-
	Nem dolgozik /mert nem kap munkát/	-	-	-
	Nem dolgozik / kóborol,koldul/	-	-	-

42 fő havonként 4–5 nap vállalnak alkalmi munkát.

[24] Minden évi négy táblázatból csak az év végi, azaz utolsó negyedévi összefoglalókat közlöm.
[25] Jelentés a cigánylakosság foglalkoztatásáról, 1967, PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok 1967–1968, 5. doboz
[26] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978.,16. doboz, Kimutatás a cigánylakosság 1968. IV. n.évi foglalkoztatottságáról.

1969[27]	Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
Az összes munkaképes cigányokból	Összes munkaképes cigányok száma	73	55	128
	Rendszeresen dolgozik / havi 20-25 napot/	69 94,5%	4 7,2%	73 57%
	Időszakonként dolgozik /ebből megél/	4 5,4%	-	4 3,1%
	Nem dolgozik /mert nem kap munkát/	-	-	-
	Nem dolgozik / kóborol, koldul/	-	-	-

A nők többsége a háztartásban tevékenykedik.[27]

	Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
1970[28]	Összes munkaképes cigányok száma	79	58	137
Az összes munkaképes cigányokból	Rendszeresen dolgozik / havi 20-25 napot/	79 100%	8 13,7%	87 63,5%
	Időszakonként dolgozik /ebből megél/	-	4 6,8%	4 2,9%
	Nem dolgozik /mert nem kap munkát/	-	-	-
	Nem dolgozik / kóborol, koldul/	-	-	-

1971[29]	Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
Az összes munkaképes cigányokból	Összes munkaképes cigányok száma	79	58	137
	Rendszeresen dolgozik / havi 20-25 napot/	79 100%	15 25,8%	94 68,6%
	Időszakonként dolgozik /ebből megél/	-	20 34,4%	20 14,5%
	Nem dolgozik /mert nem kap munkát/	-	-	-
	Nem dolgozik / kóborol, koldul/	-	-	-

[27] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978.,16. doboz, Kimutatás a cigánylakosság 1969. IV. n.évi foglalkoztatottságáról.
[28] Kimutatás a cigánylakosság 1970. IV. n.évi foglalkoztatottságáról, PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978,16. doboz.
[29] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978.,16. doboz, Kimutatás a cigánylakosság 1971. IV. n.évi foglalkoztatottságáról.

1972[30]	Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
Az összes munkaképes cigányokból	Összes munkaképes cigányok száma	80	61	141
	Rendszeresen dolgozik / havi 20-25 napot/	80 100%	18 29,5%	98 69,5%
	Időszakonként dolgozik /ebből megél/	-	23 37,4%	23 16,3%
	Nem dolgozik /mert nem kap munkát/	-	-	-
	Nem dolgozik /htb./	-	20 32,7%	20 14,1%

1973[31]	Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
Az összes munkaképes cigányokból	Összes munkaképes cigányok száma	80	61	141
	Rendszeresen dolgozik / havi 20-25 napot/	80 100%	18 29,5%	98 69,5%
	Időszakonként dolgozik /ebből megél/	-	23 37,7%	23 16,3%
	Nem dolgozik /mert nem kap munkát/	-	-	-
	Nem dolgozik /htb./	-	20 32,78%	20 14,1%

Az 1968 és 1973 közötti hivatalosan úton megrendelt felmérések megmutatják azt, hogy a magyarországi romákat – a munkavállalás szempontjából – milyen módon kategorizálták. A rendszeres munkavállaló cigány mellett megjelent a munkájából megélni tudó időszakos munkás és a nem dolgozó cigány két kategóriája: az, aki „nem kap munkát", ezért nem dolgozik, és az, aki nem akar dolgozni, helyette „koldul" vagy „kóborol". A falubeli kárpáti cigányok esetében figyelemre méltó volt, hogy ez utóbbi két kategória következetesen üresen maradt. 1973-tól a nem dolgozó kategória értelmezése a háztartásbeli nő (htb.) lett, viszont már 1969-ben megjelent magyarázatként, hogy: „A nők többsége a háztartásban tevékenykedik".

Mindez több dologra is utalt. Egyrészt a településen élő cigányok el tudtak helyezkedni a környéken, hiszen volt munkalehetőség. Valószínűleg egyre távolabbi munkahelyekre is elmentek dolgozni a romungrók. Ennek oka, amit több irat is említ, hogy a Szegkovács Szövetkezet már nem biztosított elég munkát

[30] PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978.,16. doboz, Kimutatás a cigánylakosság 1972. IV. n.évi foglalkoztatottságáról.

[31] Kimutatás a cigánylakosság 1973. I. n.évi foglalkoztatottságáról, PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978.,16. doboz (ebből az évből csak egy negyedév adatai vannak meg).

a falubeli cigányoknak, illetve az is, hogy gyári munkásként többet kerestek. A Szegkovács Szövetkezeti munkát idővel felváltotta a szomszéd település Szegkovács- és Termelőszövetkezeteiben végzett munka. Az 1970-es évektől pedig két Budapest közeli település fonalgyárában, a közeli kisváros műanyagfröccsöntő üzemében, Papírgyárában, Fafeldolgozó üzemében illetve budapesti gyárakban, üzemekben is elhelyezkedtek.

1967-ben a munkaképes romungró férfiak – az adatok szerint[32] – 100%-ban dolgoztak. A cigány nőknek is közel a fele (41,5%) vállalt állandó munkát, 58,4%-a pedig olyan időszakos munkát végzett, melyből a hivatalos kategória szerint „megélt". Mindez azt mutatta, hogy a tanácsi adatok szerint 1967-ben a munkaképes cigány nők és férfiak is 100%-ban dolgoztak, olyan munkát végeztek, mely a megélhetésüket biztosította. Az 1968–1973-as adatok a férfiak munkavállalását tekintve szintén teljes számú munkavégzést mutattak, kivétel az 1969-es év volt, amikor a férfiak nem 100%, csak 94,5%-ban dolgoztak.

A nők munkavállalásának képe árnyaltabb volt. Az 1968-as 41%-os munkavégzés után meredek zuhanás volt megfigyelhető, az alkalmankénti munkavállalás pedig látszólag megszűnt. Pontosabban 1968-ban – a helyi adatok szerint – a nők 19,2%-a, 1969-ben 7,2%-a dolgozott állandó munkát, időszakos munkát nem végeztek nők ebben a két évben. 1970-től az adatok emelkedést mutattak, ekkor 13,7%-a nőknek állandó munkát végzett és 6,8%-a időszakonként dolgozott. Tehát a helyi adatok szerint a kárpáti cigány nők 20,5%-a el tudta tartani magát vagy fizetésével hozzájárult a családi kasszához. 1972-től meredeken emelkedtek a számok, ebben az évben a nők 25,8%-a állandó munkahelyen dolgozott, 34,4%-a időszakos munkát végzett, 1973-ban pedig 29,5%-uk dolgozott állandó munkásként és 37,4%-uk időszakos munkát végzett. Azaz ebben az évben a hivatalos helyi adatok szerint a nők közel 70%-a dolgozott. A maradék 32,7% romungró nő a háztartásbeli nők kategóriájában szerepelt.

A helyi hivatalnokok által felvett adatok szerint tehát az 1970-es évek elején nem volt olyan cigány férfi, aki ne dolgozott volna, és csak azok a nők nem dolgoztak munkahelyeken, akik háztartásbeliek voltak. A cigány közösség munkaképes tagjai közül 85,8% dolgozott. Tovább finomítva a képet, a többségi társadalomhoz tartozó helyi hivatalnokok szerint, olyan romungró nő vagy férfi nem volt a faluban, aki ne dolgozott volna, hanem „koldulásból" vagy „kóborolásból" élt volna, és olyan sem volt, aki ne kapott volna munkát a környéken.

1975-től 1977-ig nem találtam helyi adatokat a romungró közösség munkavállalásáról. 1978-ban mérték fel újra a cigányok munkavégzését, majd 1985-ben és 1988-ban megismételték ezt a vizsgálatot.

[32] Az adatokat a helyi tanács hivatalnokai vették föl.

1978-ban a hivatalos iratok újabb „komoly fejlődésről" számoltak be a romungró közösség munkavégzését tekintve, egyértelműen pozitívan mutatják be a kárpáti cigány közösséget:

„Munkakörülményeik és foglalkoztatásuk tekintetében 10 éves időszakra visszagondolva komoly fejlődés mutatkozik. Jelenleg 60 munkaképes férfi közül 57 állandó jelleggel dolgozik és a nőknél 54-ből 42 fő állandó munkaviszonyban van éves szinten.

Munkahelyeik most már megoszlanak mintegy 10 munkahelyre. Legtöbben a Pest megyei Lakatos és Kovács Ipari Szövetkezetben, a Hajógyárban, a Lenfonóban dolgoznak. Emellett a Transzvillban, a Pamutnyomóban, a Hazai Fésűfonóban keresik a foglalkozást."[33]

Ettől az évtől kezdve a Járási Végrehajtó Bizottság más rendszerben kérte az adatokat. Árnyaltabb képet adtak elsősorban az alkalmi munkát végzők köréről. Így megjelent az alkalmi és az „egyéb" alkalmi munkát végzők csoportja. Ezzel szemben a nem dolgozók kategóriáját nem szűkítették le a háztartásbeli nőkre:

1978[34]	Férfi	Nő	Együtt
Összes munkaképes cigányok száma	60	54	114
Állandó munka	57 95%	43 79,6%	97 85%
Munkaképes korú, munkaképes, állandó munkaviszonyban nem álló cigány lakosság száma:	17 28,3%	20 37%	37 32,4%
Alkalmi munkát vállal	11 18,3%	5 9,2%	16 14%
Nem dolgozik	6 10%	15 27,7%	21 18,4%
Egyéb alkalmi munkát vállal	17 28,3%	4 7,4%	21 18,4%

Ennek a felmérésnek a helyi adatai közel sem pontosak. Láthatjuk ugyanis, hogy a munkaképes cigány férfiak 95%-a állandó munkát végez, ezzel szemben 28,3%-a állandó munkaviszonyban nem áll. Emellett 18,3%-uk alkalmi munkát vállal, 10%-uk pedig nem dolgozik, mégis a két csoport összege – 28,3% – egyéb alkalmi munkát vállal.

[33] A község cigány lakosságának helyzetéről beszámoló, 1978, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.

[34] Kimutatás, 1978, PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok 1978., 16. doboz.

A falubeli cigány férfiak munkához való viszonyának bemutatása egyértelműen pozitív, hiszen ezek szerint még azok is vállaltak alkalmi munkát, akik egyébként nem dolgoztak, míg a munkaképes férfiak majdnem 100%-ban dolgoztak. Ez a nyilvánvaló tévedés jól mutatta a korszak állami hivatalnokainak a szegkovács cigányokhoz való hozzáállását. Bár az adatok számszerűen aligha pontosak, mégis utalhatnak arra, hogy a szegkovács cigányok arányaiban sokan dolgoztak, vagy arra, hogy a korszak többségi társadalmának hivatalnokai úgy gondolták, hogy ezek a cigányok dolgoznak.

Az 1980-as évek közepének felmérése tovább árnyalta a képet. A munkaképes korú állandó munkát végzők és az alkalmi munkát végzők mellett megjelent a munkaképtelenek kategóriája, azaz a betegek, a rokkantak, a járadékosok, a leszázalékoltak, a szellemi fogyatékosok stb. Emellett külön rubrika volt a munkaképes korú tanulókra, a börtönben lévőkre, a katonai szolgálatukat töltőkre és a gyesen lévőkre is.

Az állandó munkaviszonyban álló férfiak és nők kategóriáját is pontosították. Adatokat kértek a segéd-, a betanított és a szakmunkásról, a nem fizikai munkásról, illetve felmérték, hogy helyi vagy más településen, esetleg más megyében dolgozik-e az adott személy.[35]

Munkaképes korú		Férfi 78	Nő 78	Összesen 156
1985[35] Munkaképes korúak /14-55 éves nők, 15-60 éves férfiak/ munkaviszonya	Állandó munkaviszonyban áll	78 100%	44 56,4%%	126 80,7%
	Alkalmi munkát végez	12 15,3%	5 6,4%	17 10,8%
	Munkaképtelen /beteg, rokkant, járadékos, leszázalékolt, szellemi fogyatékos, stb./	4 5,1%	3 3,8%	7 4,4%
	Tanuló	2 2,5%	-	2 1,2%
	Börtönben van	8 10,2%	-	8 5,1%
	Katona, ill. gyesen van	1 1,2%	6 7,6%%	7 4,4%
	Egyáltalán nem dolgozó munkaképes személy	13 16,6%	29 37,1%	42 26,9%

[35] Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Egyszeri adatszolgáltatás a Pest megyei cigánylakosság és a Pest megyei cigánytelepek 1985 évi helyzetének felméréséhez, az 1985. szeptemberi állapot szerint, adatszolgáltató: Községi Tanács.

Munkaképes korú			Férfi 78	Nő 78	Összesen 156
Állandó munkaviszonyban állók közül	Helyben dolgozik		4 2,5%		126
	Más településen dolgozik	Megyén belül	Férfi 78 100%	Nő 44 56,4%	
		Más megyében	-		
Az állandó munkaviszonyban állók foglalkozási minősége	Segédmunkás		36 23%		126 80,7%
	Betanított munkás		87 55,7%		
	Szakmunkás		3 1,9%		
	Nem fizikai munkakörben		-		

Az 1985-ös adatok hasonlóan ellentmondásos képet mutattak a kárpáti cigány közösségről, mint az 1970-es évek adatai. Egyrészt látható volt, hogy a munkaképes korú férfiak, a felmérés szerint, 100%-ban, a nők 56,4%-ban állandó munkahelyen dolgoztak. Alkalmi munkát is végeztek a férfiak 15,3%-ban, a nők 6,4%-ban. Emellett viszont meglepő újdonság volt a közösség munkavégzését tekintve – ha nem nézzük az adatok ellentmondásosságát –, hogy a romungró férfiak 16,6%-a és a nők 37,1%-a az „egyáltalán nem dolgozó munkaképes személy" kategóriájába került. Ez az első felmérés, ahol a nem dolgozó romungrók már nem háztartásbeliek stb., hanem pusztán munkát nem végző személyekként jelentek meg. A „munkakerülés" magyarázatát a korabeli hivatalnokok is keresték:

„Munkaviszonyban nem álló dolgozók különbözőképpen indokolják azt, hogy miért nem dolgoznak. A 14–20 év közötti korosztálynál jellemző, hogy a szülők nem engedik a gyereket dolgozni, illetve néhány esetben tanul a fiatal. Az idősebb korúak közül többen hivatkoznak arra, hogy alkalmi munkából élnek /fuvarozás, vásárokon, piacokon árusítás/, vagy van közöttük néhány, aki börtönben van, másokat betegségük akadályoz.

A nők esetében legfőbb indok a sok gyerek, illetve az, hogy a férj, apa eltartja az illetőt. A munkaviszonyban nem álló nők mintegy 60%-ának 3 vagy annál több gyermeke van, s ennyi gyerek ellátása mellett nemigen vállalnak munkát. Ez elsősorban nem bölcsődei, óvodai férőhiánnyal, hanem a hagyományokkal / nehezen vállnak meg a gyermekeiktől/ magyarázható."[36]

[36] Pest megyei KÖJÁL Iratai 1982–1989, Cigánykérdés, 34/1982–1989, Lt. 538.

A felmérésből látható az is, hogy a helybéli cigányok csak a megyében vállaltak munkát, tehát más megyékbe nem utaztak el dolgozni. Emellett tudható volt az is, hogy az állandó munkahellyel rendelkezők zöme betanított munkás (55,7%) vagy segédmunkás (23%), a szakmunkások száma elenyésző (1,9%), és értelmiségi munkakörben dolgozó romungró cigány pedig nem volt a közösségben.[37]

1988[37]	Férfi	Nő	Összesen
Munkaképes férfi	82	69	151
Ebből, állandó munka	63 76,8%	51 73,9%	114 75,4%
Időszakos munka	9 10,9%	1 1,4%	10 6,6%
Munkaviszonyban nem áll	10 12,1%	17 24,6%	27 17,8%
Helyben dolgozik			11 7,2%
Vidéken (Budapest és a környező települések)			113 74,8%
Segédmunkás	50 60,9%	53 76,8%	103 68,2%
Betanított munkás		15 21,7%	15 9,9%
Szakmunkás	1 1,2%		1 0,6%

Az 1988-as adatok az állandó munkakörben dolgozó férfiak arányának csökkenését mutatta, a 82 munkaképes férfiből 63 dolgozott állandó munkahelyen, 9 végzett időszakos munkát, és 10 nem dolgozott. Ez még mindig magas munkavállalási adatot mutatott, hiszen a férfiak 87,7%-a állandóan vagy időszakosan, de dolgozott. Az állandó munkát vállaló nők aránya a korábbi adatokhoz képest megnőtt, hiszen 73,9%-uk állandó munkahelyen dolgozott, míg 1,4%-uk alkalmi munkát végzett. Tehát a nők 75,3%-a végzett állandó vagy időszakos munkát. A munkaviszonyban nem álló nők a munkaképes korúak 24,6%-át tették ki.

A nők nagy része segédmunkás (76,8%), kisebb hányada betanított munkás (21,7%) volt. A férfiak adatai hiányosak ebből a szempontból, csupán az derült ki, hogy 60,9%-uk (50 fő) segédmunkásként és 1,2%-uk (1 fő) szakmunkásként

[37] PML XXIII.721 Községi Tanács Iratai, Tételszámos Iratok 50.doboz, Kimutatás a cigánylakosság helyzetéről az 1988. március 31. állapotnak megfelelően.

dolgozott. Valószínűleg a maradék betanított munkás volt, mivel hasonlóak voltak az arányok az 1980-as évek közepén is.

A helyi hivatalnokok által készített felmérések adatai, bármennyire is megbízhatatlannak tűnnek, fontos dolgokra mutattak rá. A falubeli kárpáti cigány közösség tagjai, az 1960-as évektől kezdve, fokozatosan, nagy számban vállaltak munkát állami munkahelyeken. Kezdetben a férfiak zöme valószínűleg szegkovácsként tudott elhelyezkedni a faluban és a szomszéd faluban. A nők zöme ekkor még a szomszéd falu termelőszövetkezetében dolgozott. Az 1960-as évek végének adati valószínűleg túlzóak a romungró nők munkavállalását tekintve, hiszen lehetőség sem volt ekkora számban (közel 100%-ban) állandó vagy alkalmankénti női munkát vállalni a faluban, illetve a környéken. Ezekben az adatokban nem jelentek meg sem a szülési szabadságon levők, sem a háztartásbeli nők. Az 1980-as évek árnyaltabb adatai helyenként szintén ellentmondásosak, ám mutatták a női munkavállalás emelkedését, illetve látható volt az is, hogy a rendszerváltás környékén egyre több nő ment el dolgozni, míg a férfiak állandó munkalehetőségei csökkentek.

Az 1960-as évek végétől az 1980-as évek végéig helyben felvett adatok tehát többnyire ellentmondásosak és megbízhatatlanok. Ám ebben az esetben nem is adatok realitását érdemes elemezni, hanem inkább az általuk sugárzott képet: azt a képet, amit a helyben dolgozó, a többségi társadalomhoz tartozó hivatalnokok prezentáltak az ott élő cigányokról. Ezeket az adatokat ugyanis a helyi tanács dolgozói személyesen[38] vették fel. A táblázatot, aminek alapján dolgoztak, a járási tanácstól kapták és a kitöltött táblázatokat oda is küldték vissza, akik összegyűjtve a járási települések adatait, továbbították azt a fővárosba.

A helyi adatokban megjelenő, cigány közösségi (munka) kép azt mutatta, ahogyan a helyi, többségi társadalomhoz tartozó hivatalnokok a falubeli kárpáti cigány közösséget hivatalosan megjelenítették. Valószínűleg azt is, ahogy vélekedtek róluk, ahogyan elhelyezték őket a „cigányok sorában". Olyan cigány közösség képe jelent itt meg, amelynek „munkaképes" férfitagjai teljes számban dolgoztak. Tagjaik között nem volt „kóborló" vagy „koldus" cigány és a munkalehetőségekhez mérten – azaz, hogy a környéken van munka – folyamatosan dolgoztak. A nők is egyre emelkedő számban kapcsolódtak be a munka világába és – ha az 1969-es adatokat nem is tekintjük reálisnak – azt a tendenciát mutatta, hogy az 1970-es évektől kezdve egyre több kárpáti cigány származású nő dolgozott. A kép, amit a helyi cigány közösségről a helyi hivatalnokok bemutattak, egyértelműen

[38] Erre utal a Pest Megyei Levéltárban található kockás papíron vezetett kéziratos számolások, melyeket hivatalnokok csatoltak a kitöltött táblázatokhoz. Gyakran áthúzások, kis megjegyzések is szerepeltek a számok mellett, melyek a cigány családokra időnként név szerint vonatkoztak. A táblázatokban már természetesen anonim jelentek meg az adatok.

pozitív volt: az „asszimiláció útjára lépett", a szocialista munka világába bekapcsolódó cigányok jelentek meg.

A kor jellegzetes cigányképe a nem dolgozó, ügyeskedésből vagy törvénytelen módon élő, gyakran promiszkuitást elkövető, a kulturális fejlődés – a többségi társadalomhoz mérten – alacsonyabb szintjén élő csoportokat mutatott. A kor politikai programjainak érvelése szerint a cigányok „veszélyesek" voltak a többségi társadalomra, és ez „kulturális alsóbbrendűségükből" fakadt. A cigányok úgy jelentek meg, mint „a műveletlen vadon – a rendezett kultúrtáj ellentéte – hátrahagyott lakói" (Apor 2009:83). A kor ideológusai úgy vélték, „a cigányokat" valamiféle közös tradíció, hagyomány, életmód köti össze. A cigány személy nem egyénként jelent meg a magyar társadalomban, hanem saját kultúrájának hordozójaként, olyasvalakiként, aki „cseppben a tenger", azaz egyénenként testesítette meg a többségi társadalom teljes cigány sztereotípia világát:

„Ezekben a rétegekben, legalábbis addig, míg más környezetbe nem kerülnek, még él az ősi életmódjukra felépülő »cigánytörvények« követése, bármennyire is ellentétesek ezek, az össztársadalmi alapnormákkal. Így a cigány személyiség asszociális(!) irányba való fejlődése nem »egyéni kisiklás«, hanem annak a közvetlen környezeti hatásnak az eredménye, amelyet kultúránkon belül még cigány szubkultúrának nevezhetünk. Ebben a környezetben az egyes magatartások megítélése alapvetően ellentétes szocialista erkölcsi és jogi értékrendtől. Így az állampolgári jogok és kötelességek teljesítést(!) is a cigány szubkultúra szerint mérik, ami az állami törvények sorozatos megszegésében, legsúlyosabb esetekben pedig cigánybűnözésben jut kifejezésre. /A cigány szubkultúra belső normarendszere szerint él pl. az erő, a bátorság fitoktatása(!), a bosszú kötelező volta, a csalafinta ügyeskedés, vagy a nem cigányoktól való lopás magától értetődősége./"[39]

A falubeli cigányok helyi prezentálása – munkavállalásukon keresztül – ezt a képet cáfolta. Olyan közösséget mutattak az adatok, amely – a munkavállaláshoz való viszonyában, életmódjában – nem sokban különbözött a magyar társadalom munkásrétegétől. Pusztán abban, hogy cigányok voltak. Ám ezt a stigmát sokban finomította a pozitív kép, amit róluk felállított a helyi tanács. Ez „cigányságukat" egyfajta megértő, némileg türelmes és mindenképpen támogatandó rendszerbe helyezte. A kárpáti cigányok olyan cigányok voltak, akiket a – munkájukat tekintve – a szocialista rendszer elismert és elfogadott.

Havas Gábor úgy véli, hogy a roma közösségeknél a többségi társadalom követelményeihez való alkalmazkodás ún. „kétnyelvűség"-et hozhat létre. „Látszólag elfogadják a többségi társadalom összes korlátozó követelményét – fejti

[39] Pest megyei KÖJÁL Iratai 1982–1989, Cigánykérdés, 34/1982–1989, Lt. 538, Rendőri jelentés, 1982, Előterjesztés a megyei tanács vb. mellett működő cigány koordinációs bizottsághoz.

ki Havas –, az eredmény mégis az, hogy a lehetőségek tágítása, bővítése, méghozzá tradicionális alapokon nyugvó bővítése felé igyekeznek a határokat kitolni. A »kétnyelvűség« bonyolultabb változata, amikor a cigányok vállalati munkaviszonnyal próbálják összeegyeztetni a hagyományos életforma bizonyos elemeit. Ebben az esetben látszólag elfogadják a többségi társadalomnak azt a különféle presszióokkal nyomatékosított kívánságát, hogy állandó vállalati munkaviszonyt létesítsenek, és ezzel megtegyék az első jelentősebb lépéseket az asszimiláció irányába" (Havas 1982b:188).

A kárpáti cigányok a „kétnyelvűség bonyolultabb változatát" képviselik látszólag. Ennek eredménye, hogy a munkában megjelenített közösségi képük egyértelműen pozitív lett. Asszimiláns, „jól beilleszkedő", „fejlődőképes" cigány közösség képét vázolták fel a beszámolók. A helyenként kellő kritikával nyomatékosított leírások azt mutatták, hogy a romungrók könnyen befolyásolhatónak, alakíthatónak tűnő közössége – néhány családtól eltekintve – beilleszkedett a szocialista munka világába. Saját szakmájuk volt – a szegkovácsság –, melyet adaptálni tudtak a kialakuló szövetkezeti rendszerbe. Ennek a munkának a csökkenésével a közösség gond nélkül váltott más szakmákra, másfajta foglalkozásra. Az igény és a lehetőségek megnövekedésével a romungró női társadalom is betagozódott a gyárak és üzemek világába, sőt idővel egyre nagyobb számban mentek el dolgozni. A kárpáti cigányok látszólag elfogadták a többségi társadalom feltételeit, és kihasználták annak lehetőségeit. Az 1980-as évek kárpáti cigány képe egy asszimiláns közösséget mutat, mely cigányságát látszólag csupán hajdani – néprajzilag dokumentált – szakmájában őrizte meg. A szocialista időszak kárpáti cigányairól a többségi társadalomban legalább annyira pozitív kép élt, mint az a kép, amit napjainkban, a kárpáti cigányok önmagukról mutatnak, ha munkavállalásukról kérdezgetjük őket. Ők a környék „jó cigányai".

A CIGÁNY, AKI DOLGOZIK

„…mi magyar cigányok vagyunk. Mi nem élünk a jövés-menésből, mint az oláh cigányok. Nekem a faterom harminchárom évet dolgozott, volt apósom is – Isten nyugtassa – egész életükben, a Hajógyári szigettől kezdve mindig megdolgozott, és ment, s akkor eltartott öt gyereket. Egész életükben rendesen, becsületesen dolgoztak. Itt nyáron férfiakat nem találsz otthon, csak reggel és este. Mindenki dolgozik.” (Cs. középkorú romungró férfi)

A terepmunkám során számtalanszor hallottam ezeket a gondolatokat, használták cigányságukkal kapcsolatos érvként, cáfolatként, magyarázatként: *„Nálunk férfiakat nyáron nem találsz otthon, mindenki dolgozik.”* (R. középkorú romungró nő)

„…itt mindenki dolgozik, jó, az tök mindegy, hogy milyen kétkezik munkás, de itt mindenki dolgozik! Azt nem tudják mondani a családokra, hogy ezek… valamelyikünk ne tisztességesen élné az életét. Nézd meg, nézd meg, akinek nincs munkája, az szól a másiknak, hogy »hol tudok? Segítsél! Nézzél nekem! Mert télen?!« Ha télen nem lesz munkánk, legalább nyáron szedjük össze magunkat, meg rakjunk el télire állatot, bármit, amit tudunk, most.” (D. középkorú romungró nő)

Az a vélemény, hogy a kárpáti cigány közösségben mindenki dolgozik, általános volt a romungrók között. A munkáról vallott gondolatokat számtalan változatban és különböző szituációkban hallottam a terepmunka hónapjai alatt, családi látogatásokon beszéltek erről, vagy ha csak úgy összefutottunk az utcán és megkérdeztem merre jártak, ha nem találtam valakit otthon, gyakran ez volt a magyarázat. Ahogy teltek a hetek, egyre kevesebbet került elő a cigányok munkavégzésének témája, talán úgy vélték, már megtanultam róluk, ami a legfontosabb: ők dolgozó cigányok.

MUNKAPÁLYÁK

A következőkben három kárpáti cigány nő és három férfi munkapályafutását mutatom be élettörténetükön keresztül. Mind a hat romungróval életútinterjút készítettem, volt, amelyikükkel több ülésben vettem fel élettörténetet. A hat ember három generációt és a köztük levő átmeneteket testesíti meg. A legidősebb nő és férfi, Arany és Lumba ötven-hatvanasok, Tyisli és Szergej az negyvenes generáció tagjai, Thuli és Füles húszas éveik vége felé járnak.

Az életútinterjúk készítése terepmunkám során fontos anyaggyűjtési módszer volt. Egyrészt azért, mert úgy láttam, hogy maguk a cigányok ebben a keretben tudták legkönnyebben megfogalmazni mondanivalójukat. A romungró interjúalanyaim élettörténete egy konstruált, annak eseményeit meghatározott logika szerint kiválasztó, bizonyos dolgokat hangsúlyozó, míg másokat elhallgató mesefolyamat lett. A „mesefolyamat" kifejezéssel hangsúlyozni szeretném, hogy az élettörténetek kerek, egész, színes történetek-sorozatok voltak, melyeknek célja volt: a hallgató tudásának bővítése és a történetek tanulságainak közös levonása és magyarázata.

Az élettörténetek közös elemei a munkatörténetek lettek. Minden beszélgetőtársam fiatalon kezdett el dolgozni, mindenki több munkahelyen is dolgozott, és mindenkinél a munkahelyek voltak az első helyszínek, ahol találkoztak a többségi társadalom ismeretlen tagjaival, ahol szembesültek azok előítéleteivel, és ahol szembenéztek saját cigányságukkal. Cigány beszélgetőtársaim munkahelyi életük bemutatása során több dolgot értelmeztek számomra; azt, hogy mit jelent számukra a cigányságuk, hogy hogyan kezelték az ezt ért támadásokat, milyen gyakorlatot alakítottak ki arra, hogy – aránylag – konfliktusmentesen tudjanak dolgozni a munkahelyükön. Végül pedig az életútinterjúk anyaga sok mindenben értelmezte a kárpáti cigány közösség munka végzéséhez kapcsolódó ideáit és magyarázatot adott számomra arra, hogy miért tartották fontosnak hangsúlyozni azt, hogy: *„Itt mindenki dolgozik most is, meg dolgoznánk még mindig, ha volna mit."* (J. idős romungró nő)

Arany[1]

Arany fekete hajú, ráncokkal barázdált arcú, halk szavú, az hatvanas évei végén járó cigány nő. Egyik szemére vak. Ünnepi napokon csillogó ruhába öltözik, aranyszínű retiküljével és arany ékszereivel feltűnő jelenség az idősek között.

Arany a Szabadsághegyen lakik férjével, közös udvarban, de külön házban lányával, három unokájával, azok családjaival és dédunokáival. Nyugdíjas,

[1] Az interjú 2013-ban készült.

férjével ketten havi 140 ezer forintból élnek. Udvarában tyúkokat tart, amiket nyár végén levág, és télre eltesz a mélyhűtőjükbe. Rendszeresen kapja kisnyugdíját, amiből gyakran támogatja özvegy lányát, időnként unokái családját is. Beteges, sok időt tölt kórházban.

Élettörténetének fontos rendező elve, kulcsszava a *„szeretet"*, többször is hangsúlyozta a beszélgetésben, hogy őt mindig *„szerették a magyarok"*:

„Hát úgy szerettek minket a magyarok, hogy na, megbecsültek, úgy szerettek, még most is, ha találkozunk, össze-vissza puszilnak." Az őt körülvevő világban határozottan szétválasztotta a „magyarokat" és a „cigányokat", azaz az „őket" és a „minket".

Arany az 1940-es évek elején egy másik Pest megyei településen született egy hatgyerekes magyar cigány családban. Szülei zöldségkereskedéssel és állattartással foglalkoztak. Édesapja elhagyta édesanyját, ezután anyja Budapesten dolgozott egy kőművesbrigádban. Arany a nagymamánál nevelkedett, aki a magyaroknál mosást, takarítást vállalt, így szerezte meg a mindennapi betevőt maguk számára. Az édesanyja csak hétvégeken volt otthon. Arany öt évet járt iskolába, ahol megtanult írni-olvasni.

Tizenöt éves volt, amikor megismerkedett a férjével, akivel „elszökött"[2] néhány hét múlva. Édesanyja felháborodva követte lányát új családjához, de amikor látta, hogy jól bánnak vele, beleegyezett a kapcsolatukba: *„Eljöttünk ide, és jött anyukám utánunk, s elkezdett veszekedni, de aztán megbékült anyukám, megbékült, látta, hogy jó helyen vagyok, meg rendesek voltak anyósomék, nem mondhatom."*

Arany és férje alig egy év múlva templomi esküvőn fogadtak örök hűséget egymásnak. Az egyházi házasság nem volt jellemző ekkoriban a romungró közösségre, házassági kapcsolataikat nem szentesítették közösségen kívüli szertartáson[3]. Az 1950-es években a faluba helyezett új katolikus pap úgy döntött, addig nem kereszteli meg az újszülött csecsemőt, amíg a szülők nem házasodnak össze. A keresztvíz védelmet nyújtott a kisgyereknek[4], tehát a szertartás elmaradásával

[2] A „lányszökés" gyakori a cigányoknál. Szökik a lány, ha a szülők bármi okból kifolyólag ellenzik a házasságot. A lányszöktetésnek komoly „szabályrendszere" van. Bevett gyakorlat a roma közösségben, mindemellett negatív megítélési rendszere miatt csak a legvégső esetben élnek ezzel a fiatalok. Az a fiatal nő, aki „szökés"-sel kerül egy családba, számol azzal, hogy, amennyiben anyósa ellenezte a kapcsolatot, mindent el fog követni a házasság felbontásának érdekében. (Ld. ugyanerről Bakó 2008, Rao 1996:74, Dick Zatta 2002:111–114, Williams 2004:372–380).

[3] A romungró nőkkel készített interjúkból körvonalazhatóvá vált, hogy a közösségben a szülői beleegyezés, szüzesség elvesztése és az együttélés ténye volt az, mely házastársakká nyilvánította az együtt élni szándékozó fiatalokat. Tehát az ideális házasság a szülői beleegyezéssel választott pár, a nászéjszaka elhálása és a közös háztartás hármasságán alapult.

[4] A helyi kárpáti cigányok úgy tartják, hogy a családjuk és a rokonság tagjait védeni kell a bármikor támadó és támadásában kiszámíthatatlan „Rossztól" („*Beng*" »Ördög«), mely számtalan alakban tud

a szülők komoly veszélynek tették ki gyermeküket, ezért ezekben az években több, gyereket vállaló fiatal pár is összeházasodott. A terhes Arany első gyermeke születése előtt házasodott össze férjével. Hét év alatt öt gyereke született, a gyerekek mellett anyósa és sógornői segítettek, akikkel végig jó kapcsolatot ápolt. Háztartásuk közös volt, együtt laktak, együtt főztek anyósával.

Amikor már a legkisebb gyerek sem szopott, Arany akkor vállalt csak munkát, huszonkét éves volt ekkor, a Lenfonógyárba ment dolgozni. A gyári munkát sógornője szerezte számára, ő is ott dolgozott. Arany rokonai közül többen dolgoztak a gyárban. *„Takarítottunk! S akkor megtanultam a szövőnők mellett tekkelni.* (Azt mit jelent?) *A gépekbe raktuk azokat a fonalakat, tudod, tekkeltünk. Vagy mikor ment az anyag."*

Állandó éjszakai műszakot vállalt, mert így nappal otthon lehetett a gyerekekkel: *„Reggel hazagyöttem, adtam a gyerekeknek enni, már itthon voltunk korán, már hétre itthon voltunk, nem? Innen a Lenfonóból. Reggeliztek, aztán mentek az iskolába, mikor iskolások voltak. Óvodába nem jártak egyáltalán, mert akkor nem volt.* (Amíg iskolába voltak, addig aludt?) *Igen, hát kevés volt… meg estefelé, mikor már otthon volt az öreg, ő vigyázott, hát estefelé aludtam. Úgy tízre mentünk dolgozni, tudtunk így aludni. Busz volt, a kilenc órási busszal mentünk, és hatig dolgoztunk.* […] *Hát aludtunk egy-két óra hosszat, bent a gyárba nem lehetett aludni, dolgozni köllött, mert ellenőriztek, ha véletlenül elszundikáltunk egy-egy órát, nem? Többet nem lehetett.* (A férje hagyta, hogy dolgozzon? Nem volt baj otthon?) *Nem, mert kevés volt a pénz, sőt ő is ment már délután, volt vikkendeseknél*[5] *valahol, mert ő délig, pláne nyáron, ott tűz mellett* (ti. a szegkovácsoknál) *nem dolgozhatott egész nap, délre már otthon volt."* Arany tizennégy évig dolgozott a Lenfonógyárban állandó éjszakai műszakban. Az évek múlásával a szövőnői szakmába is beletanult, akkor már négy nagy gépen dolgozott. Idővel a legnagyobbik fiát is bevitte a munkahelyére dolgozni.

Arany szeretett a Lenfonógyárban dolgozni:*„Hát volt, aki volt szigorú, de nem voltak rosszak, sem a mester, sem ….mindenki szeretett minket, nem voltak rosszak. Mindenkivel rendesek voltak ők is, hát ők is olyan emberek voltak, mint mi. Ők is ugyanolyanok voltak."*

A gyári munkája mellett folyamatosan vállalt más munkát is, volt olyan időszak életében, amikor nappal bérmunkát végzett, éjjel pedig a Lenfonógyárban dolgozott: *„Sokszor elmentem ide, mikor az* Ica néni *volt, az öreg sváb asszony,*

ártást okozni a védteleneknek. A rontások vagy a testet vagy a lelket betegítik meg. Olyan embereket támadhatnak meg, akik fizikai (betegek, haldoklók) vagy mentális (kereszteletlen csecsemők vagy bánatban levők) állapotuk miatt kiszolgáltatottak a támadásnak. (Ugyanerről ld. Dick Zatta 2002:160–170, Piasere 2002:324–377) Az újszülött védelmének fenntartása a keresztelő szertartásáig fontos, ezután maga a keresztvíz nyújt védelmet a gyerek számára.

[5] Azaz a falu nyaralóházainál vállalt munkát.

mentünk krumplit szedni, dolgozni napszámba, meg kukoricát törni, meg le a Sanyihoz. *A* Sanyinak *az anyukájához jártunk kukoricát törni, ilyen földművesek, sok földjük volt, kukorica volt, bab volt, minden. Napszámba mentünk, ott kaptunk babot, krumplit, szalonnát, még szárazkolbászt is adtak, vagy hurkát, szalonnát. Hetven forint volt egy napszám.* (Abból mit lehetett venni?) *Sok mindent, húsz forintból húst lehetett, húst!* (Mennyi volt a fizetése a gyárban?) *Négyezer forintért dolgoztunk, állandó éjjel, de nagy pénz volt. Először, mikor megnőttek a gyerekeim, jártam dolgozni, napszámba szedni epret, őszibarackot, ide kapálni, olyan hosszú sorokat kapáltunk, hogy na! De olyan jó banda volt! Énekeltünk, volt* egy *öreg bá', aki vigyázott, a* Gyuszi bácsi, *ő volt a főnök, ő magyar volt. […] Mentünk oda a világéletbe, mindenki mehetett apró gyerekekkel együtt, mindenki mehetett azokra a nagy földekre, őszibarackot kapáltuk, szedtük, az epret kapáltuk, szedtük, úgy ahogy a kukoricát is.* (Lehetett hazavinni?) *Hát vittünk mindig, amennyi nekünk kellett. Minden héten volt fizetés, minden szombaton reggel mentünk át a pénzért."*

Harmincéves alig múlt, amikor egyik szemére egyre rosszabbul kezdett látni, és a fejét is gyakran fájlalta. A vizsgálatok kimutatták, hogy daganata van, megműtötték, és a jobb szemét eltávolították. Nem százalékolták le, *„mert azt mondták, egy szemmel millió ember dolgozik"*. Ez volt a mélypont Arany életében. Csalódott addig támogatónak érzett munkahelyében, úgy érezte nem állt ki mellette a munkahelyi főnöksége, amikor beteg lett. Emellett, ahogy fogalmazott, megunta *„az állandó éjjelezést"*. Egyik lánya a Hajógyárban dolgozott ekkor már Budapesten, az ő segítségével Arany munkahelyet váltott:

„S akkor ott dolgoztam a hajógyárban, tíz évig, a csőszerelőben voltam, bevásároltam a munkásoknak, meg kézbesítettem. Ennivalót, reggelit. Át kellett menni egy hídon, ott volt a hajószigeten a büfé, targonca vitt át, ha nem, át köllött menni a hídon, ilyen rendes kis híd volt a Dunán. Sok embernek vásároltam reggelit, büfé volt, fölírták egy füzetbe, ki mennyi pénzt adott, meg kinek mi köllött, ilyen húzós kocsival vittem, de jött értem a targonca, hogy ne cipeljem. Meg ennyi embernek szétosztani a kaját! Ötven ember dolgozott ott, sok ember volt! S volt olyan ember, akinek a pénzét haza is hoztam, mert hajóátadás volt. Volt olyan, aki ötezer forintot adott, mert akkorjába jött az ötezer forintos, s jött az ember, ideadta, de föl volt írva a könyvbe, hogy ő ötezer forintot adott, nem lehetett csalni (nevet), *rá volt írva, hogy mennyi volt, a szalámi, tudod… mindenről papír volt, meg a blokkot hoztam el mindig. El köllött hozni. És a pénzt rendesen, mindig visszaadtam. Úgy szerettek engem a hajógyárban! Nagyon szerettek engem! Idejártak ki hozzám a büfések, hoztak a szaloncukrot a gyerekeknek, odarakta, négy-öt doboz szaloncukrot hoztak ki a gyerekeknek."*

Az 1970-es évek végén kezdték bővíteni a házukat, hiszen az egy szoba-konyha, amiben heten laktak, a növekvő gyerekekkel már nagyon kicsi volt: *„Egy szoba,*

meg egy konyha, öt gyerekkel… hát megoldottuk, volt ilyen széles rekamié, kihúzták, ott aludtak a gyerekek, mi meg egy másik rekamién."

Szűkösen laktak, ezt mégsem tartotta utólag nehéz helyzetnek, megoldandó problémaként fogta fel, amin változtatni kell. Úgy érezte, a lehetőség adott volt hozzá, hiszen dolgozott, így – mint bárki – támogatásban részesülhetett. A munkahelyi támogatást valóban megkapta, ennek segítségével pedig építőanyagot tudott venni. A házbővítést férje és rokonai végezték el.

Egyszer kerültek fel a segélyre jogosultak listájára, sokgyerekes családként ruhasegélyt kaptak a gyerekek. Új ruhákat juttattak nekik, ám a ruhaméretek csak nagyvonalakban fedték a gyerekek méreteit. Az egyik télikabát nagy volt a lányára, először megpróbálta a helyi szabónővel méretre igazítani, de miután ő nem vállalta ezt, úgy döntöttek egyik női rokonával, aki hasonló módon járt a ruhákkal, hogy a BÁV-ban becserélik kisebbre:

„Nem adtak nekünk semmit… egyszer adtak az életembe, mikor még a Lajos bácsi volt, pusztuljon a nyaka, ahol van! Kisgyerekek voltak nekünk, s mind rendszeresen jártak iskolába, tudod? S akik rendszeresen jártak iskolába, nem hiányoztak, kaptak egy… olyan papírt, hogy kaptunk új ruhákat. Hát mentünk a gyerekekkel, örültem, nem? A gyerekek is örültek. Hát a Valinak nagyon hosszú volt a kabát, amit kapott, nem? Kockás, piros kabát volt, emlékszek rá, mintha máma lett volna, fehér prém volt rajta. Nagyon hosszú volt a kabát, hát nem volt varrónő, aki megcsinálja, tudod? Nem volt, egyszerűen nem volt, el akartuk vinni a Mirihez, *de ő nem vállalta, azt mondta, nem vág le kabátot. Na, elvittük, a Margit hídnál volt bizományi, ott kicseréltük. Nem bizományi volt, bolt volt az, rendes bolt, átvették, azt vettünk rajta kisebbet, kicseréltük. S valaki meg beköpte, hogy mink a … vittük eladni a kabátot. És nem igaz, csak kicseréltük, hogy legyen a lánynak kabát. Azótától nem kaptunk semmi segélyt.*"

Ez a történet a levéltári iratokban is feljegyzésre került; amiért „eladták" a segélyként kapott ruhát, ettől kezdve hivatalosan megvontak tőlük minden természetbeni támogatást. Arany számára mély sérelmet jelent ez a mai napig, hiszen a „csaló" cigány bélyegét nyomták rá, aki hasznot húz a gyerekei segélyezéséből. Úgy érezte, mindezzel semmisé tették addig felépített becsületes munkásember képét, aki bárhol is dolgozik, jól végzi munkáját, megbecsülik és fizetését családja fenntartására költi.

Gyerekeit rendszeresen járatta iskolába, mindegyik gyerekét idővel a kisegítőosztályba tették át. Ezt helyben *„csak gyogyónak nevezték"*, de Arany nem bánta, úgy gondolta, hogy *„Itt volt, itt volt, s az nagyon jó volt! A gyöngébb gyerekek mind ott voltak, s nem zavarták a többit. Szerb tanár volt, nagyon rendes volt, ő tanította őket. Munkaközösségi tagnak is választott engemet, hét évig az voltam az iskolában.* (Mit kellett csinálnia?) *Mikor volt ilyen ünnepély, akkor takarítani kellett menni az*

iskolába. Nem voltak rosszak a gyerekek, mikor azt mondták a gyerekeknek, hogy térgyepeljenek, akkor letérgyepeltek!"

A hajógyárban tíz évig dolgozott kézbesítőként, takarítónőként: *„Kézbesítő voltam, meg takarítani is köllött az irodán, aztán mikor hajóátadás volt, akkor köllött menni segíteni a hajóra, föltálalni, takarítani. Mikor az oroszok átvették vagy a lengyelek a hajót. Jaj, úgy szerettek engem a magyarok! Azok egy süteményt nem ettek volna meg úgy, hogy nekem ne hoztak volna oda egyet az asztalra, mert sokszor főztem nekik kávét, a munkásoknak, tudod?"* Később egyre többet betegeskedett, a lába vizesedett, nehezen járt, végül leszázalékolták. Nyugdíjat kapott. Otthon újult erővel vetette bele magát a munkába, piacozni kezdett járni saját termelésű zöldségeivel, állatokat tartott. Az 1980-as években lakásukat fürdőszobával bővítették, ekkor már csak a két legkisebb gyerekük lakott velük. Férjét is nyugdíjazták, ekkor már mindennapjaik a gyerekek és az unokák segítésével telt. Aktív tagja lett a helyi nyugdíjasklubnak, ahol rajta kívül csak egy cigány nő volt. Velük járt el fürdőre, színházi előadásokra vagy termékbemutatókra, a falu ünnepein bármilyen darabban, amit az idősek összeállítottak, fellépett velük.

Napjait manapság otthon tölti, nagyon nehezen jár és rosszul lát. Lánya és unokái segítenek neki, ha szükséges. Gyakran hetekre befekszik kórházi kezelésre, ahol – úgy érzi – nagyon rendesen bánnak vele az orvosok és nővérek. *„Engem szeretnek nagyon, nem mondhatom! Én nem mondhatom, én jóban vagyok mindenkivel. Engem még a kórházban is úgy szeretnek, most hogy a műtétem volt. Mikor ott voltam, jött az orvos, aki műtött engem, »na, mama, jöttem látogatni«, mert adtam neki, mikor műtöttek. Volt pénzem, és adtam! Az ember nem tudja, mikor visszakerülsz oda, s akkor úgy fogadnak! Ha hiszed, ha nem, most is utolsó ötezer forintom volt, mikor eljöttem a kórházból, mert nyugdíj előtt volt, de kimentem, nem mertem én a doktornőnek ötezer forintot adni, mert nem lehet a mai világban, mert elvárják a tízezer forintot, elmentem, és vettem egy cserép virágot, hogy ne mondják azt, hogy engemet ingyen szolgálnak. Úgy foglalkoznak veled! A főnővér ott volt, s jött, megpuszilt engemet a sok népek előtt! Mert én adtam neki is, mikor eljövök, mindig egy ezrest adok neki. S jött, s megpuszilt engemet a sok orvosok, nővérek előtt! »Hogy van mama? Várjuk magát az idén is, jöjjön!« Utolsó pénzemet összespórolgatom, s megyek, jó ott nekem, mert mindenféle kezelést megkapok, s akkor egy jó darabig nem fáj semmi."*

Úgy gondolja, hogy a pénz a kulcsa sok mindennek. A pénz meghozza számára az elismertséget és biztonságot, és a pénz az, ami az előítéletes nem cigányok szemében is becset ad számára. Pénzzel úgy érzi, úgy viszonyulnak hozzá, mint egy nem cigányhoz, legalábbis olyan kiváltságos helyzetbe kerülhet, mint azok.

Ezért aggódik sokat unokái miatt, akik nem kapnak munkát, hiszen így – pénz híján – kiszolgáltatottá válhatnak az őket körülvevő többségi társadalom támadásainak. Úgy érzi, a munkahelykeresés az ő aktív korszakában könnyebb volt:

„Most meg hiába mennek a cigányok fölvételre, nem kapnak munkát! Hogy fognak így pénzt keresni?! A szegény Danikám *már százmillió újságot vesz, hogy állást kapjon, hát szakács, nem? Négy évig járt hiába, de nem veszik föl sehova! Itt megígérték neki, ahol a* Marika *dolgozik, hogy elment egy ember nyugdíjba, hogy lehet, hogy fölveszik, de száz ember közül? Most tudod, hogy van? A családban a rokonság vagy ismerősök összefognak, és most ők vannak a munkahelyen. Én nem tudom… Annak idején minden cigánnyal jól bántak! Mikor fiatalok voltunk, néhányszor elmentünk szilveszterezni, nem? A legnagyobb gazdag családdal mulattunk, lent volt egy nagy presszó! Úgy szerettek minket, hogy na! Nem hogy lenéztek minket, hogy cigányok? Soha! Más világ volt! Most egymásra irigyek az emberek, egymást megölnék! Most nem úgy van! Hogy lehet így megélni?!"*

Lumba[6]

Lumba erős, határozott kiállású férfi. Cigányságát szereti öltözködésében hangsúlyozni: fontos alkalmakon nagy, fekete kalapot, bőrmellényt, hegyes orrú csizmát visel. Megjelenésével feltűnő jelenség a kárpáti cigányok között. Gondolatait szabatosan fogalmazza meg, gyakran nagy hangon bizonygatja igazát. A rendszerváltástól 2014-ig ő volt a helyi Cigány Kisebbségi Önkormányzat vezetője.

Lumba a Plandics tér melletti utcában lakik egy kétszintes házban rokkantnyugdíjas feleségével és időszakos munkákat végző fiával. A másik fia fogyatékosan született, őt egy otthonban helyezték el. A ház félkész állapotban van. Élettörténetének rendező elve a munkavállalása, történeteit a különböző munkahelyeken megélt évek köré fűzi egy alap megállapítás köré: ő minden munkahelyen bizonyította, hogy cigányként becsületes, kiemelkedő munkaerő.

Lumba az 1960-as[7] évek elején, a faluban született. Családja szegény körülmények között élt, négyen voltak testvérek. Szülei elváltak, édesanyja később újra férjhez ment, akkor a család a szomszédos településre költözött át. Lumba és a mostohaapja között feszült volt a viszony, soha nem jöttek ki egymással.

Tízéves kora körül kezdett el dolgozni, ekkor még nem hivatalosan, egy-egy iskolanap délutánján egy mészégető kemencénél dolgozott segédként: „(Mikor kezdtél dolgozni?) *Hú, ez fogas kérdés, de nem fogas, mert tudom…, a* szomszéd

[6] Az interjú 2010-ben készült.

[7] Lumba esetében generációs ugrás van, hiszen Arany az 1940-es években született. Viszont az a szomorú tény, hogy a faluban alig él olyan cigány férfi, aki az 1940-es és 1950-es években született volna. Általános, hogy a férfiak (főleg a szegkovács szakmában dolgozók), negyven-ötven év körül meghaltak. Két negyvenes években született cigány férfit ismertem meg, ám egyikük megsüketült, másikuk pedig akkor már súlyos beteg volt.

faluban[8] *volt ilyen mészégető kemence, mert régen voltak ilyen szakcsoportok, én már tízéves koromban jártam oda, iskola után. Segítettünk annak az embernek, mert felváltva kellett égetni a kemencét, hogy a mész kiégjen, hogy abból mész legyen. És egész éjjel ott voltunk, aludtunk, reggel mentünk haza, mentünk az iskolába, és délután mentünk oda, és ott segítettünk. Minden hétvégén kaptunk húsz forintot. Hát az akkora pénz volt, hogy elmondani nem tudom!"* Később megszűnt a mészégetés, ekkortól kezdve a szomszéd falu tsz-ében dolgozott tavasztól őszig. Mivel ez iskolaidő volt, orvosi igazolással maradt távol a tanítástól, és félhivatalosan dolgozott a szőlőben. Nem ő volt az egyetlen korabeli gyerek, a településen általános volt, hogy iskola helyett – az iskola, a tsz munkatársainak hallgatólagos beleegyezésével, hivatalos szülői engedéllyel – a gyerekek dolgozni mentek, ezzel támogatva családjuk mindennapi megélhetését:

„Akkor aztán megszűnt az a mészégető kemence, akkor volt ilyen szakcsoport, szőlőt kellett ültetni, akkor felszántották a földet, kiszedtük a nagyköveket. Én már akkor is élenjáró voltam, a felnőttek kaptak 6.50-es órabért, én már akkor kaptam hét forintot. A lényeg az volt, hogy én meg sem kaphattam a pénzt, mert olyan fiatal voltam, hanem az édesanyámnak le kellett jönni, hogy enged. Hát a felnőttek zúgolódtak, és azt mondták, hogy hogy ez a gyermek ilyen sok pénzt kap, mert minden hétvégén volt fizetés, és ők csak ennyit. És akkor kijött a nagy »agromónus«, mert akkor »agromónus« volt, és azt mondta, hogy csak azért, mert ő távcsővel nézte, hogy »ez a gyerek megállás nélkül szedte össze a követ, maguk meg a hűs fa alatt hűsöltek és cigarettáztak és örüljenek, hogy még foglalkoztatom önöket«. Akkoriban négyszáz forint egy hétvégén rettenetesen sok pénz volt. Iskolába jártam, és ez úgy volt, hogy elmentünk az orvoshoz, kiírattuk magunkat, elmondtuk, hogy miről van szó, fölvett egy hétre, két hétre, szóval így mentek ezek a dolgok annak idején. Amikor szünidő volt, akkor mindig ott voltunk, a szakcsoportban dolgoztunk, nem csak én, hanem egy szomszédom volt, azokkal a fiúkkal ugyanúgy mentünk dolgozni, velem korabeliek voltak."

Tizennégy évesen, mielőtt befejezte volna a nyolc osztályt, abbahagyta az általános iskolát, és édesanyja saját munkahelyére, a szövőgyárba vitte be dolgozni. *„Akkor, mikor betöltöttem tizennégyet, akkor érdekes módon… én az édesanyámmal, a szövőgyárban dolgozott, oda vitt dolgozni. A lényeg az, hogy kivettek akkor az iskolából, nem is végeztem el, majd esti tagozaton végeztem el a nyolc iskolát, ugyanúgy végeztem el a szakmai képesítéseket. És tizennégy éves koromtól dolgozom hivatalosan, bejelentve. Jó, voltak különböző megszakítások… A szövőgyár volt az első munkahelyem, úgy vettek fel, mint stekkelő, de mivel fiatal voltam, úgy vettek fel, hogy hat óra, és két órát azt szülői beleegyezéssel, szülői felügyelettel, mert*

[8] Itt elhangzott a szomszéd települése neve, ezért ezt a szövegrészt megváltoztattam. Ezt jelzem azzal, hogy nem szedem dőlt betűvel.

ott végeztük el a nyolc órát, valami ezer valamennyi volt a fizetés akkoriban, ez 1970-es évek. Aztán dolgoztam olyan három-négy hónapot, gyorsan megcsináltam a munkát, a feladatomat. Ez az volt, hogy amikor a hengerekről lefogyott a cérna, én mindig ott voltam a szerelők közelében, láttam mit csinálnak, mire lefogyott, én már leszereltem, visszaszereltem, mire jött a szerelő. Mindig kérdezték, hogy »ki csinálta ezt?« Mindig mondták a szövőnők, hogy »hát a Lumba!«, »Lumba«? »*Hogy hogy?« Hát ők nem tudják, de megcsináltam. Néztek, minden tökéletes volt, elindították a gépet, mert ott voltak olyan különböző szerkezetek, amik váltották a cérnát, amik mentek be a cérnafüzérbe, ahogy szőttek, elég érdekes volt. Szovjet gépek voltak. Ez ment vagy négy hónapja, aztán maga a mesterek szóltak be a főnökségnek, hogy valamit kéne csinálni a* Lumbával, *mert mire ők kijönnek a pihenőből, hogy a szövőnők beszólnak, ő addigra már megcsinálja a gépet. Ki kell venni, szerelni. Tehát szövőgépszerelőnek kivettek, magyarul, hat hónap után.* (Ahhoz nem kellett valamilyen iskolát végezni?) *Hát akarták, hogy elvégezzem, de segédszerelőként, úgy vettek ki, csak aztán valamit nem intézett el a mostohafaterom másfél év után, nem jártam utána én sem, elkerültem a szomszéd város szövőgyárba, ahol szintén hengerszerelőnek vettek föl. Ott töltöttem a tizennyolcat is. Így tengett az életem erre-arra, jobbra-balra.*"

Lumba, végzettség híján, betanított munkásként dolgozott. Bár a gyárban iskoláztatni akarták, ám mivel nem volt meg a nyolc osztálya, nem lehetett tovább taníttatni. Egyik munkahelyéről átkerült a másikra, mindenhol igyekezett bizonyítani műszaki képességeit. Sikeres volt, hiszen mind a két gyárban segédszerelőként alkalmazták. Később esti tagozaton elvégezte a nyolc osztályt, ám ekkor már nem folytatta tovább tanulmányait. A szocializmus évei – a munkalehetőségek miatt – „aranykorként" jelennek meg elbeszélésében. Ez volt az az időszaka életének, amikor „*bárhova*" felvették dolgozni, annyit keresett, mint bármelyik másik munkás, így „*biztonságban*" érezte magát.

„*A szocialista rendszerbe általában volt munkahelyem. Nem is úgy mondanám: a Kádár idejében, mert a szocialista rendszer az, ami elfogadott volt az egész országnak, mert ugye teremtettek munkahelyet! Biztosítva volt az embernek a nyugodtsága! Függetlenül attól, hogy ez a rendszer… a rendszerváltás után, ugye, beszélnek össze-vissza mindenfélét, én azt mondom, hogy a Kádár rezsim, az biztosított…, biztosította az országnak azt, amire az embereknek szüksége van. Az embernek biztonságot! Most igaz, hogy rendszerváltás volt, szabad az ország, nincsenek olyan követelmények, mint abba az időbe volt, viszont annyi hátránya is van. Nincsen munka, nem lehet dolgozni!*"

Annak ellenére is nosztalgiával emlékezett vissza erre az időszakra, hogy ez volt élete tragikus mélypontja is. Mostohaapjával való kapcsolata elmérgesedett, és egy vita során súlyosan, életveszélyesen megsebesítette őt Lumba. Több év letöltendő szabadságvesztést kapott, ahogy mondta: „*A mostohaapám egy link*

volt, a pénzt csak elherdálta, úgy hogy meg is kapta a magáét érte… én is, igaz … (nevet)*”.*

A rendszerváltás környékén szabadult[9], ekkor a Hajógyárban helyezkedett el hegesztőként, egészen a gyár megszűnéséig ott dolgozott: *„A rendszerváltás után… még úgy volt, hogy dolgoztam a Hajógyárba, lakatos munkát, lakatos-hegesztő. Univerzális ember vagyok ebbe a szakmába* (nevet), *úgy hogy mindenhol, amit rám bíztak, azt megcsináltam, és már majdnem az utolsó ember voltam, mikor azt mondták, hogy »ne haragudj, de most már tőled is meg kell válnunk«. Aztán elkerültem kövescsapatokba. Kilencvenbe, mert akkor már kövesekkel voltam, hazaköltöztem, s azóta tengetem itt az életemet.”*

A Hajógyár bezárása után a falubeli cigány kőfaragó csapathoz csatlakozott. Ám miután a környékbeli erdőket, ahol a kőfejtő bányák voltak, nemzeti parkká nyilvánították, megszűnt a külszíni kőfejtés. Ekkor a csoport még egy ideig – legális köntösbe bújtatva[10] – illegálisan termelte a követ. Lumba alkalmi munkából próbálta családját eltartani, egy kőművescsapathoz csatlakozott. Az 1990-es évek végén OKJ-s biztonsági őr tanfolyamot végzett el. Ám ebben a szakmában, büntetett előélete miatt, nem kapott állást. *„Ők fizettek, hogy menjenek! Na, ez a segítség! Ezt a támogatást kellett megadni! Nem a cigányok fizettek, hanem nekik fizettek, ez az ösztönzés, hogy a minimálbért kapja meg minden hónapban, akkor nem kell neki elmenni dolgozni, mert, ugye, a munka mellett már nem igen tud tanulni, elfogy a türelem. Na de erre megvan a pénz. Negyvenhárman végeztük el a személy és vagyonőrképzést, abból egyetlen egy személy nem bukott meg. Ott nagyon kemény a jog, csak a jog, és ezt nagyon meg kellett tanulni.* (Biztonsági őrként kaptál munkát?) *Próbáltam. Sajnos, a probléma az, hogy volt egyszer ez a gyenge afférom a mostohaapámmal, nem gyakorolhatom, sajnos, hogy volt egy rendőrségi ügyem. A cigányságnak az a fő problémája…. Sok cigányt ezért nem is vesznek fel, az erkölcsije miatt. Az a baj, hogy volt egy picike kis ügy, ilyen picike, abból akkora problémát csinálnak, hogy húsz évig problémája van belőle az embernek. Nekem is. Hiába dolgozok rendesen, életemben nem ittam, mindenkit támogatok, akit lehet, nem tudok följebb jutni, azért, mert volt ez az affér.”*

Lumba és családja gyakran kér segélyt az önkormányzattól, kölcsönre is folyamodik rokonaitól. Felesége rokkantnyugdíjas, nehezen jönnek ki a pénzből. *„Hát, majdnem hogy mindig kérek segélyt, soha nem elég a pénz, semmire nem elég, semmire. Képtelen az ember… képtelen!* (A segély kihúz egy családot a pácból?)

[9] Erről nincsenek pontosabb adataim, az interjú alanya nem akart erről beszélni.

[10] Egy vállalkozó pályázaton nyerte meg a bányák környékének helyreállítását, a táj rekonstrukcióját. Ennek örve alatt még hónapokig termeltette ki a mészkövet a helybéli cigány munkásokkal. Veszélyes vállalkozás volt ez, hiszen „lebukás” esetén nem a vállalkozót, hanem az éppen ott dolgozó munkásokat büntették meg. Ennek ellenére a jó fizetség reményében nagyon sokan mentek el így dolgozni. (Szóbeli közlés alapján.)

Az annyi, mint amikor a Szaharában iszunk egy pohár vizet. Ennyi, de rákényszerül az ember, mert azt mondja, hogy ez legalább…. na jó hozzátesz, mert öt ezer forint a segély, hát mire elég? Főleg, ahol sok család van, hát semmire sem elég. […] *Mondjuk az asszony, az nagyon spórolós típus, soha nem szeretek kölcsön kérni, de van, amikor muszáj. Kitől? Inkább a* Bernáttól (a helyi cigány kocsmáros) *szoktam kérni, mert velük vagyok olyan viszonyban, hogy tudják azt, hogy én nem szoktam azt csinálni, hogy sokáig tartozom, hanem, tessék, az az első. Vannak, akik kértek tőle, és nem szeretik visszaadni a pénzt, hát én nem vagyok olyan. Ha nincs pénzem, odamegyek, hogy ezt kérem, azt kérem, s itt van.*"

Az 1990-es évek második felétől politikai pályára lépett. Kezdetben cigányönkormányzati vezetőként pályázott, de az önkormányzati választásokon minden évben jelöltette magát polgármesterként is. 2014-ig töltötte be a Cigány Önkormányzat vezetőjének tisztjét. Hangoztatott célja a „*cigányok felemelése és támogatása*". Úgy gondolja, hogy polgármesternek is azért jelölteti magát, mert így támogatni, segíteni tudná „*saját népét*". Végtelen az ötleteinek sora ezen a téren, de tény, hogy alig tudott belőle valamit megvalósítani. Megítélése a cigány közösségben ellentmondásos, támogatói elsősorban saját rokonai közül kerülnek ki. Végső konklúziója, hogy cigányságából csak hátránya van, főleg a rendszerváltás óta, stigmaként éli meg, ezért gyakori, hogy keményen támadja a többségi társadalmat:

„*Azért mondom, hogy Mi! A Mi: mi vagyunk a cigányok, nem vagyunk mások! A nem cigányok, azok mások.* (Hátrányod volt abból, hogy cigány vagy?) *Hú, há' hogyne, nap mint nap szembesülök vele, amióta a cigányönkormányzatnál vagyok és … hát az önkormányzattal is, ha úgy van… vannak kérelmek, ellopták a kérelmeket, eltussolták a pályázatokat, úgy hogy lehet sorolni, hogy milyen mocskos banda van itt*[11]. *Ezért mondom mindig a cigányoknak, hogy újra jelöltetem magam polgármesternek, gyertek! Úgy kell szavazni, hogy cigányok vagytok, látjátok a nevemet, odategyétek az ikszet! Négy éve is jelöltettem magam. Csak sajnos az a baj, hogy a cigányságban van valami nagy baj, vagy szellemileg, vagy irigység, de egyszerűen a saját népét nem akarja megválasztani. És elmondtam nekik, hogy, »gyerekek, itt van kb. háromszáz választó cigány. Senkire nem válasszatok, csak rám! Máshova ne tegyétek az ikszet! Ha nem vagyok képviselő, nem vagyok polgármester, hogy segítsek rajtatok? Nem tudok. Egy településen a polgármester tud változtatni. És ne higgyetek a nem cigánynak, mert úgyis félrevezet!« Hiába magyarázom.* (Miért gondolod, hogy félrevezetik őket?) *Azért, mert benne élek, tapasztalom.*"

Lumba a nem cigányokról való rossz véleménye ellenére több éven keresztül dolgozott együtt – a különböző polgármesterek vezetése alatt álló – önkor-

[11] Az interjú alanyának nagyon feszült volt a kapcsolata az akkori önkormányzattal, ezért gyakran illette őket bírálattal, nem feltétlen megalapozottan.

mányzatokkal. Több mint tízéves önkormányzati pályafutása alatt nem sok hasznos dolgot tudott tenni a cigány közösségért, politikai pályafutásának vége felé már energiát sem fektetett munkájába. Elsősorban a többségi társadalom tagjaival folytatott beszélgetésekben (ha a beszélgetés témája is a cigányság) fogalmazza folyamatosan újra cigányságát, hangsúlyozza cigány identitásának fontos elemeit (mint a munkavégzés), főleg ha úgy érzi, hallgatóságában előítéletek vannak. És ezt cigány nem cigány viszonyban szinte mindig érzi, ezért nagy hangsúlyt fektet arra, hogy kirajzolja a határt a „cigányok" és a „magyarok" között. A többségi társadalom tagjaihoz való viszonyát meghatározza az, hogy az előítéletek stigmáját folyamatosan újraértelmezi. A cigány-magyar viszonyt folyamatos konfliktusos helyzetben ábrázolja:

„Mikor én fiatal voltam, egyszer köszönt egy három vagy négy éves kisgyermek, hogy »csókolom cigány bácsi!«. Mondom »Szervusz!«, Az anyja rászól, hogy »nem szabad, nem szabad azt mondani, hogy cigány, hogy mondhatsz ilyet?« Mondom az anyjának, »ne haragudjon, mondom, az a gyermek, honnan tudná azt, hogy én cigány vagyok?« Nem kiabáltam le a gyereket, mondom, hogy »én cigány vagyok, én ezt nem szégyellem!« Az anyja így rám nézett, meglepődött, elnézést kért, mondom, »nem kell elnézést kérnie, én cigány vagyok! De az a gyermek honnan tudná, hogy én az vagyok, nem?« Otthon mondják neki, hogy így cigány, úgy cigány. Az a baj, az rettentő nagy baj, hogy a média, amikor a cigány csinál valamit, azt azonnal kihúzza, de olyan magas szinten. Pedig ugyanazokat a rossz dolgokat, sőt rosszabb dolgokat megtesznek a nem cigányok is. Ha jól megnézzük, kik loptak a legtöbbet? Hát nem a cigányok. Azok a miniszterek, akiknek van már száz milliójuk van. Miért kell nekik ötszáz? Akkor nézzük meg, hogy ki lop, és miért! […] Nem? Nem így gondolod?"

Tyisli[12]

Tyisli szarkalábas, fáradt arcú, de élénk szemű, hosszú, hullámos hajú, harsány és jó kedélyű, nagy dohányos, negyvenes nő. Magas, vékony alkat, arany fülbevaló a fülében, Mária-medál a nyakában, hosszú szoknyában vagy farmernadrágban jár, vagányul öltözik.

Néhány éve Budapest egyik külkerületében lakik albérletben férjével és kisebbik lányával. Kétgyermekes édesanya, háromgyermekes nagymama. Nagyobbik lánya a faluban él férjével és három gyerekével. Tyisli folyamatosan tartja velük és rokonaival a kapcsolatot. Úgy él Budapesten, hogy napra kész a romungró közösség belső ügyeiben. Élettörténetéből egy önállóan döntést hozó, energikus, független nő képe bontakozik ki. Szigorú erkölcsi elvei vannak arról, hogy

[12] Az interjú 2010-ben és 2013-ban készült három ülésben.

viselkedik egy tisztességes nő, ám életét – a helyi roma nők között különleges módon – önmaga irányítja. Saját véleményének, cselekedeteinek önállósága az, mely köré élettörténetét szervezi. Fontos szerepe van ebben a munkalehetőséget mindig megtaláló, így az anyagiakat gyerekeinek biztosítani képes, érdekeiket megvédeni tudó, döntéshozó nő képének. Cigányságát folyamatosan, az őt emiatt sújtó előítéletek fényében, fogalmazza újra és újra.

Tyisli az 1970-es évek elején született egy ötgyermekes szegkovács családban. Édesapja eleinte a falubeli, majd a szomszéd falu Szegkovács Szövetkezetében dolgozott. Édesanyja nem volt falubeli, az öt gyereke mellett folyamatosan dolgozott, általában a közeli tsz-ben vállalt alkalmi munkát. Tyisli vékony, törékeny kisgyerekként kiváltságos helyzetben volt a családban. Gyerekkora mesés világként jelenik meg elbeszélésében:

„Engem apukám nagyon szeretett, nem kellett semmit csinálni. Nekem az erdőből sem kellett fát hozni, én a fűrészt hoztam, Erzsi *a nagy fát, aztán mentünk diót szedni,* Jani *lerázta a sok diót,* Erzsinek *kellett hozni hazafelé a vödröt, nekem nem, nekem a kampót kellett hozni. Akkor mentünk fáért, mikor volt olyan, hogy az ágakat összeszedtük, akkor nyáron hordtunk annyi fát, akkor nem kellett venni fát, akkor megengedték az erdészek is, tudod, le voltak törve az ágak, száraz volt, mentünk az apukámmal az erdőbe, tiszta jó volt! Én nekem nem kellett vízért menni se, mert, tudod, milyen voltam, ott a kép, ott már bőven vagyok tíz-tizenkét éves, kicsi, sovány, nekem nem kellett, tudod, azért mondom, hogy nekem nem kellett. Jobb volt, mint most! Nem tudom, olyan jó volt, nem mentünk sehova, nem voltak ilyen igények, mint most a gyerekeknek!”*

Az általános iskolában nem volt sikeres, ennek ellenére az iskolásévek megértő, barátságos, elfogadó világként jelenik meg történetében. Ebben a világban a nem cigányok és a cigányok békében, egymást elfogadva és segítve éltek. Olyan világot fest le Tyisli, mely elsősorban a mai megromlott etnikai kapcsolatok fényében értékelődik fel igazán: *„Nekem tiszta jó volt az iskolában! Én a magyarokkal jártam az iskolába, egyik tanárnő lett, a másiknak boltja van. Magyarok is jártak, és együtt jártunk! A mai napig jóba vagyunk, napokig, órákig tudunk elbeszélgetni. Harmincan voltunk, és soha nem volt, hogy »cigány vagy nem játszok veled«, vagy valami, nem! Mikor úgy volt, hogy karácsonykor kaptunk cipőt, akinek nem volt, vagy csizmát, a fiúk kaptak inget, kockás inget, mindenki kapott. Akkor kellett vigyázni a karácsonyfára, kint volt a folyosón, s akkor a tanárok kiengedtek, s négyen kellett vigyázni, tiszta jó volt. Úgy vártuk a Karácsonyt, hogy mi vigyázzunk a fára! Olyan jó volt, meg Mikulás napon kaptunk virgácsot, meg két szem szaloncukrot rá.* (Jó tanuló voltál?) *Nem, nem szerettem, nem is tudtam semmit, mindig a lányok megírták a leckémet.* (Buktál?) *Nem, de egyszer hetedikbe.* (Mondták a szüleid, hogy tanulj tovább?) *Nem, nem, nekem már nem, mert a* Gizi (a legidősebb lánytestvér) *tanult tovább, hallottál róla? Ment bentlakásos iskolába és nem*

*bírta és hazajött. Ő volt a legöregebb, és ők azt hitt*ék, hogy most neki menni fog…, *utána már anyám nem mondta, hogy kell menni tanulni. Utána már nem, hogy* Gizi *csinálta a balhét, és elment tanulni, utána hazajött, sírt, mindig haza akart jönni, aztán anyám ment érte vagy apukám, aztán hazahozták, és már nem kellett senkinek tovább tanulni.*"

A család eleinte a tanulásban látta a lehetőséget az érvényesülésre, ezért a legidősebb gyereküket egy másik város bentlakásos iskolájába adták be. Tyisli nővére sohasem járt a falu határain túl, s a családjától, romungró közösségétől való távolság nagyon megviselte. Szülei minden hónapban meglátogatták. Ezekre a találkozókra – mivel nem volt autójuk – taxit fogadtak, s csomagokkal érkeztek. Olyan tárgyakat vittek ajándékba, mely – véleményük szerint – biztosította volna gyermekük minél könnyebb beilleszkedését a nem cigány környezetbe. A márkás cipők és ruhadarabok viszont jobbára irigységet szültek a lány diáktársai között. Elmagányosodott az iskolában, mindez hozzájárult ahhoz, hogy tanulmányi eredményei leromlottak. Végül a család hazahozta Tyisli nővérét. A legidősebb gyerek iskolai sikertelenségét kudarcként élte meg a család, így a többi négynél már nem is merült fel a továbbtanulás lehetősége.

Tyisli a nyolc osztály befejezése után, tizennégy évesen a közeli város palackozóüzemében helyezkedett el betanított munkásként, majd a gyógynövénytermesztő szövetkezet virágkertészetében, később a közeli város szövőgyárában dolgozott. „*Nem tanultam tovább, mentem dolgozni. Először a Márkába, ott volt ilyen nagy sor, ott jöttek a Márkák, tudod, aztán az üvegeket félretenni, leszedni, de ott tiszta jó volt.* (Nem volt nehéz?) *Nem, délelőtt meg délután dolgoztunk, két műszak volt, anyukám ott dolgozott, és akkor én is odamentem dolgozni, de sokat dolgoztam ott, míg meg nem szűnt. De miért nem dolgoztam ott tovább? Mert megszűnt vagy valami létszám? Nem is emlékszem… Már akkor úgy volt, hogy csődbe megy, s utána megszűnt, és úgy. Utána dolgoztam itt az Óbuda TSZ-be.* (Mit kellett ott csinálni?) *Virágot szedni, hú, ott is tiszta jó volt! És akkor utána már hol dolgoztam? Az megszűnt, ott még kaptam végkielégítést is, meg mindent, ott is sokat dolgoztam, öt-hat évet. Magyarokkal, tótokkal dolgoztam ott. Aztán még az izébe is dolgoztam, ott, hol volt a gyár, a szövőgyár, ott is dolgoztam. Hú, de rossz volt! Ott nem szerettem dolgozni, mert ott ilyen nagy gépek voltak, és féltem tőlük és akkor egyszer… tényleg ott dolgoztam a nagy gépek között, és nagyon féltem, és akkor egyszer egy nővel dolgoztam, aki betanított, és az ujját levitte a gép, és kitépte. Féltem így is, úgy is a nagy gépektől, és akkor így léptem ki.*"

Miután otthagyta a gyárat, először virágot árult egy budapesti piacon feketén, később egy virágboltban dolgozott. Szokatlan módon jutott a munkához, hiszen anélkül, hogy ott dolgozott volna bárki is előtte a közösségből, egyedüli cigányként vállalt a cégnél munkát. Tyisli szőkésbarna, szürke szemű, vékony fiatal nő volt. Mindig fontosnak tartotta, hogy szépen, csinosan, divatosan öltözzön. Ekkor

még nem érte cigánysága miatt munkahelyi atrocitás, úgy véli, nem tudták róla, hogy cigány, és ő nem tartotta szükségesnek ezt hangsúlyozni:

„Nem, szerintem nem tudták, hogy cigány vagyok. Honnan tudták volna? Még nem volt ilyen munkám, dolgoztam sokat, a piacon árultam, aztán a virágboltba. Először a Margit-hídnál dolgoztam virágboltba, anyukám nézte nekem a helyet, mondta, hogy menjek oda dolgozni. Virágot kellett árulni, meg kötözni ilyen virágboltba, ott is sokat dolgoztam, öt-hat évet. (Értettél a virágkötéshez?) *Hát magamtól rájöttem, tudod? És akkor utána fölmentem oda, ahol anyukám dolgozott, a piacra, de ott úgy dolgoztam, hogy nem jártam iskolába, hanem csak tudtam, és akkor mondta a főnökasszonyom, hogy én is virágkötő vagyok.* (Hol kerestél a legjobban?) *Hát a piacon.* (A fizetéssel mit csináltál?) *Odaadtam anyukáméknak, de anyukám azt mondja, nem adtuk oda a pénzt. Akkor hova raktuk? Biztos odaadtuk. Biztos vásároltam magamnak, nem? Vagy vittem, elköltöttem magamra, nem?"*

Tizenhét évesen ment férjhez egy helybéli magyar férfihoz. A fiatal család a férfi házába költözött, ám kislányuk megszületése után a férje inni kezdett. Ekkor Tyisli családja úgy döntött, hogy hazaviszik lányukat és unokájukat. *„Megszületett a lányom, aztán két hónap vagy három voltunk együtt, talán félév? Aztán ott hagytam, mert ivott! Meg egyszer valami volt, anyukám fölment, és megverte, mert tiszta részeg volt. És akkor jött apukám is, és mondtam, hogy »megyek haza!«, és apukámmal hazamentem. És akkor utána otthon voltam egy kicsit, és akkor jöttem vissza ide dolgozni.* (Meddig voltál otthon?) *Két év körül, aztán járt bölcsődébe. Két éves koráig szopott, a másik lányom három."*

A család nem emelt kifogást az ellen, hogy magyar emberhez ment feleségül, mivel, ahogy Tyisli fogalmazott, *„ez nem gond, hogy cigány vagy magyar. Nem gond, csak rendes legyen. Szegény volt, de hogy mért, nem tudom, mi volt, nem ez volt a gond, hanem, hogy ivott."* A férfi alkoholizmusát viszont nem tűrték, ekkor költözött lányuk, szülői támogatással, haza. Tyisli két évet maradt otthon nagyobbik gyerekével. Az 1990-es évek második felében a falu határában levő ún. „kastélyban" kapott munkát. A „kastélyban" egy intézet volt szellemi fogyatékos felnőttek számára. Uniós projektként indult a lehetőség, melynek keretében munkanélküli romákat képeztek ki szellemi fogyatékosok munkavezetőinek, mindennapi életük segítőinek. Ez a munka – Tyisli úgy vélte – élete állása volt, hiszen ő korábban is szívesen foglalkozott a körülötte élők szociális problémáival, segítésével. Két év után munkahelye beiskolázta, segédápolói tanfolyamot végzett el ekkor.

„Hú, ott volt a legjobb, nyolc-tíz évet voltam ott. Úgy kerültem oda, hogy uniós pályázat volt: »hogyan tudnak együtt dolgozni a szellemi fogyatékosak, meg a cigányok?«, mert csak cigányok mehettek. És akkor ott dolgoztunk, hat cigányasszony és én, meg a bolondok. De ezek ilyen önellátók voltak, és volt nekik kertjük, termesztettünk paprikát, paradicsomot. Kellett kapálni lent a kertben, télen meg tanulni

kellett a kertészetről… na, olyan papírom is van. És ez is két éves program volt, és én végig dolgoztam, és én ott maradhattam egyedül a ligetben, de akkor már fölraktak engem, az udvarosoknak voltam a munkavezetője. A szellemi fogyatékosok takarították az udvart, söprögettek, a faleveleket összeszedték, a szemeteket, és én voltam a munkavezetőjük, és voltam kint, és mondtam, hogy mit csináljunk, hogy csináljuk. És azt csináltam talán két évig, és akkor lett ez, hogy van iskola, menjek el az iskolába, és akkor ott maradhatok dolgozni Kastélyban, mert most már olyan van, hogy mindenkinek kell az iskola, egy munkavezetőnek is. Csak az lehet munkavezető, akinek van iskola, szociális gondozói és ápolói iskola, és akkor elmentem erre az OKJ-s tanfolyamra, és úgy lettem az. (Mért hagytad ott végül?) *Mert összevesztem a főnökömmel.* […] *Egy ideig jóba voltunk, de nem voltunk puszi barátok, és akkor ő mondta nekem, hogy mivel én ilyen vagyok, akkor ebédnél mindig én fogok odaállni, mert a lakóknak nem lehet adni csak fél kenyeret. S akkor odaálltam, mondom, hogy »jól van, de mindenkinek csak fél kenyeret?« De akkor már mindenki háborgott, a dolgozók, hogy a bolondoktól is, ezektől elvenni az ételt? Ez már szemétség, és akkor ők kértek kenyeret, és akkor én adtam. És egyszer rám szólt a főnök, hogy ezért nem elég a kenyér, és akkor én mért vagyok ott, és nem kell több kenyeret adni. És akkor én mondtam neki, hogy »milyen ember vagy, te? Te nem szerzetes vagy, hanem egy f…szopó!« Jött ellenőrizni, mert volt még tíz betegem, és mondta, hogy menjek, vegyek tíz szappant, szivacsot, akkor, akinek nem volt törülközője, azt, mert semmijük nem volt! Egy szappannal fürödtek, meg egy izével, azt is, ha nekik nem volt, akkor kellett kérni más valakitől. És mondta, hogy menjek, mert kell vásárolni, mert lesz ellenőrzés. Mondtam, »dehogy megyek, mindent elmondok, hogy semmijük nincs!« És akkor mondta, hogy, ha én miattam bukik minden, akkor kivág, és akkor behívott az irodába, mert mindenki elment vásárolni, csak én nem. Mondtam, hogy »én biztos nem megyek vásárolni! Én nem megyek, én mindent el fogok mondani!« Ez egyszer csúnyán összevesztünk, nagyon csúnyán és akkor behívott az irodába és azt mondta, hogy »most vagy fegyelmivel elmész, vagy azonnali hatállyal kilépsz!«. És akkor mondtam, hogy »azonnali hatállyal kilépek!«. De hülye voltam, mert nem kaptam végkielégítést, de nem kaptam volna fegyelmit, mert megcsináltam mindent.* (Akkor miért mentél el?) *Azért, mert csúnyán beszéltem vele, tudod, és akkor mondtam, hogy »akkor le vagy szarva, köcsög!« Kiléptem, elmentem munkanélkülire.”*

A „kastélyban” Tyisli nagyon szeretett dolgozni, egyrészt mert – úgy emlékezett, hogy – tisztességes fizetést kapott érte, nem kellett utaznia, hiszen ott volt a falu határában a munkahelye, így kislányával is többet lehetett. Szerette a munkát magát is, élvezte a szellemi fogyatékosokkal való foglalkozást, úgy kezelte őket – és ezt gyakran hangoztatta is –, mintha a gyerekei lennének, gyerekek módjára is bánt velük. Gondozottjai is ragaszkodtak hozzá. Cigányként vették fel, ám munkahelyén soha nem érezte, hogy különbség lenne a cigányok és a nem

cigányok között. Végül ő maradt egyedüli romungróként ott. Ideális munkahely volt számára.

Ennek ellenére vagy pont ezért, az élelemmel és tisztálkodószerekkel való visszaélés felháborította, aminek hangot is adott. A romungró közösségben az étel megosztása a betérőkkel alapvető dolog volt. Gyakran előfordult az is, hogyha valakiről tudták, hogy hónap vége fele szűkölködik, esetleg éhezik, a közeli rokonok kérés nélkül vittek át hozzá kenyeret és más élelmiszert. Tyisli értelmezésében az élelem megvonása a „gyerekektől", felháborító és megbocsáthatatlan bűn volt, főleg hogy magát az intézményt egy egyházi szervezet tartotta fenn. Hasonló módon felháborította a tisztálkodószerek hiánya, főleg hogy ezt – az egyházi emberekhez nem méltó módon – taktikázva próbálták palástolni. Egyedül szállt szembe a hatalommal, pusztán elvei által vezérelve, kockára tett mindent. Felháborodását, megvetését verbálisan is kifejezte, olyan szavakkal illette „főnökét", melyet más körülmények között nem tett volna meg. Ám méltóságát megőrizve, önmagát is „megbüntetve" vállalta a következményeket, és felmondott akkor is, mikor ez nem lett volna szükséges.

Még a „kastélyban" dolgozott, mikor másodszor is férjhez ment, ám férjével hamar megromlott a kapcsolata, a férfi terhesen hagyta őt ott. Második gyermeke vállalásakor harmincas éveinek elején járt. A terhességet „szégyenként" élte meg, hiszen – úgy érezte – „öregen" vállalta gyerekét, közössége kibeszélte.

Miután a „kastélyban" felmondott, munkanélküli-segélyre ment, és utána több évig nem kapott munkát. Ez volt Tyisli életének mélypontja. Édesanyja házában lakott kislányával egy szoba-konyhában. Az udvarban még ott lakott a húga, a férjével és gyerekeivel és az elvált bátyja. A családja segítette őket minden téren, és Tyisli mindent megpróbált, hogy munkához jusson. Ekkor már azonban olyan helyekről is elutasították, ahol „telefonon" még volt szabad állás, ám személyes jelentkezésekor már „betöltötték" azt. Nyáron könnyebben éltek, hiszen gombászni, diózni, szedrezni járt, zöldséget és virágot árult feketén egy budapesti metróállomáson. Közben folyamatosan küldözgette önéletrajzát, jelentkezett segédápolói állásokra, de nem járt sehol szerencsével, egy-két hetes időszakos munkái akadtak csak.

Nem sokra rá a nagyobbik lánya „megszökött" szerelmével. Lányával, miután nem tudta még rendőri erőszakkal sem visszakényszeríteni a szülői házba, megszakította a kapcsolatot. Egy év telt el, mikor újra szóba állt vele, főleg azért, mert terhes nagylánya folyamatosan kereste vele a kapcsolatot. Végül megbocsátott neki, hiszen annak ellenére, hogy megszökött, *„tisztességes lány volt"*, szűzen ment férjhez. Négy évre rá a fiatalok lakodalmat szerveztek, és a lakodalom történetének értelmezésén keresztül világította meg Tyisli ideáit a női erkölcsiségről:

(Mindenkinek tartanak lagzit?) *Nem.* (Csak annak, aki szűzen megy férjhez?) *Igen. Voltak a lányomék az önkormányzatnál is. Pénteken volt a polgármesteri*

hivatalban, szombaton a templomban. (Miért nem azután volt lagzi, hogy megszökött?) *Mert én a férjéről a mai napig sem hallani nem akarok. Nem rossz a férje, érted? Nem mondhatom azt, hogy most inna, cigizne, csavarogna, vagy a pénzt elbaszná, vagy nem keresi meg a pénzét, tudod? A gyerekeit imádja, a lányomért embert ölne! A kislányokért is, és a* Zoliért *is, de én valahogy… Képzeld el, hogy amikor megszökött, én felmentem, kihívtam a rendőrséget, azt mondta a rendőr, »nem tudtam vele mit csinálni, mert nem jön,* Tyisli, *mert ül bent, nem jön* Tyisli*!«* (Hány éves volt akkor?) *Tizenhét. És azt mondtam, »jó, mocskos kurva, itt maradsz!« Leköptem, de csak nem hagyott békét, csak baszta a csőrömet, hogy ő nem jön haza, meg úgy, na mondom, »kibaszok én veled!« Fölmentem, »na lányom, nem jössz haza?«, »Nem!« Mondom »akkor vedd le az aranyaimat! Vissza!« Meg nem tudom mit? Az aranyakat vettem csak el tőle, na, egy évig nem beszéltünk.* […] *Na, akkor utána, még nem beszélt velem sokáig, s akkor volt a névnapom, nem karácsony volt. Fölhívott, terhes volt már, »anyu, lemehetek?« Mondom »egyedül gyere!« Lejött, s bent hárman feküdtünk, a* Zsófi, *én meg ő. Egyszer azt mondja, »na, anyu, már megyek – de jó két órát – anyu már megyek, mert a férjem kint vár a kapuban.« Akkor sem hívtam be! Na, akkor Szilveszterkor jött a lányom, mert a férje zenélt a* Bernátnál, *s vele jött, de ő kint maradt. »Anyu, bejöhet?«, mondom, »Nem!« Na nem jött be a férje, ő kint maradt. Bejött aztán, »Na, boldog Új évet!«, s adott két puszit nekem s elment. Mondom, jól van, drágám! Ennyi!"*

Tyisli lánya történetével példázta azt a női ideált, melyet ő is fontosnak és követendőnek tartott. Az a lány örvend megbecsültségnek a romungró női társadalomban, aki tisztességesen megy hozzá ahhoz a férfihoz, akivel először hált együtt, és a lehetőségekhez mérten lakodalmat is tartanak. Tyisli lánya viszont megszökött, melyért Tyisli súlyosan megbüntette őt, nemcsak anyai támogatását vonta meg tőle, hanem elvette az aranyait is, mely a fiatal család (női) tőkéje volt. A békét végül az unokák hozták meg, Tyisli is megbékélt vejével, hiszen látta, hogy rendesen dolgozik, gondoskodik családjáról. És bár igazán soha nem fogadta el, de mint családfenntartó férfit becsülte, hiszen rendes munkával teremtette meg a családja számára a biztonságos megélhetést. Idővel rendeződött kapcsolatuk, Tyisli rendszeresen látogatta unokáit.

A sok évig tartó munkanélküliség után Tyisli végül sajátos módon kapott újra munkát. Derékig érő, dús, hullámos sötét színűre festett haját vágatta le egy délután rövid bubifrizurára. Lázadás volt ez részéről, hiszen mindig hosszú volt a haja, ám munkakeresési sikertelensége, egyre szűkülő lehetőségei, pénztelensége, magánéleti válsága odavezette, hogy „valamit" gyökeresen meg akart változtatni. A végeredmény meglepő volt. Dús, rövid, hullámos haja fiatalította, füle mögé simítva középkorú, vagány, önálló nő benyomását keltette. Így ment el egy állásinterjúra, ahol idősek mellé kerestek ápolókat. Felvették, négyszemközt hangsúlyozva neki, hogy azért őt veszik fel, hogy ne az előtérben várakozó két

cigány nő közül kelljen választaniuk egyet. Idős emberek mellé kerestek ápolónőket, de romákat nem akarnak felvenni. Tyisli nem árulta el, hogy cigány származású, ám a tanfolyam alatt már hangsúlyozta romungró identitását. Ez volt az első eset élettörténetében, ahol a munka és a cigánysága összekapcsolódott. Addig soha nem szembesült ilyen élesen azzal, hogy cigányként nem kapna munkát. Mérvadó volt számára ez az eset, későbbi munkahelyein mindig hangsúlyozta cigányságát.

„Igen, akkor azt mondták, hogy a cigányt nem veszik föl, mert nem kell, mert barna bőrű. Ott nem tudták, hogy cigány vagyok, nem mondtam meg, és volt a kolléganő, és ő szociális ápoló és gondozó volt, és cigányozott. És akkor volt az, hogy »milyen sok cigánynak adtak érettségit«, és a hátam mögött beszélte, hogy »minek nekik, úgyse dolgoznak«, meg így, meg úgy, hogy »még a tévé is mondja, és mit kell velük foglalkozni?« És akkor mondtam neki: »Te mitől vagy különb?« S utána megmondtam neki, hogy az vagyok, és voltak ilyen tréningek, hogy kellett a másikról írni, meg mindent, s valahogy ő ült mellém, és akkor írta rólam, hogy egy családcentrikus, egy nagyon jó szívű, egy tiszta, egy ápolt, hogy csak jókat írt, érted? S akkor utána mondtam neki, mert vissza kellett adni a papírt, hogy mit írtál a másikról, és akkor mondtam neki, hogy »tudod, hogy ezt most kiről írtad? Cigány vagyok«, mondom, »Erre, mit lépsz?«, »Hé, te nem vagy az!« Ez a nő gyűlölte a cigányokat! Ilyen bunkó volt első perctől, hogy ő hogy utálja a cigányokat, meg a cigányok nem szeretnek dolgozni, meg nem dolgoznak. És végül még ott dolgoztunk két évig, nekem végig volt kliensem, nekem végig volt, és neki soha nem volt, és mondtam neki, »érdekes, mikor fölrakták a képeinket, miért nem választottak téged? Te is szociális gondozó-ápoló vagy! Téged soha senki nem választott.«

Két év után megszűnt a munkahelye, és Tyisli megint munkanélküli lett. Ekkor már harmadik férjével élt, növekvő nagylányával, kicsinek érezték szoba-konyhájukat, úgy döntöttek Budapestre költöznek, egy lakótelepre, albérletbe. Tyisli családja döbbenten fogadta a hírt, fő kifogásuk az volt, hogy nagyobbik lányát itt hagyja, három gyerekkel, segítség nélkül. Mint nagymamának kötelessége lett volna a lánya mellett maradni. Az, hogy Tyisli így döntött, hogy férje után költözik, olyan fokú „önzőségre" utalt, amit testvérei egyáltalán nem toleráltak. Ám Tyisli úgy gondolta, hogy lánya a családjával van, önálló ő maga is, és megoldja ezt a helyzetet. Döntött, és két szoba-konyha, fürdőszobás albérletet vettek ki. Férje hentes volt, nagyon jól keresett, el tudta tartani családját, így Tyislinek nem kellett újra munkába állnia. Ezt férje hangsúlyozta is, úgy vélte az a legjobb, ha háztartásbeliként otthon marad. Ennek ellenére Tyisli folyamatosan munkát keresett, a munkaügyi hivatalba ment, hirdetésekre válaszolt, az ismerősei körében érdeklődött a lehetőségek iránt. Végül veje segítségével tudott újra elhelyezkedni.

„Nem tudom, de muszáj dolgozni. Nekem most nem lett volna muszáj, otthon voltam meddig? A férjem keresett, elmentem mégis, mert ebbe bele lehet őrülni,

és mit csinálsz? Halára dolgozod otthon magad minden nap, nem? A férjem azt mondta, hogy ő azért imádkozik, hogy akárhova megyek, ne vegyenek föl dolgozni, ő nem akarta, hogy menjek dolgozni, ő azt akarta, hogy legyek otthon. De a lányom reggel ment iskolába, na, most fél nyolckor ment iskolába, este negyed ötig? A férjem reggel négykor elmegy, és hatkor jön este. Na, most egyedül otthon üljek? Azt nem lehet, és akkor elmentem ide, és fölvettek. S azt mondta a férjem, hogy most négy órára minek, most harmincezer forintért elmegyek? »Normális vagy?«, mondtam, »Igen«." Egy régi irodaházba takarítónőnek vették fel, hajnalban ment, délre már otthon volt, mire hazajött a férje és a gyereke, már ebédet főzött, kitakarított. Közben munkaidő után más irodák takarítását is elvállata. Kedvelték és megbízták benne a munkahelyén, úgy gondolta azért, *„mert hülye vagyok, mert mindent megcsinálok, amit kérnek"*. Úgy érezte, bizonyítania kell, neki, mint cigánynak többet kell bizonyítania a munkavégzés terén. Elsősorban azt, hogy *„nem lusta"*, ezért mindent nagy figyelemmel takarított, a legkisebb zugra is figyelve. Másodszor azt, hogy *„nem tolvaj"*, ezért minden takarítószerrel nagyon takarékosan bánt. Ha a legkisebb kétséget is érezte munkaadóiban *„tiszta munkáját"* illetően, rögtön támadásba lendült. A kifogások mögött mindig cigánysága elleni előítéleteket érzett, úgy gondolta, nem munkája minőségét figyelik, hanem azt, hogy ki végezte azt el:

„Mondtam is az igazgatónőnek, hogy »ez mi, ezt azért mondja, mert én cigány vagyok?!«…, és mondta, hogy »na, na, Tyislike, *mink ezt nem is tudtuk! Mi az hogy…?, És akkor mi van, ha maga cigány? Azt hitte, mink ezt tudtuk?« Mondom, »nem érdekel, látszik rajtam, s nem szégyellem magam«, mondom, »annyit lerakok, vagy többet is mind bárki.« Nem akartam »románozni« sem, mert minek, fölösleges, csak néha azért, ha az ember úgy van… Tényleg nem tudták, szerinted? Szerintem de, először igen, amikor úgy jártam, hogy fél hattól délig. Azért látszik az! Ugye, hogy? Szerintem látszik!"*

Takarítóként munkahelyén erdélyi magyarokkal dolgozott együtt. Őket – mint minden falubeli cigány – „románoknak" nevezte. Az Erdélyből áttelepült alsó vagy néha középfokú végzettségűek a kórházakban vagy irodaházakban takarítói állásokat kerestek. Egyrészt a kedvező időbeosztás (azaz a délutánok szabadok), a bejelentett munka és nem a fizetés volt az, ami ezeket az állásokat vonzóvá tette számukra. Emellett – hasonlóan a romungrókhoz – az erdélyi magyarok is igyekeztek állástalan ismerőseiket, rokonaikat bevinni ezekre a munkahelyekre. Ez volt az oka, hogy az erdélyi magyarok és a kárpáti cigányok riválisként jelentek meg ezen a munkaerőpiacon egymás mellett, ezért kölcsönösen támadták egymást, igyekeztek a „főnökségnél" jobb pozícióhoz jutni.

Tyisli munkahelyén az erdélyi magyar munkatársai nyíltan és burkoltan is „cigányoztak", Tyisli pedig – hasonló módon – „románozott". Apró dolgokon is

összevesztek, és a viták hevében kölcsönös vádolták egymást „koszossággal" és „lopással":

„Itt is most az volt különben, azzal a román nővel, mindenkit kitúrt. Három év alatt mindenkit, megfordult ott kb. tíz takarítónő. Először összevesztünk, mert valamit mondott. És én visszamentem, és elmondtam a főnöknek, hogy nem megy vásárolni, mert nincs a pénzünk kifizetve, meg ez, meg az. S akkor a főnökünk fölhívta, és mondta, hogy »Ilona, *gyere csak ide!*« *És akkor mondta neki, hogy* »*mért állítasz ilyet, hogy neked az nincs kifizetve, amikor az mindig ki volt fizetve.*« *És akkor mondta nekem, hogy* »*na, megszűnt a barátság*«, *mondtam neki* »*Ne ordibáljál! Mit kiabálsz te velem? Ki vagy te?*« *Mondom,* »*mi soha nem is voltunk barátok, nem is úgy jöttem, nem barátkozni jöttem ide, mondom, kollegák lehetünk, de ha ilyen nagy szád lesz, még az sem!*« *Na, akkor ő elkezdett túrni-fúrni a hátam mögött, hogy én lopós vagyok, meg ilyeneket, hogy nem takarítok rendesen. Na, gondoltam, jól van. Egyszer karácsonykor a főnököm mondja nekem, hogy hát olyan fél kilenc fele én is már megyek haza. S mondja, hogy ő is arrafele lakik, na, azt mondja, akkor mehetünk együtt is, na így hazahozott és akkor mondtam neki, hogy* »Ilona *mondta, hogy maga nem is főnök.*« *És elnézést, de így mondta, hogy* »*úgy picsán rúgom, hogy szétszakad!*«, *vagy valamit mondott. S mondta, hogy ne foglalkozzak, mert ő ilyen, ő már mindenkit elmart maga mellől, mert csak ő akar érvényesülni. És most fogták, és őt kirakták. Na, de meg is érdemelte, én mindig rendesen végzem a munkámat, bárki megmondhassa!"*

Az erdélyi magyarokkal való munkaviszony volt az egyetlen, amiben Tyisli nem akart megfelelni, bizonyítani a körülötte levő munkatársainak. Sőt csak a „főnökség" elvárásaihoz alkalmazkodott, csak az ő számukra igyekezett bizonyítani azt, hogy ő „tisztességes, dolgozó cigány", szemben a „vádaskodó románokkal". Egyértelműen a hatalom képviselőihez alkalmazkodott, hiszen tőlük függött minden szempontból. Tyisli, hasonlóan közösségének többi tagjához, a sikeres munkavégzés eszközét elsősorban az alkalmazkodásban látta. Ezt a fajta „illeszkedést" kifejezetten kárpáti cigány sajátosságnak érzi:

„Azért, mert a kárpáti cigányok jobban akartak beilleszkedni, nem? Jobban illeszkedtek." Úgy véli, a kárpáti cigányok ezért tudtak sikeressé válni a munkaerőpiacon a szocializmus alatt, és ez az egyetlen lehetőség, hogy az egyre szűkülő keretek között ma is megtalálják megélhetési forrásaikat. Az hogy a kárpáti cigányok alkalmazkodása miért különleges – Tyisli úgy véli – az oláh cigányok munkavégzésével lehet a legjobban értelmezni:

„Hát az oláh cigányok nem jönnének úgy dolgozni, hogy egy gyárba vagy valahova takarítani. Egy, hogy mondjam neked, bejelentett munkahely, és hogy van idő hattól-kettőig, ők így biztos nem jönnének dolgozni. Ők így akarnak dolgozni, hogy veszek-adok, ők inkább ésszel dolgoznak, ésszel, igen. Hát most, hogy megvesznek valamit ezerért, és eladják négyezerért. (A kárpáti cigányok hogy dolgoznak?) *Ők*

az erejükből dolgoznak, most elmennek követ csinálni, elmennek fát csinálni, nehéz dolog, nem könnyű dolog, elmegy segédmunkásnak, gyárba nem? Ott azért le kell valamit tenni. Ők rendesen végzik a munkájukat a munkahelyükön. Nincs velük gond, a magyarokkal együtt dolgoznak."

Ennek ellenére Tyisli úgy vélte, hogy csak az alkalmazkodás nem elég ahhoz, hogy ő mint cigány a munkahelyén sikeressé váljon. Ahhoz az kell elsősorban, hogy be tudja bizonyítani, hogy ő nem olyan, mint a sztereotípiák cigánya, nem *„lop"*, nem *„lusta"* és *„tud dolgozni"*. Tyisli minden munkahelyén alkalmazta ezt a (közösségi) gyakorlatot, így vált sikeressé szinte bármelyik munkájában, és csak akkor lépett ki, ha ő azt akarta. Ez jelentette számára a függetlenséget.

„(Te is úgy érzed, hogy többet kell csinálnod, mint egy magyarnak…?) *Igen, azért, mert egyből oda fogják baszni, hogy »a cigányok nem dolgoznak.« Azt egyből tudja mondani! De, ha egy magyar nem fog dolgozni, vagy egy magyar lopni fog, vagy egy magyar bármit fog csinálni, nem lesz baj. Azt ők elsimítsák. Annak nem lesz visszhangja, hogy ezt most azért dobtuk ki, mert lopott. Nem fogja mondani, hogy lopott ez a magyar. Többet kell csinálni egy cigánynak, mindenhol többet! Ezt tudjuk."*

Szergej[13]

Szergej erős testalkatú, ráncokkal barázdált arcú, negyvenes férfi. Nagyhangú, jó kedélyű, közvetlen és barátságos. Elveiben szigorú és kizárólagos. Feleségét és gyerekeit óvó szeretettel veszi körül.

Szergej a Szabadsághegyen lakik feleségével és két gyerekével. A ház, amit ők maguk építettek, egy konyhai részből, fürdőszobából, egy szülői hálóból és két apró kis szobából áll, ahol a fia és a kamasz lánya lakik. Egy udvarban élnek felesége nővérével és annak családjával: a férjével, a három lányával, és a legnagyobb lánya családjával. Szergej központi szerepet tölt be a Szabadsághegyiek között, nemcsak azért, mert rendkívül jó beszédű, barátságos ember, hanem presztízse miatt is, ami elsősorban abból adódik, hogy nehézségei ellenére mindig dolgozott, megkereste azt a lehetőséget, amivel családját eltartotta.

Szergej az 1970-es évek elején született egy négygyermekes családban, egy nővére és két húga van. Édesanyja nem a kárpáti cigány közösségből származott, hanem muzsikus családból. Szergej – úgy érezte – később választania kellett a kétféle identitás között: vagy szegkovács, vagy muzsikus lesz. Végül édesapja közössége mellett döntött:

„Anyám az egy cigány, de muzsikus cigány családból. Az ő nagyapja a Száztagú cigányzenekarba benne volt. […] Rengeteget voltam ott, nekem vettek, mikor kicsi

[13] Az interjú 2013-ban készült két ülésben.

voltam, egy ilyen kis hegedűt, meg akart tanítani engem nagyapám, prímást akart belőlem csinálni. Hát nekem nem hajlott rá a szívem, de a más nagypapám, a szegkovács, amikor nyolc évesen nekem azt mondta, hogy csináljak ácskapcsot a fujtatónál, oda mentem, és csináltam. Vagy sínszöget, vagy alapvető ilyen dolgokat. Lehet, hogy ebbe nevelkedtem, ha ott lettem volna és abba nevelkedtem volna… nagyon nagy becsbe volt tartva a nagypapám, amikor meghalt, én le voltam hűlve, nem akarok hazudni, legalább olyan ezerötszáz fő biztos volt. Neki saját zenekara volt."

Édesapja szegkovács családból származott, a Szegkovács Szövetkezetben dolgozott fiatalkorában, később viszont a Hajógyárba ment át, ahol „goromba"[14] kovácsként vállalt munkát. Édesanyja kezdetben a Lenfonógyárban dolgozott betanított munkásként állandó éjszakásként, később egy étterem konyháján mosogató volt. A fiatal család kezdetben két gyerekkel a nagyszülőknél lakott: *„Fent a nagymamáméknál 4x4-es kis házikóban laktunk, fönt a hegyen, ott laktunk egy kis nyárikonyhában négyen. Akkor úgy kerültünk ide le, kaptuk a tanácstól egy házat ott a telepen, megépültek ezek a sorházak, és akiknek úgy volt… és akkor oda leköltöztünk."*

Az 1970-es évek elején kezdték el a településen a telepfelszámolást, ekkor kezdték a Plandics tér mögött az ún. „CS" házak építését. A kétsoros telep második sorában kapott Szergej családja egy 35 m²-es épületet. Szergej történetében a telepen töltött évek a varázsos gyerekkor, a nehézségben kialakított összefogás, az egymás segítésének szimbólumaként jelentek meg.

„A lakás? Egy szoba, konyha, meg egy spájz, nagyon kicsi volt. Tizenkét négyzetméter szoba után ez egy felüdülés volt nekünk, gondolhatod! Tizenkét négyzetméter után kaptunk egy harmincöt négyzetmétert? Tizenhat négyzetméter volt a szoba, meg a konyha is annyi, meg a spájz lehetett egy három négyzetméter talán. Ehhez képest? Utána mikor a két húgom megszületetett, na, akkor már kicsi volt. Fürdő nem volt, sor vécék voltak lent, amit le is bontottak már. Közcsap volt, egy volt lejjebb, és oda jártak az összes sorháztól vízért… nem volt egy leányálom. A házak, ilyen fafödémes házak, hidegek is voltak, a fafödémre rá volt egy nád rakva, ami be volt vakolva, rá volt húzva anyag, hogy vissza ne potyogjon, meg a deszka. A vályog fent, közte üresek. Sokáig fűtöttük olajjal, azt nem felejtem el, akkor olcsó volt az olaj, húsz forintért tíz liter olajat kaptunk. Vagy két forint volt? Igen, igen. Mentünk le a Sanyihoz, Cecil néninek *hívták az anyukáját és mindig ő tőle vettük, kiabáltunk* »Cecil néni!«, *megvettük az olajat, kifizettük, aztán mentünk. Mindig pucolni kellett, mert kormolt. Aztán apám a háztartási boltban vett egy új kályhát, ilyen teakályhát. A konyhában volt a kályha, de hideg volt a szoba, és azért kellett*

[14] *„Apám goromba kovács volt az Óbudai Hajógyárban. A kemence mellett dolgozott, amiben kiveszik ezeket a 20x20-as tömb, forró vasakat, és ollóval, meg kalapácsgéppel. A kalapácsgép alá ő dolgozott, szedte ki a kemencéből a tűzforró vasakat, és azokat formára kovácsolta."*

venni még egyet, utána fatüzelés volt, és szén, kaptak a munkahelyükén szénutalványt. Mindig Miklós bácsi *jött, ő hozta a szenet, apám meg megvette a kollégájától, mondta, hogy igényeljen, ő és kifizeti neki, és akkor így mindig összegyűlt több zsák. De kevés volt, mert két helyen fűtöttünk, húsz mázsa szénben kellett gondolkozni. Volt kamránk, lent a vécék mellett volt egy kis kamra, járt minden házhoz. Na, oda tették be a szenet meg a fát, és hétvégén közösen összefogtak, és vágtak egész hétre fát. Jószomszédság volt! Jó, jó! Voltak mindig… viták, mert azért mindenhol van, meg vannak rosszakarók, szóval azért nem volt zökkenőmentes, de általába jó volt. A soron csak cigányok laktak, szó szerint cigánysor, cigánytelep volt.*"

Mivel szüleik dolgoztak, a két nagyobb gyerekre hárult a háztartási feladatok egy része, favágás, főzés, kisebb testvéreiket is ők vitték-hozták az óvodába. Átlagos telepi család életét élték, a szülők dolgoztak, a gyerekek az iskola mellett bekapcsolódtak az otthoni munkába, így tudták a család mindennapi életét fenntartani.

„Anyukám is dolgozott, nagyon nehéz volt, anyukám az végig dolgozott, a lenfonóban éjszakázott, hogy velünk legyen otthon, tudjon velünk foglalkozni. Nyolc éves voltam, arra emlékszem, apám dolgozott három-négy óráig, akkor már sötét van, tartottunk mindig disznót, azt próbálgattuk nevelgetni. Karácsony, január, február legyen hús, füstölt dolog, és akkor azt etetni reggel iskola előtt. Akkor kellett menni iskolába, mikor hazajöttem dél, egy óra fele az iskolából, vagy napközben, – attól függ, mert hazaengedtek minket, de tanulószobára vissza kellett menni, arra a másfél órára – ilyen alapvető zöldet nekik szedni. Nem volt otthon senki, apám dolgozott. A nővéremnek nem volt dolga ez, ő otthon kitakarított, meg ilyen apróságot. Volt kaja, megcsinálta, ő kitakarított, összerakta az ágyakat, hogy ne legyen összevissza. A két húgom óvodába járt, mi vittük reggel óvodába, utána mentünk iskolába. Nem volt egyszerű nekünk sem ám a gyerekkorunk… Délben hazajöttem, megcsináltam a dolgomat otthon, apám előtt értem haza. Fát hasogatni, vagy fáért kellett menni hétvégén, gyújtást előkészíteni másnapra. Hétéves koromban apám tanítgatott hasogatni, hogy figyeljek oda, meg ne vágjam magam. Alapvető dolgokat el kellett végeznem, nem el kellett, hanem elvégeztem, mert nem volt, aki megcsinálja, ha apámra várunk, kicsúszunk mindig az időből. Ezek rám vártak, de nem mindig, amikor hétvége volt, akkor nem, akkor apám ezeket a dolgokat megcsinálta."

Szergej volt az egyetlen fiúgyerek a családban, így – míg édesapja dolgozott – az otthoni férfimunka ráhárult. Édesanyja napközben otthon volt, de mivel állandó éjszakásként dolgozott a négy gyerek mellett, fáradt és túlhajszolt volt. A gyerekek igyekeztek segíteni neki a háztartási munkákban. A család egy átlagos munkáscsalád életét élte, naponta rendszeresen bejártak, munkájukat „*tisztességesen elvégezték*", alkalmazkodtak az elvárásokhoz. Emellett a család kihasználta az állandó gyári munkához kapcsolódó előnyöket, kölcsönhöz jutottak, amiből

olyan tárgyakat vettek meg, melyek fontosak voltak számukra: *„Igazándiból, megmondom őszintén, nem éltünk fényesen. Mert ami volt pénz, amit kerestek, abból voltak mindig hitelek, vásároltak mindig hitelre valamit, tévét, hűtőt, és ezek akkor olyan luxus dolgok voltak, nem tudom, hogy mennyire… lehet, hogy másnak nem, de nekünk nagy luxus volt, hogy hűtő, meg magnót vásároltak nekünk. Már a szalagos korszak lement, és utána voltak ezek a kis magnók, és abból úgy vettek nekünk. Próbáltak nekünk mindent megadni ahhoz képest. Nehéz… nem voltak olyan jó keresetek nekik, én emlékszem rá, volt előleg, meg akkor úgy volt fizetés, és volt utólag elszámolás. Régen egy hónapban kétszer kaptak pénzt, előleget meg elszámolást. És abból vettek mindent hitelre… Próbálták normálisan megteremteni azt, amit máshol egy normális család."*

Édesapja ragaszkodott munkahelyéhez, a hajógyárból (rokkant)nyugdíjazták negyvenes évei elején. Ekkor már a nehéz, rossz körülmények között végzett munkája miatt tüdeje megbetegedett. Munkáját és kitartását munkahelye jubileumi díjjal és új lakáslehetőséggel jutalmazta. Az édesapa munkahelye segítségével Budapesten tanácsi lakást kapott a család.

„A szüleimmel beköltöztünk Pestre, a Visegrádi utcába. Apámnak ez a lakás, meg ezek a körülmények… szeretett volna kitörni innen, a mélyszegénységből, tudod, hátha könnyebb lesz nekünk, azt mondta, hogy azt szeretné, ha nekünk lenne jobb. Meg hogy ne csak a cigányokat ismerjük meg, ne csak a cigányok közt nevelkedjünk, próbáljunk meg együtt élni a magyarokkal, az emberekkel, úgy általában mindenféle emberrel. […] Pesten kaptak tanácsi lakást, a főnöke intézte neki, mert nem lehetett beadni a lakáskérvényt, pesti lakosnak kellett lennie az embernek, mivel ő dolgozott közel 30 évet Pesten, és ott a főnökének volt valami tizenharmadik kerületi ismerőse az önkormányzatnál, akkor tanácsnak hívták, és ekkor így beadták a lakásigénylést, és egy-két év múlva jelentkeztek, hogy kéne nézni lakást. Három lakásból lehetett választani, abba az időbe úgy volt, hogy mutattak hármat, és a közül lehetett választani. Szüleim mentek kocsival, a bácsikámmal, a Gyuri bácsival. *Volt egy nagyon kicsi a hetedik kerületbe. Azt nem. Volt a hatba is, az is kicsi volt, s mondta apám hogy »nem!«, csöbörből vödörbe? A Visegrádi utca nyolcvan négyzetméter volt, volt benne három szoba, régi bérház volt. Csanádi utca, a Körúthoz van ez közel, a Balzac között, pont ott. Nekünk ez… nagyon megtört minket, amikor mi beköltöztünk… nővéremet is, engemet is, a húgaimat nem is annyira. Óvodába jártak még, de minket nagyon! A szabad élet után olyan volt, mint egy börtön! A szabad élet hiányzott, mindenre oda kellett figyelni, folyton… a Váci útra, ott ment ki a villamos, az a régi villamos, amiről le lehetett ugrani, pont ott a sarkon fordult."*

Szergej családja a kárpáti cigány családok között egyedülállóan úgy döntött, hogy ott hagyja közösségét, és a fővárosban próbál szerencsét. Ehhez hozzájárult az is, hogy a helyi lehetőségek beszűkültek számukra, nem látták a változás

lehetőségét. Emellett Szergej édesanyja, mivel nem a kárpáti cigány közösségből származott, kevésbé kötődött hozzájuk. A család, a kezdeti nehézségeket leszámítva, gond nélkül alkalmazkodott a nagyvárosi élethez. Az édesanyjuk az új lakás közelében vállalt munkát, egy étterem konyháján, az édesapa nap mint nap kijárt a hajógyárba dolgozni, a gyerekek iskolába és óvodába jártak. Lakhatási körülményeik is sokat javultak, a hattagú család számára a négyszobás belvárosi lakás tökéletes volt. A ház lakóközösségébe is gond nélkül beilleszkedtek, Szergej ezt egyrészt szülei munkavégzésével magyarázta, másrészt viszont úgy vélte, hogy a házban lakó „zsidó családok" nagyon befogadóak voltak velük szemben:

„(Visegrádi utcában volt rajtatok kívül más cigány család?) *Nem, nem, csak zsidók. Az egy zsidónegyed, Új Lipótváros, azt mondják rá, Budapest egyik leggazdagabb negyede volt ez a rész. Szent István park, Pozsonyi út, egyik legkiemeltebb.* (Honnan tudtad, hogy zsidók?) *Utólag, nagyon sok szomszéddal anyukám meg apukám jóba lett, és velük. Aztán kiderült. Egy alezredes nő, a katonai honvéd kórházban volt, higiéniára ügyelt, egy nagyon komoly beosztásba volt. Ha anyagi problémánk volt, ő segített. Apukám »bejáratta«, vagy, hogy mondják? Kért egyszer tőle, és fizetéskor visszaadta, mondta, hogy bármikor szüksége van pénzre, ő ad. Normális volt, na, süteményt adott. Minket támogattak, mert rendesek voltunk… Apám nagyon… talán olyan temperamentumos volt, mint én, és azért ők látták azt, hogy dolgoznak, meg próbálnak normálisan. Jó, hogy lerítt rólunk az, hogy vidékiek vagyunk, meg szegények, tisztán látszott. Pár éven belül, hogy beleolvadtunk a környezetbe, nagyon jóba lettünk mindenkivel.*

Szergej úgy vélte, hogy a fővárosban könnyebben el tudott vegyülni a család, hiszen rajtuk csak az látszott, hogy *„szegények"* és *„vidékiek"*, és nem az, hogy *„cigányok"*. Ami azzá tette őket, a telepi szegénységük, a cigány környezetük, azt maguk mögött hagyták. Itt dolgozó munkáscsalád voltak, és könnyen beilleszkedtek a környezetükbe, főleg hogy az elfogadó és támogató volt velük szemben. Hamar kialakították a *„bejáratott"* támogatóik körét is, így a család soha nem került reménytelen helyzetbe. Bár közösségüket, rokonaikat messze hagyták, megtalálták azt a kört, amelyik baj esetén hasonló módon melléjük állt, mint azt a faluban rokonaik tették volna. Ezt – Szergej szerint – egy módon tudták megalapozni: *„rendesek voltak"* és *„beleolvadtak"* környezetükbe.

Életük úgy folyt, mint bármelyik másik belvárosi, tanácsi lakásban lakó munkáscsaládé:

„(Ki vigyázott rátok nappal?) *Hát mi magunk. Vittük a húgaimat óvodába, a Hegedüs Gyula utcába jártak, a zenei óvodába. Oda hordtuk őket, mi meg mentünk iskolába, és úgy voltunk mindig, hogy a nővérem vitte, vagy én vittem, és ő hozta, vagy én hoztam, meg volt beszélve magunk között. Akkor anyukám már dolgozott egy étteremben, a Balzac étterembe – ott volt a Balzac utcában – ott voltak menzák, anyukám mosogató, konyhalány volt. A menzáról hazahoztuk*

ebédhordóban a kaját, és akkor otthon mi, a nővérem megcsinálta, de én is megcsináltam. Ezért vagyok ezekben a dolgokban én otthon. Önállósodtunk, rá kellett jönnünk, hogyha enni akarunk, akkor meg kellett csinálni magunknak. Ott kiöntöttük edénybe az ételt, mindig volt sütemény, és nem volt avval gond. Nyolc személyre hoztunk, nem volt gond, egy sarokra volt, gyalog hazasétáltunk. Jó volt, mert nem kellett főzni."

Az iskola Szergej élettörténetében sarkalatos pont volt, hiszen a falusi iskolában ő bukdácsoló, rossz magaviseletű gyereknek számított. A fővárosba költözésükkel természetesen új iskolába került, ám oda gyakran nem járt be, csavargott a városban. Ennek ellenére városi diákkora úgy jelenik meg, mint az az időszak, amikor először fedezték fel benne tanárai az átlagon felüli értelmi képességeket, mégis *„szárnyaló fantáziája"* nem bírta az iskolai rendszert. És bár gyakran járt az iskola mellé, ezért nem tudta elvégezni a nyolc osztályt, ennek ellenére sikerként élte meg ezt az időszakot. *„Nekem a suli alapvetően…, az agyammal soha nem volt gond, engem istenítettek az iskolában, hogy ilyen jó ésszel rendelkezem, hogy megirigyelnék sokan. Most nem dicsérni akarom magam. De viszont nem szerettem iskolába járni, mindig mellé jártam, nekem a fantáziám…. szárnyalt, én szerettem olyan dolgokat csinálni, amiket más nem… ez nevetséges, az ember így visszagondol, hogy buta voltam, tanulnom kellett volna, de akkor másképp gondolkodtam. Azért sok dolgom is volt otthon, és beleuntam az iskolába, én nekem volt olyan, hogy engem megbuktattak, de nem azért buktattak meg többször, hozzáteszem, hanem azért, mert nem jártam iskolába. Volt olyan, hogy félév alatt hiányoztam az iskolából. Abba az időbe nem volt ez akkora tragédia, hogy most megvonják a családit, vagy ez, vagy… büntetés volt, na, most igazolásokat mindig megírtuk, amikor erre fény derült, hogy gond van, akkor az már késő volt. Itt az volt a baj! Valamilyen szinten anyukám, az fogott minket, és az utána pár hétig kellett járnom normálisan iskolába* (nevet), *mindig ezen veszekedett apámmal, hogy szigorúbbnak kellene lennie, az iskolával kapcsolatban. Ő azt akarta viszont, hogy azért alapvető dolgokat végezzük el."*

Tizenhárom évesen Szergej egy közeli piacon dolgozott, mint árupakoló munkás. Családja – főleg édesapja – támogatta fiát abban, hogy dolgozzon, hiszen a családnak a fővárosban megnövekedtek a kiadásai, szükség volt a gyerekek fizetésére is, hogy fenntartsák magukat. Ekkor már a nyolc osztályt elvégzett nővére is dolgozott egy közeli nyomtatványboltban eladóként. Szergej kezdetben zöldségesládákat, gyümölcsöket pakolt, később viszont munkaadója felfigyelt az éles eszű fiatalemberre, így egyre jobban bevonta a piaci munka világába.

„Úgy képzeld el, hogy tizenhárom éves voltam, és dinnyét dobáltam a csarnokban, hozták be kocsival a dinnyét a maszekok, és nem volt ki ledobálja, és akkor mi azt csináltuk, hogy mentünk ki, és háromszáz forintot kaptunk akkor egy kocsival. Voltak ott többen, nem csak én, úgy akiket ismertem, szóval konkrét nem volt barátom,

de ismertem őket. Az a lényeg, hogy jártam ki, és a maszek mindig mondta, hogy jó lenne, ha én lennék pakolni. Már megszokta, hogy mi behordjuk az üzletbe, és úgy kezdett bizakodni bennem, és ez neki kellett, hogy mondta nekem, hogy »gyere holnap, meg holnapután, szeretném, ha itt lennél«. Volt, amikor ők elmentek inni egy kávét, mire visszajöttek, be volt pakolva, és akkor mindig mondta nekem, hogy mit hova pakoljunk. És így összejöttem vele, ötven körüli faszival, magyar volt, Tóni bácsinak hívták. *Ez az érdekes az egészbe, hogy tizenhat éves koromba, úgy hogy egy-két évig így jártam ki, meg a pult mögül kipakoltam az árut, egy-két évig ment. Utána az iskolából kikerültem, nem volt meg a nyolc általános, de számolni, olvasni tudtam. Matekból nagyon jó voltam! Én fizikailag nagyon erős voltam gyereknek, vállas voltam, nem ez a kigyúrt izomzat, hanem, ami munkából alakult ki. Az a lényege, hogy most én oda kikerültem a piacra, nem volt rossz, én szerettem ott lenni. Én ott voltam hét-nyolc évig, amíg katona nem lettem, utána is kikerültem a piacra, egy-két évet ott voltam, zöldségeztem."*

Végül Szergej kimaradt az iskolából, mielőtt a nyolcadik osztályt befejezhette volna, a helyi piacon árupakolóként dolgozott. A piaci élettel Szergej életmódja is megváltozott, olyan életet kezdett élni, amit szülei helytelenítettek, féltették gyereküket. Ezért édesapja úgy döntött, drasztikusan kiszakítja gyerekét ebből. Egyik rokonuk segítségével *„elintézték"*, hogy tizenkilenc évesen elvigyék katonának:

Kezdtem elmenni rossz irányba, kimaradoztam éjszakánként, apámnak ez nem tetszett, féltettek, volt rossz társaság is, nem bíztak bennem, nem hittek ebben. És ezért vitettek el katonának. […] Tizenkilenc évesen bevonultam a seregbe. Elintézte a bácsikám, mondta apám, hogy »intézd el a sorsát, hogy nehogy elkanászodjon!« Más huszonöt-huszonhat éves korában vonult, engem tizenkilenc évesen úgy elvittek, ahogy lehet. Ezt köszönhetem neki, de nem érdekes most már. Nincs jelentősége, de akkor nagyon ideges voltam, nem tudtam, hogy miért? És akkor rá egy évre – tizenöt hónapot voltam katona – leszereltek, mert apám meghalt, mikor én katona voltam… Meghalt apukám, és le is szereltek mint családfenntartót, és bejött az egy év. Nem tudtam, hogy örüljek vagy sírjak?"

Szergej élettörténetében a katonai szolgálat ideje nem jelenik meg, nem mesélt szívesen erről az időszakról. Egyedül a büntetés jellege az, amit hangsúlyozott, hiszen büntetésként kapta felnőtt férfi rokonaitól. Olyan életet élt, amit családja helytelenített, hiszen eltért az apja által is vallott munkás-cigány életideától. Pénzét, bár tisztességes módon szerezte, tisztességtelenül költötte el. A család nem látott más kiutat, mint hogy kiszakítva otthonából a gádzsó-katonai világba száműzze. Ennek ellenére a katonaságból való kiszabadulása nem volt szabadító élmény számára, hiszen súlyos ára volt, meghalt az édesapja, így Szergejre hárult a családfenntartó szerepe. Az édesapa halála mély nyomot hagyott benne, főleg azért, mert halálának egyértelműen a munkavégzése volt az oka, hiszen

a hajógyárban a rossz körülmények között végzett munka miatt tüdeje tönkrement, és végül alig egy évre rá, hogy rokkantnyugdíjazták, tüdőembóliában meghalt.

„Édesapám tüdőembóliában halt meg, a sok munka, olyan körülmények között dolgoztak, negyvenkilenc évesen halt meg apám! Fiatalon halt meg! Három év alatt neki ez lezajlott, lerokkantnyugdíjazták, mert nem volt meg az ideje, aztán másfél évet, ha élvezte, és megfulladt. Egy kovácsműhelyben nem lehet mondani, hogy friss a levegő, s az egész életét ott töltötte. Bent volt 60-70 fok, nadrág, ing, úgy dolgozott, az kemény ám! Adtak neki tejet, de azt mindig hozta haza nekünk. Utána azért szereltek le, én lettem a családfenntartó."

Szergej történetében apja korai halála a családjáért hozott áldozatként jelent meg. Ennek ellenére elgondolkodott azon, hogy ez az áldozat – kemény munka, kevés fizetés és a korai halál – megéri-e. Végül egy dologgal tudta ezt megindokolni, a viszonylagos jólétben töltött rövid élet, ahol a kemény munkával szerzett pénzzel tudtak élni, még mindig jobb, mint a szűkölködő, hosszú szegénység.

„A szüleink, meg a baráti körük nagyon korán voltak öregek. Képzeld el, hogy pont ezen gondolkoztunk a feleségemmel, vagy bárkivel, és akkor mondjuk egymásnak, hogy most már elértük a negyvenet, elmúltunk, most már vigyázzunk egymásra! Mert az egyikünk apja negyvenhárom, a másiknak negyvenkettő, az enyém negyvenkilenc évesen halt meg, tehát nagyon korán mentek el, és mondom a feleségemnek, hogy »te, ezek ilyen fiatalok voltak?« Én gyerekként visszaemlékezek rájuk, amikor ők meghaltak, és nekem annyira öregnek tűntek! Ők dolgoztak, mondjuk kemény munkát is végeztek, apám is goromba kovács volt, az is igaz, nagyon sokat dolgoztak, nem kímélték magukat. De ezek nagyon akartak élni! Ezek, szerintem, itt a nagy csóróság után, annyira akartak élni! És tudtak is élni!"

Szergej leszerelése után hazaköltözött családjához. Újra kezdte csarnoki piacos munkáját, ahol már nem árupakoló, hanem pultos lett. Ez nagy változást hozott az életében, hiszen ettől kezdve ő maga szervezte meg a munkáját, hozta az árut, válogatta az eladnivalót. Igaz, a tőke ekkor még nem az övé volt, korábbi főnökénél dolgozott eladóként. Ennek ellenére az ügyesen megszerzett szezonáru vagy hívogatóan felrakott pult, a jópofa, beszédes eladó biztosította karrierjét, és segítette abban, hogy önálló vállalkozásba kezdjen.

„A maszeknál dolgoztam először, aztán két pulton dolgoztam öt évig, az ő pultja volt mind kettő. Volt egy üzlete, és a mellette levőt is megvette, sarok üzlet volt ez. Volt ott egy srác, akit kirúgott, mert folyamatosan nem tudott elszámolni. Kérdezte tőlem, hogy nincs-e kedvem dolgozni a pulton. Mondom »attól függ, hogy mennyi a pénz? Meg hogy bejelent, nem jelent?«, »Bejelent«, azt mondja, »négy órára«, akkor neki is jobb. És akkor hozott nekem árut, meg volt az üzletbe is áru, és mondtam neki, hogy »akkor mérjük át«. Nézett rám, mondja, »jól van, látom, hogy figyelsz!« Mondom, »hát átveszek egy boltot!« Hoztam egy spirálfüzetet, régi nagy füzetet, átmértük, s mondtam, hogy írja alá, ennyi. […] Én reggelre olyan

pultot csináltam, így piramisra tettem! Figyeltem arra, hogy a pultom szép legyen! Tudtam, hogy mi, mivel megy, a karalábé mellé vettem hagymát vagy szép zöld uborkát. Tudtam, hogy milyenek az emberek. Ahol két-három ember áll, oda beáll a harmadik is, olyanok, mint a libák, megszokták, hogy sorba beállnak. Mindenki kerek számokkal dolgozott, én sosem dolgoztam kerek számokkal! Benne van az emberben, hogy az úgy olcsóbb. […] Kerestem naponta négyszáz forintot pulton, de a másik százötvenet megkerestem mindennap. Sokszor nem tudtam, hogy mennyi pénzt kerestem! Reggel hatkor kinyitottam a pultot, este hatkor kezdtem el pakolni. (Mit csináltál a pénzzel?) *Nekem volt összerakva mindig pénzem. Ilyen apróságokra elment, jöttek haverok, elmentünk, elcsesztem egy csomó pénzt, nem érdekelt! Ilyen puccosabb helyekre mentünk. Akkor szerettem öltözködni, imádtam a cipőket, aztán óra buzi voltam, sorba megvolt az összes swatch, a 91-től a 2001-ig sorra megvoltak. Volt, hogy ezüst, úgy szereztem be, hogy egy vagyonért megvettem. Aztán ott volt a család, anyám, a húgaim, jó, ők is dolgoztak már akkor. A rendszerváltás után minden a pénzről szólt, az 1990-es években, minden a pénzről szólt.*"

Rendszerváltás után felpörögtek az évek Szergej történetében, sok mindenbe belefogott. Egy ideig pultozott, majd később városi lakásában kutyatenyésztésbe fogott, közben párhuzamosan biztonsági őrnek ment el egy éjszakai mulatóhelyre. Ekkor került be – ahogy nevezte – a „*maffia világba*", testőr lett, egy – később a nyílt utcán lelőtt – helyi, magyar származású főnök kedvenc testőre. „*Lecsendesültek a pultok, dolgozgattam erre-arra, bejelentett munkahelyem nem volt, okoskodtam erre-arra, s mindig megvolt a pénzem. Kocsiba legyen benzin, kaja, pia meglegyen, nem voltak nagy igényeim. Kocsival néha hétvégén kijöttem egy órára ide, haza, a* Bernáthoz *bementem, vagy a* Gyurihoz *jöttem ki, gyümölcsöztünk együtt. Próbáltam fönnmaradni mindig. Élni. Megpróbáltam túlélni a dolgokat!(…)*[15] *Ki kellett szállni, elkezdődtek ezek a leszámolások, …*"

Budapesti lakásuk ekkor már nem volt meg, hiszen húgai férjhez mentek, elköltöztek, édesanyjának pedig nagy lett így a lakás. Elcserélték egy vidéki házra, Szergej pedig budapesti barátnőjéhez költözött. Haza-hazalátogatott falujába, ahol egyrészt felnéztek rá látható gazdagsága (kocsija, drága ruhái és órái) miatt, ám meg is vetették egyszerre, hiszen olyan módon élt és szerezte vagyonát, mely szemben állt a szegkovács cigányok munkaideájával. Szergejnek viszont hiányzott a közösség, családja szétszéledt, mindenki a maga életét élte, nem volt biztonságos háttere. Ezt végül szegkovács közösségében találta meg, ahol „mindenki a rokona volt", ezért főnöke meggyilkolása után, korábbi életét hátrahagyva hazaköltözött nagynénjéhez, szülőfalujába. Ekkor már vagyontalan volt, hiszen letétbe helyezett pénzeit – tartva attól, hogy belekeveredik az akkor már nagy hírt kavart „maffiatörténetbe" – soha nem kérte vissza. Nagyon hamar, rokonai

[15] Szergej a maffia szolgálatában eltöltött évek történeteit nem szeretné nyilvánosságra hozni.

és barátai segítségével visszahelyezkedett a munkás mindennapokba. Rokonaival eljárt dolgozni, munka után a kocsmában beszélgetett barátaival, nagynénjénél lakott, hétvégenként neki segített az otthoni munkákban. Ekkor ismert meg egy nála jó pár évvel fiatalabb lányt, a Plandicsról, a sorról, akinek udvarolni kezdett. Ám szerelme védetten nevelkedett, tanult, egy kórházban nővérként dolgozó, tisztességes cigány lány volt, szülei felháborodottan utasították el a rossz hírű udvarló közeledését. Végül a szerelmesek kitartása győzött, Szergej egy üveg pezsgővel leült leendő apósával, és meggyőzte tisztességes szándékairól.

„Összejöttem a feleségemmel, nagyszerű dolognak tartom, mert megvan a gyümölcse, a két gyerek. Megteszek mindent, hogy nekik otthon meglegyen az ennivalójuk, megcsinálok olyan dolgokat, amit nagyon kevés férfi csinál meg itt, odaállok mosogatni, főzni, nem azért, mert, ha kell, ezt is megcsinálom, mert a gyerekeimért csinálom, meg a feleségemért, a saját rendemért. A saját lelkiismeretemnek jó, hogy hasznos voltam egész nap, nem?"

A fiatalok a lány nagybátyjának telkén kezdtek építkezni. Hosszú évekig egy szobában laktak, ahogy sorra jöttek a gyerekek egyre bővítették házukat. Szergej biztonságosan meg tudta teremteni családjának a megélhetést, feleségével együtt, sőt már számukra hasznos dolgokat tudtak részletre vásárolni, hűtőt, mélyhűtőt, televíziót, tervezgették gyerekeik továbbtanulásának finanszírozását. Ekkor történt Szergej életének legnagyobb tragédiája, lábában érszűkület keletkezett, aminek következtében először lábujjait, majd egyik lábát térdben amputálni kellett.

A család mélypontra került, hiszen Szergej feleségének a fizetése nem volt elég arra, hogy megéljenek. Házukat át kellett alakítani, hogy egy kerekesszékkel járó ember is használni tudja. Szergej mély depresszióba zuhant, ám felesége és rokonai folyamatosan jártak be hozzá a kórházba, átsegítve őt a műtét utáni hetek nehéz időszakán. Mialatt a kórházban volt, rokonai kérés nélkül összefogtak, és pénzt, időt nem kímélve átalakították a család lakását. A kárpáti cigány közösség egyik aktív tagja pedig jótékonysági koncertet szervezett, híres előadókat meghíva, és ennek összegét felajánlották a család megsegítésére. Ezekkel a segítségekkel a család átvészelte a családfő nélküli hónapokat. Szergej hazakerült a kórházból, kezdetben kerekesszékkel közlekedett, végül hosszú hónapok után rehabilitációra került, műlábat kapott. Ez volt minden vágya, hiszen csak így tudott újra munkát keresni.

„Megkapom a lábam, és szerintem megtanulok vele normálisan közlekedni, szerintem el fogok menni valahova dolgozni. (nevet) *Szerintem hamar kapok munkát, mondtam a feleségemnek, azt mondta hülye vagyok. Jó, tudja, hogy milyen vagyok! Nem nehéz fizikai munkára gondoltam, mondjuk egy portás vállalás* (ti. állás vállalás)*, négy órában is. Ha adna a rehabilitáció munkát, bizonyos időt ledolgoznék, és rendes nyugdíjat kapnék! Én ettől nem vagyok kevesebb, hogy nincs lábam!"*

Ez a törekvése teljesült, nem sokra rá mint csökkent munkaképességű embert a helyi ideggyógyintézet alkalmazta a betegek mellé, munkavezetőként.

Thuli[16]

Thuli apró, kerek termetű, szőke, rövidre nyírt hajú és barna szemű fiatal lány. Jó kedélyű, közvetlen. Szigorú életvezetési elvei vannak, eszerint ítéli meg a körülötte élőket.

A Plandics térről kiinduló egyik hegyre menő utca elején lakik szüleivel egy lakásban, ugyanannak a háznak a felső szintjén, aminek földszintjén nővére lakik a férjével és gyerekeivel. Thuli, bár már húszas éveinek végén jár, nem ment férjhez, mivel úgy érezte, hogy csak azért, hogy ne legyen „vénlány", nem fog bárkivel összeállni. Szeret otthon élni a szüleivel, kényelmes és nyugodt életnek tartja a sajátját, amit csak akkor cserélne másra, ha ezt tényleg fontosnak érezné. Egy budapesti kórházban dolgozik takarítónőként.

Thuli a faluban született az 1980-as évek közepén egy kétgyermekes család kisebbik gyerekeként. A család kezdetben a nagyszülőknél lakott, ahol együtt éltek az édesanya férjezett lánytestvérével és annak családjával és fiútestvérével. Később a család telket vásárolt, és építkezésbe fogtak. Thuli szülei mind a ketten gyárban dolgoztak, ezért Thuli és nővére sokat voltak egyedül, illetve rokonokkal. Családjuk nagy, összetartó família, így a gyerekekre mindig volt, aki vigyázott. Thuli óvodába és iskolába is helyben járt. Édesanyja nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a lányok minél hamarabb részt vegyenek a házimunkában, ebből következően Thuli már óvódás korában meg tanult főzni, mosni.

„Anyukám, mikor délután otthon volt, nem dolgozott, akkor odaállított engem, megmutatta, hogy kell a gázt begyújtani, mert én még azt se tudtam, semmit, s akkor ott mondta, hogy ezt csináld, azt csináld! Nem segített nekem semmiben, csak mondta, hogy mit csináljak, s akkor így már utána tudtam. Mondta, hogy »vágd fel a hagymát!«, »tégy olajat!«, de, ha csöppel több volt, már kiöntötte, hogy az nem jó, s akkor így. Utána már tudtam, de annyira nem, hogy most…, ha nem tudtam, akkor kezdtük elölről mindig. A nokedli szaggatással kezdtük, utána meg tanultunk mosni. Ott állt mellettünk, erre rá ment nekünk két hét, szétválogatni a ruhát, »először ezt dobod be, utána azt dobod be!«, most így, most úgy, a centritől (centrifuga) *féltett minket mindig, és akkor utána már jártam az iskolába, akkor már tudtam mindent. Akkor már főztem, már harmadikos koromban már főztem, mire anyám jött haza, itt már minden kész volt. Kiírta nekem ide papírra, mert ő már reggel hatkor elment, kiírta nekem, hogy mit kell csinálni, vagy kiírta, hogy »húzd*

[16] Az interjú 2013-ban készült két ülésben.

le az ágyneműt, vagy főzzél«. Mert nem főztünk minden nap, mikor délelőttös volt, akkor megfőzött, tudod?"

Thuli egész kis korától kezdve önálló volt, egyedül járt óvodába, iskolába, pontosan tudta, hogy milyen elvárások vannak vele szemben, és igyekezett ezeknek megfelelni. A helyi iskolába járt, bár nem volt jó tanuló, de az iskoláról nincsenek rossz emlékei. Nyolcadik után nem is merült fel, hogy továbbtanuljon. Kezdetben még szülei forszírozták a továbbtanulást, de miután nővére sem folytatta tanulmányait, és Thuli is láthatóan ellenkezett ez ellen, nem erőltették egyik gyereket sem. *„Ötödikig négyes tanuló voltam, utána már nem. Minden félévben megbuktam, de évvégén egyszer se, akkor már hármas voltam, de félévben mindig megbuktam. Nem hiszem, hogy sokat tanultam volna….* (Lett volna idődd a házimunka mellett?) *Lett volna időm, mert volt olyan is, emlékszem, amikor hazajöttem, már amikor anyám nem dolgozott délután, csak délelőtt, akkor mindig itt kellett ülni, és mindig tanulni kellett. Akkor jött a barátnőm, és mindig kitalálta, hogy »megyünk korrepetálásra« és akkor mindig elmentünk, de nem oda, hanem máshova, járkálni a pályára, mindenhova. Sokszor volt, hogy mondtam, hogy »megyek a mamához«, de tudod mikor jöttem haza? Este kilenckor. Jött is utánam anyám, megvert engem, s a nővéremet is sokszor. Megvert mindig azért, engem jobban, őt nem nagyon, ő „mit volt"? Ő kijárta az iskolát, ment anyámmal dolgozni fél évet, s utána férjhez ment. Én meg otthon vagyok még most is. A hajamat mind kihúzgálta, a seggemig ért a hajam, sejtheted, amikor azt elkapta, akkor végem volt."*

Az általános iskola elvégzése után tizenhat éves koráig otthon volt, majd édesapja révén a közeli város üzemébe ment el dolgozni.

„Betöltöttem a tizenhat évet 22-én, és 23-án már dolgoztam a MAGNETET-be. Ilyen panelokat kellett szerelni a hűtőbe, a tévébe, ilyen kis dolgok voltak, csipeszszel dolgoztunk. Egy hétig tanultam, mert apukám dolgozott ott már hat éve, és úgy tudtam másnap menni dolgozni, hogy ő addigra már mindent elintézett. Akkor a soron dolgoztunk, mindenki valamit belerakott, és ment a forrasztóra. Én állandó délutános voltam két évig, két órától dolgoztam este tízig. Mondjuk lehettem volna délelőttös, de jobban szerettem délután menni, mert a főnök, aki akkor volt, cigány volt, és ismertem, mert itt lakott a faluban, és ő volt a főnököm. Nem volt jobb főnök, mint a magyar, mert aztán váltóműszakos lettem, és megismertem a délelőttös főnököt, és az sem volt rosszabb, de viszont abban jobb volt, mert, ha fáradt voltam, vagy vasárnap mentem dolgozni, akkor még jártam diszkóba, és onnan mentem dolgozni, és akkor én kint cigiztem, meg kávéztam, és ő addig dolgozott a gépen. Ezt a magyar nem tette volna meg, ezt nem! A legtöbb munkatársam cigány volt, voltak magyarok is, de nem sokan."

Három évet dolgozott Thuli a gyárba, amikor megszűnt a szerelőrészleg, és egy másik városba költözött át. Thuliéknak felajánlották, hogy költözhetnek a gyárral együtt, munkásszállást is biztosítottak volna számukra, ám ezt nem vállalták.

Thuli ekkor édesanyja segítségével egy budapesti kórházban helyezkedett el takarítónőként.

„A MAGNETET-be dolgoztam három évet, ott kerestem 112 ezer forintot, van, amikor többet is, mert olyan is volt, hogy bementem dolgozni kettőre, és én voltam a sorelső mindig, és akkor kellett másnap a panel, és akkor éjszakázni is ott maradtam. Sokszor anyám azt sem tudta, hogy hol vagyok, és akkor így kerestem ott már százhúszat. És akkor befuccsolt ez, engem nem dobtak ki onnan, hanem ez leköltözött Salgótarjánba, mehettem volna oda dolgozni, de ott kellett volna lakjak szállón, és inkább nem mentem sehova. És akkor elkerültem a budai Irgalmasba, ahol anyám dolgozik, anyám által, beajánlott, a főnökasszonynak mondta, hogy vegyen föl engem dolgozni, mert kell nekünk a pénz, és akkor kérdezte, hogy ügyese vagyok? És akkor mondta anyám, hogy otthon is mindent én csinálok, takarítástól kezdve mindent, na, akkor fölvett engem oda. Az Irgalmasoknál nagyon jó munkám volt, voltak kórtermek, s mentem takarítani, itt is ugyanaz a munkaterületem, meg itt még szebb is, de ott valahogy jobb volt. Ilyen irodákba takarítani, meg folyosókat, meg öltözőket, de más semmi."

Thuli munkahelyválasztásait az jellemezte, hogy csak olyan helyre ment dolgozni, ahol már valamelyik rokona korábban ott dolgozott. Így egyrészt biztosított volt számára a *„jó"* munkahely, hiszen garancia volt erre az előtte ott dolgozó. Másrészt könnyebben kapott munkát, mivel általában rokonai ajánlására került oda be.

Ez a fajta munkavállalás jellemző közösségére, a rokonok, barátok gyakran ajánlják egymást munkafelvételkor. Ennek oka elsősorban az, hogy tudják, a többségi társadalom tagjai bizalmatlanok a cigányokkal. A munkaerő-felvételnél dolgozó hivatalnokok könnyebben vesznek fel olyan cigány munkaerőt, akinek *„tisztességéről"* kezeskedik valaki.

Thuli esetében, akinek külseje nem árulkodik cigány származásáról, ez nem lett volna feltétlenül szükséges, mégis ragaszkodott ehhez. Főleg azért, mert ez számára jelentett biztosítékot a jó és elfogadó munkahelyre. Talán első munkahelyét leszámítva, ahol fontos volt számára cigány nemzetiségű, falubeli főnöke, nem tartotta fontosnak, hogy cigányok között dolgozzon. Ennek okát ő azzal magyarázta, hogy szőke haja és világos bőre miatt könnyen eltűnik a magyarok között. Mégis a munkahelyein gyakran került konfliktusba „cigányozó" munkatársaival, hiszen ezek hallatán mindig hangsúlyozta azt, hogy ő maga is cigány származású. *„Én dolgoztam a magyarokkal is, mostan meg csupa magyarok között dolgozok, egy cigányasszony van ott. A többi mind magyarok.* […] (Volt olyan magyar munkatársad, aki ellenséges volt?) *Igen, de nem azért, mert, hogy cigány vagyok. Nem is tudta volna rólam, ha nem mondtam volna…, de mindig, hogy a »cigányok így«, mindig beszélgettek, és soha nem tudták, hogy én az vagyok. És akkor ilyenkor mondtam, hogy »azért lassan a testtel, mert mondom, azért én is itt*

vagyok, mondom, én cigány vagyok, és úgy látom, hogy nagyon jól kijövünk és lássátok, jövök dolgozni, minden nap itt vagyok időre, csinálom a dolgomat, egy szavatok nem lehet!« És akkor csak állnak, és bámulnak, hogy »lehetetlen!«, és akkor egyszer jött apám be hozzám, és hozott nekem üdítőt, mert ő a szomszédban dolgozik. És akkor én mondom neki, hogy én nem tudok boltba kimenni, hozzon nekem, és akkor így lássák, mert ő barna, tudod, és akkor el vannak ájulva, hogy »ez hogy lehet?« Mondom: »így!«"

Thuli cigányságát következetesen vállalta minden munkahelyén. Úgy vélte, hogy ez „beszédmódjából"[17] előbb vagy utóbb úgyis kiderült volna, így inkább eléje ment a dolgoknak. Thuli cigányságát magatartásmintáival és beszédmodorával hangsúlyozta, fontosnak tartotta, hogy munkatársai tisztában legyenek származásával.

„Senki nem gondol rá, hogy cigány vagyok, még arról sem, ahogy beszélek, mert azt le lehetne vágni nem? (Miért, máshogy beszélsz?) *Szerintem igen, néha csúnyán is beszélek, és velem ez ott is előfordul. Mikor ideges vagyok, akkor mondom a magamét.* (Nem jutott eszedbe, hogy ne áruld el?) *Nem! Nem! Nem! Jó, de mivel lenne könnyebb? Rosszat úgysem tudnak mondani rólam! Nem, mert nem! Fontos, hogy ezt tudják, de csak azért, hogy lássák, hogy ilyen cigány is van. Nem csak olyan.* (Elhiszik?) *El, mert ha nem, akkor elkezdek cigányul beszélni, tudod? Igen!* (Szerinted, ettől megváltozik a véleményük?) *Nem. Volt egy munkatársam valamikor, irodába dolgozik, mondjuk, ugyanúgy a barátom, nem néz le semmivel, mikor megyek oda takarítani, ugyanúgy megkínál, hogy egyek velük. Ott beszélgettünk, és akkor ők már tudták, hogy én cigány vagyok, mert erről velük beszéltem, és a facebook-ra is ki szoktam irkálni mindenfélét cigányul néha, hogy ők ne tudják, hogy mit irkálok ki. És akkor mondja nekem az egyik, mert most akarna gyereket szülni, csak nem jön neki össze, és akkor azt mondta, hogy nekem még ez is jobban menne, mert, hogy »benne van a véremben«, mert, hogy én cigány vagyok. Na, ez azért kicsit durva volt, nem? Mondom neki: »Te hülye vagy! Egyáltalán ilyet mondasz?!« Mert hogy a cigányok sorra szülik a gyerekeket, azoknak ez is összejön. Most mit vitatkozzak én vele? Nem ér nekem annyit. Hogy nekem a véremben van….* (Azért ez rosszulesik, nem?) *Rosszul, de ők nem veszik magukat észre, úgy csinálnak, mintha viccelnének, közbe ez mind igaz, hogy ezt gondolják, érted? Minthogy, ha csak viccelnének, hogy azért mégsem sértsenek meg engem, de azért csak megmondják a véleményüket.* […] *A magyarok a szemembe mindig azt mondják, hogy »mindegy milyen ember, csak rendes legyen«, de aztán ki tudja, mit gondolnak? Lehet, hogy így van, lehet, hogy nem."*

[17] A falubeli kárpáti cigányok magyar nyelvhasználata sajátos, csak a közösségre jellemző. Egyrészt sok cigány szót kevernek beszédükbe, másrészt a nyelv dallama és intonációja is egyedi.

Thuli a kórházi takarítói állását otthagyta néhány év után azért, mert falujában egy uniós pályázat keretében idősgondozást lehetett végezni. Thuli jelentkezett rá, felvették, és ekkor felmondott munkahelyén. Előnyösebb munkalehetőség volt számára, hiszen nem kellett naponta órákat utaznia munkahelyére, kötetlen volt a munkaideje, és ő személyesen is elkötelezettséget érzett az idős emberek segítésére. Néhány hónapig valóban működött, ám ekkor váratlanul befagyasztották az uniós forrást, és Thuli újra munkahely nélkül maradt. Ekkor egy rokona segítségét kérte, aki révén egy másik kórházban tudott elhelyezkedni takarítóként. Ebben a kórházban rosszabb körülmények között és kevesebb fizetésért dolgozott, ám fontosnak tartotta, hogy újra van munkája.

„Nekem ez egy ideális hely lenne, én megyek, amit megcsinálok, az úgy is van, ismerik is a munkámat, szeretnek is, a főnökök, az igazgató asszony is, mindenkit ismerek, elvagyok, csak nagyon kevés a pénz. Hatvannégyezer forint, az tényleg nem sok, még ha úgy lenne, hogy rámegy nekem a hétvége, az nem sok, csak keressek hetvenet, nekem már az is jó lenne! Azért nem mindegy, nem? Én avval már nagyon meg lennék elégedve. Fölveszek nyolcvanat, de abból tizenhat a bérlet.”

A kevés fizetés és a sok utazás ellenére ragaszkodott munkahelyéhez. Fontosnak tartotta, hogy szüleivel közös háztartásukhoz ő is hozzájáruljon, másrészt pedig úgy vélte, munka végzése minősíti őt, hiszen egy *„tisztességes cigány nő”* dolgozik. Aki nem dolgozik, az *„rossz lány”*.

„(Mitől lesz egy lány rossz?) *Mitől rossz egy lány?! Most nézd meg…, nem is tudok neked rá példát mondani… hát mondjuk, akinek minden félévben más fiúja van, oda is jár hozzájuk, lássa mindenki, akkor az már rossz, nem? Meg dolgozni nem akar menni, csak otthon cigarettázni a semmiből.* (Akkor az ideális nő, akinek egy udvarlója van és…?) *…és világéletében dolgozott, amikor a gyerek megszületett, aki már most nagy, jár óvodába, most visszament dolgozni, szépen férjhez ment.* (Az otthoni munka nem számít munkának?) *Most mit kell otthon annyit dolgozni, mondd meg?! Nem értem ezt, elviszi a gyerekeit reggel óvodába, mondom én, ötre megy érte legvégén óvodába, akinek sok gyereke van. Akinek nincs otthon egy még kisebb gyerek mint óvódás, akkor most az nyugodtan elmehet hat órás munkaidőben dolgozni. Keresne egy hatvanezer forintot, mert a gyerekek után a kedvezmény az majdnem annyi, mintha nyolc órás lenne, és akkor van egy havi fizetése, és akkor három órakor hazajön, leszáll a faluban, hazaviszi a gyerekeket, és még mindig ott van az egész délután.”*

Thuli szigorú elvárásokkal fordul a női társadalom felé, de hasonló elvárásai vannak a férfitársadalommal szemben is. Úgy véli, a férfi „értékét” is munkavégzése adja meg. Erre példaként férfirokonait említi. Véleménye szerint családja azért olyan magas presztízsű közösségükben, mert mind a férfiak, mind a nők egyaránt dolgoznak.

„(A férfinak az adja az értékét, ha dolgozik?) *Igen! Miért, nálatok nem így van?! Most nézd meg, itt van a* Gyuri *is, a* Jenő *is, ha most nincs munkalehetőség, mert mondjuk, tél van. Akkor nem tudnak úgy szabadon mozogni, mert ki építkezik télen? Senki. Akkor van, amikor otthon vannak ám egész végig télen. Na, most mit lehet szólni? Semmit. Bejön a nyár, ahogy munkát találnak, egyből mennek, látod? Mert, ha az lenne, hogy nem akarnak dolgozni, nem mennének nyáron sem.*"

Thuli mindennapjai a kórház és az otthona között telnek. Ritkán jár el otthonról, elsősorban azért, mert fáradt a mindennapi négyórás keléstől. Szülei engednék, hiszen egyrészt túl van már azon a koron, hogy féltenék, másrészt megbíznak benne. Rokonai, annak ellenére, hogy nem ment férjhez, jó véleménnyel vannak róla, hiszen híresen jó háziasszony, csodálatos nokedlit tud szaggatni, mindig dolgozott, és magánélete ellen sem lehet kivetnivalót találni. Arra viszont, hogy közösségbeli férfihoz menjen férjhez, egyre kisebb az esélye – bármennyire is pozitív a megítélése –, hiszen a korabeli férfiak már mind házasok. Úgy gondolja, hogy az élet elhozza majd számára ennek a lehetőségét, hiszen ő dolgozik, ezáltal tisztességes módon él.

Thuli életfilozófiájának lényeges eleme, hogy maga a munka végzése az, ami megteremtette számára a női élete függetlenségét, hiszen saját életéről ő dönt, minden rokona békén hagyja azért, mert nem talál kivetnivalót életvitelében.

„*Én nem szeretek elmenni sehova, én otthon vagyok, pihengetek. Minden nap bent vagyok Pesten, minden áldott nap, örülök, hogyha nem ülök a buszra. Itt semmi, tudod te is, néha a kocsma, de ott mindig van valami. Korán kelünk, én is, én felkelek fél négykor. Lezuhanyozok, kávézok, megcsinálom anyámnak a kávét, és őt akkor keltem, neki elég, de nekem nem, mert én mindig akkor fürdök reggel is, este is. Akkor fölkeltem, fölöltözködök, megiszom a kávét, és már megyünk is, mire hazaérek, fél négy van megint csak. Na, akkor eszek, akkor tornázok, van amikor összerámolok a szobámban, porszívózok, legkésőbb kilenc óra, s fekszek. Akkor megnézem az „Éjjel-nappal Budapest"-et, és már alszok. Nekem nem hiányzik egy rossz férj, aki iszik, meg veszekszik. Nekem nem kellett férjhez mennem! Tudod, miért van ez? Az megy hamar férjhez, akinek otthon nem jó, akinek otthon nem jó! Nekem otthon nagyon jó, engem itt nem zaklat senki, mindenki békén hagy. Én dolgozom egész nap, rám senkinek nem lehet egy rossz szava sem. Nekem, ha olyan kedvem van, bemegyek a szobámba, esetleg ez az egy kislány* (ti. nővére kislánya), *aki egész nap itt van velem, érted, ha én otthon vagyok. Nem foglalkozok senkivel. Az megy férjhez hamar, akinek otthon nem jó! De rám nem mondhat senki rosszat, dolgozom, teszem a dolgom!*"

Füles[18]

Füles nagydarab, határozott kiállású, erős hangú cigány férfi. Nős, két kislánya és egy kisfia van. A húszas éveinek második felében jár. Felesége félig magyar származású, de cigánynak vallja magát. A család a Szabadsághegy utcájában lakik, egy házban Füles özvegy édesanyjával, hajadon nővérével és nős öccsével. Fülesék lakják az épület földszintjét, ahol egy szoba-nappali-konyha-fürdőszobában élnek öten. Édesanyja és testvérei a padlásteret alakították át lakhatóvá. Mellettük levő házban, de velük közös udvarban lakik nagyanyja és nagyapja. Füles életében a felesége és a gyerekei a legfontosabbak. Emellett segít testvérének, rokonainak a munkakeresésben, az elhelyezkedésben. Fontos számára a rokonság, a cigányok összetartása, úgy véli, egy cigány származású ember csak közösségén belül, az ő támogatásukkal tud boldogulni. Sokszor hangoztatja, hogy a többségi társadalom előítélettel viseltetik a cigányokkal szemben, ezért folyamatos harcban áll minden téren – iskola, munkahely – velük. Győzelmének eszköze, hogy bebizonyítja, egy *„cigány is ér annyit, mint egy magyar”*.

A falu egyetlen autentikus cigányzenét játszó zenekarának ő a vezetője. Az éneklés életében fontos szerepet tölt be, egyrészt kiegészítő megélhetési forrás, másrészt zenei kreativitásának kiteljesedését, egyszerre cigányságának megélését is jelenti számára. Családja zenész család volt.

Füles egy háromgyerekes családban született. Ő a középső gyerek, nővére másfél évvel idősebb, öccse négy évvel fiatalabb nála. Édesanyja a gyerekek kicsi kora óta dolgozott a fonalgyárban, később a Hajógyári-szigeten hajófenék-takarító munkás volt, néhány éve takarítónő egy vidéki kórházban. Édesapjuk gyárban, majd építkezésen dolgozott. A nagyszülők még szegkovácsok voltak.

Az édesapa mitikus alak a családban. Ő és rokonai alakították az első együttest a faluban a rendszerváltás után. Az autentikus cigányzenét játszó zenekar hamar befutott, több koncertet, felvételt is készítettek velük. A zenekar vezetője, mozgatója Füles édesapja volt. Mind a három gyerek kiskoruk óta a zenekar körül nőtt fel, így – bár nem ismerik a kottát – több húros hangszeren játszanak professzionális szinten. A zenekar az apa korai halála után feloszlott.

Füles édesapja halála után abbahagyta a középiskolát. *„Elvégeztem a nyolc általánost itt a faluban, és utána továbbtanultam. Tizenegy osztályom el van végezve, a tizenkettedik osztályt nem tudtam befejezni családi okok miatt. Kőműves lett volna az én szakmám, ha befejezem, de nem fejeztem be.”* Az apa hosszú ideig húzódó betegsége és korai halála nagy törés volt a kamaszgyerek életében. Ő lett a családfenntartó, szükség volt fizetésére, hogy a családfőt vesztett család meg

[18] Füles élettörténetét több interjúból rekonstruáltam. A kezdeti éveket a 2010-ben készített interjú információi töltik ki, a későbbieket a 2013-ban felvett beszélgetésből írtam át.

tudjon élni. Már az apa életében dolgozott segédmunkásként rokonai kőműves csapatában, később az iskolát otthagyva folytatta ott a munkát.

„Tizenhat éves korom óta dolgozom. Kisegítő munkásként vitt el a faterom, segédmunkás voltam, kevertem nekik anyagot, odahordtam az építkezéseknél. Sokat jártam így a fateromékkal a faluba, meg mindenkivel, tizenhat éves voltam, mindenféle ilyen kőmunkákat vállaltam, a környező falukban."

„Balhés" fiatal volt, nem volt igazán jó híre saját közösségében sem, ám rokonai mindezt az apai felügyelet hiányával magyarázták. Végül sorozatos verekedésből és garázdaságból adódó szabálysértései összeadódtak, és tizenhét éves korában több hónap felfüggesztett börtönbüntetést kapott. Pártfogót neveztek ki számára, akinek segítségével jutott el első, bejelentett munkahelyére. Füles mindezt élete nagy lehetőségeként értelmezte, hiszen egyrészt megmenekült a letöltendő börtönbüntetéstől, másrészt lehetősége nyílt egy „rendes munkahelyen" dolgozni.

„Jelenleg a munkahelyemen három éve vagyok. Ez nekem úgy sikerült, ezt a munkahelyet megszerezni, hogy fiatalabb koromban volt egy-két garázdaság bűncselekményem, amiért pártfogói felügyelet alá helyeztek engem. A pártfogói felügyelet végeztével a pártfogóm adott nekem egy paksamétát, ami tele volt munkahelyekkel, s ott az egyiket, a legeslegelsőt felhívtam, s azóta három éve itt dolgozok. A mostani munkahelyem tehát a csintalanságomnak és a rosszaságomnak köszönhetem, mivel hogy tizenhat és tizenhét éves koromban így egy-két rossz dolgot megcsináltam. Lehet, hogy ez volt az, ami kellett nekem, hogy egy ilyen munkahelyre kerüljek."

Munkahelyén nem volt könnyű dolga, hiszen ő volt az egyetlen cigány származású munkavállaló. Füles ekkor került először olyan helyzetbe, hogy cigányként egyedül kellett megállnia a helyét.

„Hetvenen vagyunk, és én vagyok egyedül cigány. Hát, a munkatársaim is, többen rasszisták, vagy nem szeretik a cigányokat, s úgy el is szokták mesélni, hogy miért. Én erre nem tudok nekik most mit mondani, mert ez egy munkahely, ide az ember dolgozni megy, és megpróbál minden konfliktust elkerülni. Voltak és vannak előítéletek, mivel hogy cigány vagyok, de megpróbáltam beilleszkedni, és úgy néz ki, hogy sikerült. Mondták, hogy hát »a cigányok nem dolgoznak, nem szeretnek dolgozni, lusták!«, meg hogy »csak egy hetet jönnek dolgozni, utána úgyse fogsz jönni», ilyenek voltak. Bebizonyítottam nekik, hogy nincs igazuk. Azzal, hogy rendszeresen jártam dolgozni, és minden munkát elvégeztem. Bármilyen munkát rám bíztak, mindegyiket elvégeztem! Volt, amikor az elején bizonyítottam nekik azért, hogy lássák, hogy a cigány is dolgozik! Volt, amikor kétszer annyit dolgoztam szinte, mint ők. (Ezt értékelték?) *Igen.* (Pénzben?) *Nem pénzben, nem, úgy elismerésben egymás iránt. Hát vannak néha nehéz helyzetek…, de gondolom, minden magyar emberrel vannak nehéz helyzetek, a magyarok nem szeretik a cigányokat. De megbirkózom velük.* (Hogy tudsz ezzel megbirkózni?) *Azért van nagy szám kiabálni…, megoldom…* (Megvéded magad?) *Hát nem testi erővel, inkább*

máshogy. Azt mondják, hogy »a cigány nem dolgozik, nem bír dolgozni«, s így bebizonyítom, hogy három éve ő többször elkésik, mint én, vagy esetleg berúgott vagy bármi baja van, vagy mit tudom én. S én meg nem hiányzok, becsületesen dolgozok, s akkor ezzel be lehet bizonyítani."

Füles a munkával való bizonyítás ideáját általános iskolás osztályfőnökétől hallotta először. Ő azt tanította cigány származású diákjainak, hogy egy olyan embernek, akin „látszik, hogy cigány", többet kell bizonyítania ahhoz, hogy elfogadják és sikeres legyen a munkahelyén. Füles ezt élete vezérelvévé tette. Egyfajta kódexként értelmezi, amit egy „magyar" embertől kapott segítségként ahhoz, hogy a magyarok közt konfliktus nélkül élni tudjon. Ennek jogosultságát nem vonta kétségbe, igazságtalan voltán sem háborodott fel, sőt igazán nem is értette erre irányuló kérdéseimet, a dolgok természetes rendjének tekintette.

„Nekem mondjuk az iskolába, mikor általános iskolába jártam, az osztályfőnököm mindig azt verte belém, hogy mivel mi cigányok vagyunk, akárhova el fogunk menni dolgozni, többet kell teljesíteni, mint a másnak, hogy érvényesüljünk. És ez bejött, amit mondott. Mindig így volt, és így is lesz. (Ezt te igazságosnak tartod?) *Ezzel nem tudok mit kezdeni. Az ember, amilyen nemzetiségűnek született, nem tudja megváltoztatni, így is bele kell törődni. Ha folyton azon sírnék, hogy cigány vagyok, akkor nem haladnék semmit.* (Soha nem lázadtál ez ellen?) *Hova lázadtam volna?! Ez van! Ilyenek a magyarok, nem szeretik a cigányokat! Bizonyítani kell, hogy elfogadjanak.*"

Megnősült, igaz feleségét szöktette, mivel annak édesanyja nem akarta, hogy lánya hozzámenjen feleségül. Végül néhány év alatt kibékült felesége családjával is. Sorban születtek gyerekei, húszéves kora körül két kislánya és rá néhány évre kisfia. A fiatal családot Füles rokonai fogadták be. Ekkor költözött fel az édesanya a tetőtérbe két nőtlen gyerekével, és engedte át Füleséknek az alsó szintet. A szoba-konyhás lakást még édesapja kezdte el építeni, Fülesék folyamatosan alakították, bővítették, szépítették.

(Hány éve építkeztek?) *Hát, négy éve.* (S mennyire van kész?) *Hát annyira van kész, hogy előtte meg az apám építkezett húsz évig* (nevet). *Van egy szülői ház, ami, hála a jó Istennek és az édesapámnak, elég nagy, és elférünk benne. Sok átalakítás és felújítás is volt, mert édesapám negyvenkét évesen elhunyt, és nem tudta befejezni. De én már az alsószintet, azt teljesen befejeztem, és remélem, a testvéreim a fölsőt be fogják építeni.* (Az építkezés hogy ment?) *Hát ügyeskedünk… Kispóroljuk, kiszámoljuk mindig, ahogy mondtam előbb is, és akkor így veszünk, s összegyűjtjük pár hónap alatt, és megvesszük az anyagot. S így a bejárati ajtót. Én mindent megcsinálok. Nem mondom, hogy tökéletesen, de még nem tudnánk emellett egy szakembert is megfizetni.*"

A család havi jövedelmét Füles fizetése, felesége gyede és a gyerekek után járó juttatás teszi ki. Hasonlóan élnek, mint a legtöbb cigány család a faluban. A férfi

egész nyáron keményen dolgozik, minden mellékjövedelmet hozó lehetőséget elvállal, amiből pluszpénzt tud szerezni. Ezt az összeget havonta – a számlák kifizetése után – nagy élelmiszer-bevásárlásokra és a téli fűtőanyag beszerzésére költik el. Mindenből sokat vesznek, a húsfélét mélyhűtőben raktározzák, figyelik az áruházi akciókat, ahol nagy tételben tudnak tartós élelmet venni. Minderre azért van szükség, mert Füles munkahelye a tél beálltával szünetel, a munkások zömét nem alkalmazzák tovább, hiszen nincs építkezési munka. Ekkor kezdik el felélni az elraktározott élelmiszert. A család jövedelme téltől kezdve már csak a gyed és a gyerekek után járó családi pótlék. Ennek zöme pedig a számlák kifizetésére megy el. Soha nem maradnak el számlával. Füles és családja a számlák kifizetésének elsődlegességét ugyanúgy hangsúlyozta, mint a legtöbb cigány család a faluban.

„Legelső mindig a számla, azokat mindig kifizessük. Hát most, ha nem fizessük ki a villanyt vagy a vizet, akkor elviszik a villanyórát, vagy ilyesmi, mert hallottam már olyat, hogy elviszik. Mindig az a legelső, azt fizessük be. A maradékból csinálunk egy nagy bevásárlást egy nagyáruházban, s a többit beosztjuk, s kijövünk. Ilyenkor nyári szezonba a téli tüzelőt meg szoktuk venni, mert nagyon nehéz a tél mindenkinek. Mindig a legelső a számla, ahogy megkapjuk a pénzeket, az első a számla, s utána a többi. (Miért olyan fontos a számla?) *Mert az a legfontosabb, a villanyszámlát, aki nem fizeti be, és a helyett a pénzét másra elköti … hát az rossz, nem? Szerintem. Ami marad utána, azt lehet költeni. Hát akkor elmegyünk egy nagy bevásárolást csinálni. Egy csomó mindent megveszünk, s akkor utána megnézzük, mennyi pénz marad, mit lehetne esetleg megvenni. Például a tüzelőt, hiába van most nyár, nekünk úgy is meg kell a tüzelőt venni előre, nekünk rengeteg kell, s azt is meg kell venni.”*

Még a leghosszabb téli időszakban is igyekeznek kihúzni úgy, hogy ne kelljen segélyt kérniük. Füles úgy gondolja, hogy a segély a dologtalanság jele. És ők dolgoznak. A segély igénylése azt mutatná, hogy igazolják a többségi társadalom előítéleteit, azaz, hogy „a cigányok segélyből élnek”. Azáltal, hogy nem kérnek segélyt, megfogalmazzák különállásukat is a *„vidéki cigányoktól”*.

„Hát az nagyon el van terjedve, hogy minden cigány segélyből él! Ugyan már, nincs ahova elmenjek segélyért. Annyit kap a magyar ember is, amennyit a cigány. […] *Hát nem tudom, hogy lehetne-e folyamodni, mert mindenki nagyon el van szállva ezzel a segéllyel, hát nem sok segélyt kapunk. Higgye el minden magyar ember, hogy nem sok segélyt kap egy cigány! Annyit kap a magyar is, amennyit a cigány! Nem adnak. Mire adnának? Mi dolgozunk! Nem tudom, hogy vidéken vagy máshol adnak, de itt biztos, hogy nem. Vagy dolgozol és keresel pénzt, s abból megélsz, vagy nem, de akkor biztos, hogy nem élsz meg.”*

Fülest háromévi munkaviszony után egy tavasszal nem vette vissza az építési vállalkozó. Ezt azzal indokolta, hogy nehézségek támadtak az építőiparban, nincs már annyi munkásra szüksége. Füles ennek ellenére úgy érezte, annak oka, hogy

őt nem vették vissza, cigányságában keresendő. Hiszen ő mindig „többet dolgozott", mint kollégái, és magyar munkatársainak zömét visszavették. Munkanélküli-segélyt kapott, számtalan helyre jelentkezett, de sikertelenül. Egy ideig felesége egyik rokonának építési vállalkozásában dolgozott, később vasazott, lomizott. Ám az új törvények miatt, amelyek szerint szabálysértésnek számít mind a két foglalkozás, idővel beszüntette ezt a pénzkereseti módot. Néhány éve maga indított építési vállalkozást néhány rokonával összeállva. Elsősorban kőfaragóként, illetve kőműveséként dolgoznak építkezéseken. Megbízható csapatban dolgozik, hozzáértő módon végzik el munkájukat, így egyre több helyre hívják őket dolgozni. Feleségével közösen kisvállalkozói vándorárus engedélyt váltottak ki. Ruhákkal kereskednek a faluban, a vevőik a helybéliekből kerülnek ki. Nincs nagy hasznuk rajta, viszont ha minimálisan is, valamennyire jövedelmez. Füles elve, hogy mindig több lábon kell állni, hiszen soha nem lehet kiszámítani, hogy mit hoz a jövő. Úgy gondolja, hogy szakmai végzettségének hiánya komoly akadály abban, hogy nem tud elhelyezkedni. Ezért tartja fontosnak, hogy gyerekeit taníttassa:

„Mindenféleképpen tovább kell tanulniuk. Hát most szakma nélkül a mai világban nem lehet élni. Ha szakma nélkül nem, de szakmával még van esélyük mindenféleképpen valamire. Igaz, hogy cigányként még úgy is nagyon nehéz."

ROMUGRÓ MUNKAVÁLLALÓK A MUNKA VILÁGÁBAN

A romungró cigányokkal készített életútinterjúkban a múlt rekonstruálódott tapasztalataiknak fényében. Élettörténetükben a jelenből minősített múlt egyszerre az emlékezés folyamata és jelenbeli értékrendszerük múlt általi megerősítésének eszköze lett (Bertaux, 1981). Az interjúk alanyai a jelen szempontjából újra alkották a múltjukat, olyan új jelentéssel ruházták fel azt, mely egyben igazolta a kárpáti cigányok közösségi értékrendszerét is.

Az élettörténetek elemei gyakran különböző konfliktusokhoz és a mindennapok gyakorlataihoz kapcsolódtak, fő rendező elvük pedig a munkahelyek sorozata lett. Ennek oka a kérdező személyében is kereshető, hiszen ezekben az interjúszituációkban a romungró cigányok egy „rakli/gádzsi"-nak mesélték el életük történetét. Maga az élettörténet fordulópontokkal határolt történetek sorozata lett, melynek egy közös eleme volt, a főszereplő személye.

Az élettörténetek legfőbb feladata az, hogy „a múlt legitimálja a jelent, és a jelen legitimálja a múltat" (Niedermüller 1988:386), mindezzel pedig bemutassa azt, hogy mit jelent a munka végzése ebben a cigány közösségben. A cigány

férfiak és nők különböző munkahelyi lehetőségeik felvázolásával ábrázolták azt, hogy közösségi kapcsolataikat hogyan használták a „jó munkahelyek" megszerzéséhez. Rávilágítottak az alkalmazkodási gyakorlataikra, azaz, miként kezelték azokat a helyzeteket, amikor kisebbségben vagy éppen egyedül voltak cigányok egy munkahelyen. A férfiak és nők élettörténetében egyaránt fontos szerepet kapott az, hogy megvilágítsák – az anyagi biztonság mellett –, milyen egyéb hasznot hozott számukra a munkavégzés.

Az életútinterjúkból körvonalazhatóvá váltak a munka világához alkalmazkodó romungrók viselkedési mintái, alkalmazkodásuk a többségi társadalmi hierarchiához és a munkaerőpiaci versenyben elfoglalt helyük. Végül pedig minden interjúalany kiemelt olyan konfliktusos helyzeteket, amelyekben a munkavállalók „cigánnyá váltak", és ekkor vagy vállalták különállásukat, hangsúlyozták nemzetiségüket, vagy éppen igyekeztek elrejtőzni. Ezeknek a résztörténeteknek a kiemelése és értelmezése bemutatta a kárpáti cigány közösség adaptációs gyakorlatát a munka világában.

Az élettörténetek nem voltak összefüggő mesefolyamatok, alkotóik adott logika szerint rendezték résztörténetrendszerré. A rendezés elve függött attól, hogy milyen kérdéseim alapján alkották meg azt, és attól is, hogy rólam mint hallgatóról mi volt a véleményük. Az emlékezés – Bartlett elmélete szerint – nem szelektív reprodukció, hanem konstrukciós művelet. Az emlékezés során az adott személy egy adott séma segítségével konstruál, s ez a séma vezeti emlékei megtalálásában és rendszerezésében.[19]

A kárpáti cigányok életének történeteit sok tényező befolyásolta már megalkotásukkor. Meghatározta az én tereptapasztalatom róluk (kérdések) és az ő tapasztalataik rólam (válaszok). Így az alábbi elemzés annak rendszerében értelmezhető, hogy én hogy láttam a kárpáti cigányok alkalmazkodási gyakorlatát és ők mit akartak erről egy „raklinak/gádzsinak" elmondani. Beszélgetőtársaim életének történetét egyéni perspektívájukból láthattam, mégis egyszerre adott horizontális és vertikális rálátást (Ferrarotti 1981) a kárpáti cigány társadalom kulturális rendszerére. A horizontális szempont a többségi társadalom rejtett vagy nem tudatosult elemeit tárta fel, azt, ahogy az előítéletek működtek akkor, amikor egy cigány ember munka kapcsolatba került a nem cigányokkal. A vertikális rálátás a kárpáti cigányok munkavégzéshez való viszonyát mutatta. Azt, hogy a munkavégzéssel szerzett anyagi és nem anyagi javak hogyan teremtettek lehetőségeket a közösség számára, milyen utat jelöltek ki térben és időben cigányságuk megéléséhez.

[19] Bartlett elmélete szerint az emlékezés attitűd jellegű: „a személy pusztán általános benyomást nyer az egészről, s ennek alapján megalkotja a valószerű részleteket. Ennek a konstrukciónak egy része a valóságos tényekhez viszonyítva torzított vagy hibás. A felidézés javarészt ezen az attitűdön alapul, és általános hatása ennek az attitűdnek az igazolása" (idézi Gyáni 2000).

A „JÓ MUNKAHELY"

A kárpáti cigány közösség tagjai egészen az 1980-as és 1990-es évekig fiatalon vállaltak munkát. Az idősebbek, mint Arany és Lumba, még az általános iskola befejezése előtt dolgoztak, ezért volt, hogy többen nem is fejezték be a nyolc osztályt[20]. A fiatalabbak tizennégy-tizenhat évesen álltak munkába. Jól mutatja a munkavállalók arányát, hogy a hat emberből egyedül a legfiatalabb férfi, Füles volt az, aki továbbtanult, bár szakmát – családi okok miatt – ő sem tudott szerezni. Az első munkahelyükre mindig rokonaik segítségével mentek el dolgozni. Elsősorban azért, mert a szülők vitték el gyermekeiket saját munkahelyükre (pl. Lumba, Thuli, Füles), a kipróbált hely biztosíték volt arra, hogy a fiatal biztonságos helyen van. Gyakori törekvés volt az is a fiatalok között, mint például Thulinál, hogy későbbi munkahelyeit csak úgy választotta ki, hogy valamelyik rokona beajánlotta őt oda. Ennek több oka is volt, egyrészt végzettség nélküli munkavállalóként nem volt könnyű elhelyezkedni, másrészt egy cigány személy esetében a munkahely részéről elvárt volt a „kezesség". Azaz munkavállaló cigányként ajánlás nélkül nem volt könnyű bejutni egy munkahelyre. Betanított munkásként a szocializmus évei alatt, mint Arany és Lumba történetei mutatták, gond nélkül el lehetett helyezkedni, ám később akár végzettséggel sem volt könnyű, mint ezt Tyisli története mutatta. A bőrükön hordott stigma[21] minden esetben hátrányt jelentett, ezt Tyisli egyik sarkalatos esete mutatta meg. Hiszen ő volt az, aki akkor jutott ápolói munkához anélkül, hogy bárki kezeskedett volna érte, mikor hosszú haját levágatta és ezáltal megszűnt külsejében „cigány nő" lenni. Thuli viszont, aki külsejében nem hordozza az előítéletek cigány képét (azaz szőke és fehér bőrű), annak ellenére használta ezt a gyakorlatot, hogy nem lett volna rá szüksége. Úgy vélte, hogy bár külső jegyei szerint el tudna tűnni, ám viselkedési mintái és beszéde egyaránt utalnak arra, hogy cigány. Emiatt érezte úgy, hogy neki is szüksége van rokonai ajánlására ahhoz, hogy „jó cigányként" munkát kapjon.

[20] A cigány közösségben először az1957/58. tanévben végezte el az általános iskola 8. osztályát egy cigánytanuló. 1961-ig az általános iskola 8. osztályát 2 tanuló végezte el, 1961-től az 1977/78. tanévig 23 tanuló végzett el nyolc osztályt. Egy Unesco-felmérés alapján a Currier 1972/4-es száma a következőt írja a helyi romungró cigányok iskolai végzetségéről: „A X-i általános iskolában 1942 és 1972 között 138 cigánytanuló iratkozott be. Közülük 5 végezte el az általános iskola 8. osztályát. Ez a végzési arány rosszabb, mint Csád vagy a Közép Afrikai Köztársaság alapfokú iskoláiban." (Az idézet a Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz, Jelentés a cigánygyerekek helyzetéről 1973–83 között című dokumentumban szerepel)

[21] Michel Foucault úgy véli, hogy „a felügyelet társadalma" „az erők és a testek taktikájával" folytatja az „egyének gondos gyártását" (Foucault 1990:294–295). A fekete bőrszín stigmatizálása és „elkülönítése" a közép-európai társadalmakban jól körvonalazhatóvá teszi ennek értelmezési rendszerét: „a modernitás közép-európai panoptikus rezsimjében a »cigányok« lesznek a pendant-jai Nyugat-Európa afrikai és ázsiai »primitívjeinek«" (Kovács 2009).

A munkaszerzés gyakorlatát átörökítik, hiszen Arany ugyanúgy szerzett munkát gyerekeinek, mint ahogy a gyerekei szereztek később munkát unokáinak. Nagyon ritka volt, hogy valaki úgy vállaljon állást, mint Tyisli, aki fiatalon egy olyan virágüzletbe ment el dolgozni, ahol korábban egyetlen rokona sem vállalt munkát. Ám ebben az esetben is magát a munkát Tyisli édesanyja nézte ki, meggyőződve arról, hogy jó hírű üzletről van szó. Nem beszélve arról, hogy Tyisli fiatal, világos bőrű, szőke, divatosan öltözködő fiatal nőként nem tűnt cigánynak munkaadói szemében, és ő ezt nem is hangsúlyozta, így tudott eltűnni a munkatársai között.

Tehát a közösségi rendszerrel működtetett munkavállalás egyik oka a többségi társadalom előítéleteiben keresendő. Olyan munkavállalót, aki külsején hordozza az előítéleteket kiváltó jegyeket, nem vagy ritkán alkalmaznak a munkaadók, bármilyen végzettsége is legyen. Ezért a már ott dolgozók, akik „bizonyították" alkalmasságukat a munkára, kezességet vállalnak közösségük egy másik – hangsúlyozottan ugyannak a „jó normarendszernek" a mintáit hordozó – tagjáért. Thulit édesanyja így ajánlotta be saját munkahelyére: *„És akkor mondta anyám, hogy otthon is mindent én csinálok, takarítástól kezdve mindent."*

A másik oka annak, hogy a kárpáti cigányok igyekeznek olyan munkahelyre menni, ahol előttük már ott dolgozott valamelyik ismerősük és kipróbálta azt, szintén a többségi társadalom előítéleteiben keresendő. Olyan helyen igyekeznek a kárpáti cigányok munkát vállalni, ahol tudják a korábban ott dolgozók tapasztalataiból, hogy kezelhető a cigányok munkavégzését sújtó előítélet. Így a munka végzése – ideális esetben – pusztán személyes beállítottságukon, tehetségükön és szorgalmukon múlik, és nem a külsejükön. *„Nem volt problémám, mert az ember olyan, hogy próbál maga köré olyan embereket összegyűjteni, aki elfogad engem magának olyannak, amilyen vagyok. Kerülöm azokat az embereket, akiről tudom, hogy nem szereti a cigányokat. Itt is vannak olyanok. Tudod, neked meséltem, hogy egyszer volt olyan…".* (E. középkorú romungró nő)

Ennek példája Lumba, aki édesanyja munkahelyén hamar privilegizált helyre került, amit részben ügyességének, részben pedig édesanyja ottlétének köszönhetett. Neki ott nem kellett cigányságával megküzdenie, csupán csak ügyességét kellett bizonyítania. Ezzel szemben Füles, aki olyan helyre ment dolgozni, ahol előtte nem dolgozott roma származású munkás, a feléje irányuló előítéleteket önmaga próbálta cáfolni, ami hosszú és nehéz feladat volt számára. Bár testi erejével és türelmével idővel bebizonyította, hogy a legjobbak között van, ennek ellenére leépítéskor elsők közt bocsátották el.

Az előítéletek működése gyakran visszaüt a cigányok nem cigány munkatársaihoz való viszonyára, hiszen sok esetben értelmeznek bármely kritikát úgy, hogy az cigányságuk okán fogalmazódik meg. Tyisli példája mutatja ezt, aki főnőkén is számon kérte előítéletességét, majd annak határozott tagadása után sem hitte el,

hogy a kritika nem a külsejéhez társított előítéletek nyomán fogalmazódott meg, hanem a munkavégzését érte. Úgy érezte, hogy „mivel látszik”[22], csak ez lehet az oka annak, hogy nagy figyelemmel végzett munkáját kritika érte: *„Tényleg nem tudták, szerinted? Szerintem de, először igen, amikor úgy jártam, hogy fél hattól délig. Azért látszik az! Ugye, hogy? Szerintem látszik!”*

Tehát a kárpáti cigány közösségben a „jó munkahely” az, ahol tisztességes a fizetés és elfogadó a munkaközösség. A jó munkahely anélkül értékeli a cigányok munkavégzését, hogy az általános előítéleteket alkalmaznák rájuk.

Ezzel szemben a romungró beszélők fontosnak tartották, hogy a többségi társadalomhoz tartozó főnökök, munkatársaik tiszteletben tartsák cigányságukat és mindazt, ami – úgy vélték – a saját kultúrájukat jellemzi. A cigány „szokások”, „életvitel”, „tradíciók” tiszteletben tartását elengedhetetlennek érezték ahhoz, hogy a munkahelyükön jól tudjanak dolgozni. Olyan apró momentumokban például, mint a dohányzás, amit Thuli hangsúlyozott. Fontos volt számára, hogy cigány származású főnöke, tudván ennek fontosságát, cigarettaszüneteiben beállt a munkagép mögé helyette. Vagy olyan gesztusokban, amit Arany emelt ki, hogy munkatársai, tudván az ajándék fontosságát, gyerekeinek karácsonykor szaloncukrot vittek. Vagy ellenpéldaként „rossz munkahely” volt Tyislié – bármennyire is ideálisnak tűnt eleinte számára –, hiszen arra kényszerítette őt munkaadója, hogy ne adjon kenyeret gyerekként kezelt védenceinek, és fedezze a tisztítószerek hiányát. Az étel megtagadása és a test tisztaságának ellehetetlenítése két olyan fontos pont volt Tyisli normarendszerében, ami végül ahhoz vezette, hogy keményen beolvasva főnökének kilépjen a munkahelyéről.

A fentebb bemutatott életútinterjúkon kívül több romungróval készített interjúban megjelent az tény, hogy fontos számukra, hogy munkahelyük anélkül vegye figyelembe cigányságukat, hogy közhelyes előítéletekkel sújtaná őket emiatt. Sokat emlegetett példáik között volt az a rossz munkaadó, aki olyan munkára kényszerítette őket, ami szemben állt kárpáti cigány hagyományaikkal. R. példája erre, aki segédápolóként dolgozott egy kórházban, ahol feladata a kórházban elhunytak mosdatása és öltöztetése lett volna. A közösség halottakhoz való viszonya, a visszatérő lelkektől való félelme és a halottak általi szennyezettség miatt ezt a munkát nem tudta megcsinálni.

„Itt a cigányok nem szeretik, meg nem csinálták soha! És ez az ember csak azért, hogy bántson…, nekem kellett menni, és megcsinálni, hogy egy halottat nekem kellett… becsomagolni. És én lesápadtam, és nem tudod azt mondani

[22] A romák többségének ambivalens a viszonya bőrükön hordozott cigányságukhoz. „A sötét bőr – fejti ki Zádori Gábor tanulmányában – egyszerre stigma, illetve védjegy. Amennyire megkülönböztethetővé teszi a gádzsó szemében a romát, éppen annyira felismerhetővé teszi az egyik roma számára a másik romát idegen vagy ellenséges környezetben, így könnyíti meg számukra az együttműködést, és ad lehetőséget nekik a szolidaritás kifejezésére (Zádori 2002).

– a munkakörömben benne van –, de nem mondhatod azt egy orvosnak, hogy te nem csinálod. Ott is valahogy a jó Isten mellettem van, nem tudom, hogy honnan az istenből keverednek mellém, de valahonnan keverednek mellém jó emberek, volt egy ápoló, […] azt mondta nekem, hogy »gyere«, és mindent megcsinált, el kellett vágni egy darab gézt, de már a géznél is el kezdett remegni a kezem. De olyan úrrá lettem magamon, azért én büszke vagyok magamra, mert le tudtam győzni az érzéseimet, és azt mondtam, hogy akkor is meg fogom csinálni, ez velem nem fog kiszúrni. Ez azért nagy dolog ám, itt a cigányoknál mindenki csak a családtagjait öltözteti. De egyébként meg nem…, addig a pontig nem volt ez, amíg mindenki el nem kezdett dolgozni és iskolát elvégezni, és rá nem jöttek, hogy ez kötelező, ez egy munka. De nem, utána nem eszek a kezedből…, ez a tipikus ódzkodás az egész dologtól." (R. középkorú romungró nő)

A romungró munkavállalók számára a jó munkahely ismérve az is, hogy munkaadóik megértsék azt, hogy a családjuk és a gyerekeik fontosabbak a munkájuknál. Több történet is szólt arról, hogy azért mondtak fel a nők, mert munkahelyük nem tolerálta azt, hogy beteg gyerekükkel otthon maradtak, vagy hogy terhesen nem vállaltak el bizonyos munkákat:

„Mikor én teherbe estem, leültem a főnővérrel, leültem, és megbeszéltem, hogy ez van. Kérdezte, hogy én hogy gondolom, és mondtam, hogy dolgozom, amíg tudok, úgy hat hónapig gondoltam, de egyetlen dolgot nem vállalok, hogy a tálalóban… a koszos edényeket…, takarítok, és mindent, de azt nem. A következő körben, kérlek, az volt, hogy nem jött be a konyhás, és menjek be. Én meg akkor csapot-papot ott hagytam, és akkor eljöttem. Ebből nem engedek! Ez az a dolog, amiből én nem engedek! A gyerek!" (R. középkorú romungró nő)

Fontos volt számukra az is, hogy elfogadják munkaadóik azt, amikor családi tragédiák esetén, haláleset okán ki akarják venni évi szabadságukat, és addig maradni otthon, amíg visszatérnek a dolgok a régi kerékvágásba. Ilyen esetben néha hetekig otthon maradtak, a gyász időszakát családjukkal, rokonaikkal töltötték. Nem sok munkahely volt, mely ezt tolerálta, ám a kárpáti cigányok gond nélkül váltottak ezekben az esetekben és, mint láttuk az életutakból, közösségi kapcsolatrendszerük előbb vagy utóbb tudott számukra másik munkahelyet szerezni.

Végül pedig a „jó munkahely" az volt számukra, mely biztosította az emberi méltósággal végezhető munkát. A jó munkahelyen úgy dolgozhattak, mint a nem cigányok, úgy is értékelték munkájukat, mint a többségi társadalomhoz tartozó kollégáikét. A „jó munkahelyen" nem kellett többet teljesíteniük ahhoz, hogy – ugyanazért a bérért – elismert munkások legyenek. A szocializmus kora a cigányok történeteiben ezért jelenik meg aranykorként, amikor a cigányok is állami munkahellyel rendelkeztek, s ezáltal – úgy érezték – hasonló „jogok" illették meg őket, mint egy nem cigány munkásembert. A kommunista rendszer nosztalgiája

ma is erősen érezhető, úgy tartják, azok az évek voltak a biztos megélhetés évei, szemben a mai bizonytalansággal:

„Ugye régebben nagyon sok gyerek volt családonként, nyolc-tíz gyerek azért átlagosnak számított. Aki most eltart két gyereket, bele tud gondolni, hogy nyolc-tíz gyereket hogy lehet eltartani? Más idők voltak, de akkor is éhesek voltak a gyerekek, de egy keresetből el tudtak minket tartani. Nem azt mondom, hogy könnyű volt vagy nehéz volt, de az akkori szocializmusban meg lehetett élni egy keresetből, anyukám háztartásbeli volt, nem kapott pénzt. Most már annyira megnőttek az igények, a gyerekeknek is, annyira modern világban, annyira elszaladt az egész, hogy … az élet, ha húsz évet visszamegyünk, mintha száz évet mennénk vissza, annyit fejlődtünk már az egész világ. És szerintem a cigányok ott ragadtak kicsit…, kicsit ott ragadtak, és nem bírnak elmozdulni előrefele, mert nincs támogatás. Most mindenki úgy van, hogy mindenki csak a maga hasznát nézi, ha cigány, ha magyar, ha zsidó, mindenki csak a maga hasznát nézi, aki lemorzsolódott, aki lemaradt, az ott marad. Én így látom ezt az egész problémát, sajnos.” (Gy. középkorú romungró férfi)

A szocializmus időszaka az anyagi és a személyi biztonság éveiként értelmeződik számukra, ahogy ezt Lumba is megfogalmazta: *„Kádár rezsim, az biztosított…. biztosította az országnak azt, amire az embereknek szüksége van. Az embernek biztonságot.”* A szocializmus éveiben a biztos megélhetés, illetve az etnikai különbségek hivatalos eltörlésének emlékezete a romungrók számára elfeledtette a kiszolgáltatottságot és a megaláztatást. Hiszen a szocializmus alatt nagyon is élő volt a cigányokkal szembeni előítélet-rendszer, melyet ők maguk is – mint az iratokból láttuk – gyakran megtapasztaltak. Ám a jelen tapasztalatainak fényében, amikor hasonló előítéletekkel szembesülnek a mindennapjaikban és még megélhetésük is egyre problémásabbá válik, a kárpáti cigányok számára a múlt nehézségei eltűnnek. Felülírta ezeket, hogy azokban az években a munka lehetősége és az anyagi javak megszerzése, mindennapi életük könnyebbé válása – ahogy Lumba mondta – a *„biztonság”* érzetét nyújtotta számukra.

A „JÓ CIGÁNYOK” MUNKAVÉGZÉSE

A kárpáti cigányok világát a nem cigányokéval elsősorban a munkavégzés kötötte össze, s így ennek témája mentén megsokasodtak az előítéletekről szóló történetek. Történetek sora szólt arról, hogy a többségi társadalom tagjai a cigányokat „lusta”, „megbízhatatlan” munkavégzőknek tartották, mely előítéletekkel a romungróknak a legtöbb munkahelyen meg kellett küzdeniük. Mindenki kialakította a saját alkalmazkodási gyakorlatát, mely apró részeiben különbözhetett, de egy fontos elemben megegyezett a különböző generációhoz tartozó

beszélőknél. Aranytól Fülesig minden interjúalany úgy érezte, hogy az előítéletek kezelésének legcélravezetőbb technikája, ha bebizonyítják munkavégzésükkel azt, hogy ők „más" cigányok, mint azok a „rossz cigányok", akikről az előítéletes történetek szólnak. Ennek kényszerét sok interjúalanyom megfogalmazta.

„Aztán visszamentem dolgozni, és másnap bejött a főnővér, és azt mondta, hogy »holnaptól te az én osztályomon fogsz dolgozni!« Én sírtam, »megint új helyre menjek?!« Sírtam a férjemnek, »te, én itt egy cigányt nem láttam! Egyetlen egyet sem!« Azért most belépsz egy helyre, egy munkahelyre, ahol adott nyolcszáz ember, és te ott nem látsz egyetlenegy cigányt sem, az már elárul magáról valamit, nem? Most azért emberek vagyunk, az már árulkodó jel! Ott tökéletesen példásan viselkedni, úgy, hogy te ne hibázzál, az azért nem volt egyszerű! A férjem azt mondta, »lépjél ki!«. De nem engedhettem meg magamnak! Többet kell ott csinálnom, és ennek hangot is adtam, voltam olyan helyzetben, hogy hangot is adtam! (Mit mondtak a főnökeid?) *Hogy ezzel ők mind tisztában vannak, és ezért kaptam azt a kitüntetést*[23]*, nem véletlenül. Hogy ezzel ők is megmutassák azt, hogy igenis látják és becsülik. Persze hogy nincs rendjén, persze hogy nincs rendjén ez így.*" (R. középkorú romungró nő)

A történet – hasonlóan Füles munkahelyi történetéhez – kirajzolta azt a taktikát, aminek sikerét a cigányok a bizonyításban, a több és a jobb munkavégzésben láttak. Füles történetével szemben R. azt is megfogalmazta viszont, hogy mindezt a többségi társadalomhoz tartozó munkatársak el is várták, sőt a bizonyítás után díjazták is. Ennek ellenére R. nem tartotta természetesnek, hogy egy cigány munkavállalónak első munkanapjain bizonyítania kellett azt, hogy „annak ellenére, hogy cigány", alkalmas a munkakörre. Az interjú alanya tisztában volt azzal, hogy mint minden munkavállalónak, neki is bizonyítania kell alkalmasságát, ám világossá vált számára az is, hogy amíg a bizonyítás egy többségi társadalomhoz tartozó személynél a tehetség, az alkalmasság és a rátermettség függvényében, nála a külső jegyeiben megjelenő nemzetiségének viszonyában történik.

Annak ellenére, hogy a kárpáti cigányok érzékelték a munkahelyi viszonyrendszer előítéletes működését, nem vonták kétségbe magát a rendszert, csupán stratégiát dolgoztak ki a lehetséges utakra. Világukat, hasonlóan a többségi társadalom sztereotípia világához, „jó" és „rossz" cigányokra osztották, ezzel belehelyezkedtek az előítéletek rendszerébe. Önmagukat látványosan elhatárolták a sztereotípiák „rossz cigányától", többletmunkavégzésükkel bebizonyítva, hogy *„ilyen jó cigányok is vannak"*. Bár utólagos interpretációikban igazságtalannak és megbélyegzőnek tartották a munkaadók hozzáállását a cigány munkavállalókhoz, ám azért, hogy a munkát megkapják vagy megtarthassák, ennek ott ritkán adtak hangot.

[23] Beszélgetőtársamat az „Év dolgozója" díjjal tüntették ki.

Arany számára a „magyarok szeretetének" megszerzése volt a cél, úgy vélte ez hozzásegíti őt a megbecsült munkás pozíciójához. Ennek alapja a becsületesség, a megbízhatóság, mellyel – Arany elbeszélésében – együtt járt a kölcsönös tisztelet és egyenrangúság. *„… mindenki szerettek minket, nem voltak rosszak. Mindenkivel rendesek voltak ők is, hát ők is olyan emberek voltak, mint mi. Ők is ugyanolyanok voltak."*

Arany úgy vélte, hogy cigány származása azért nem volt hátrány számára, mivel – a szocialista Magyarországon – megkapta az esélyét annak, hogy bizonyíthasson. A munkahelye a kölcsönös bizalom eszköze is volt, hiszen ő maga is bízott a többségi társadalomban. Mindezt mutatta, hogy ott hagyta a munkahelyét akkor, amikor megingott a bizalma a fonalgyárban, amelynek vezetősége nem állt ki munkása mellett, mikor az beteg lett. Ám ugyanazt a bizalmat találta meg a hajógyárban levő munkatársai között, akik nagy összegű pénzeket bíztak rá, úgy érezte, csak azért, mert elfogadták őt. Később ugyanezt a szereteten alapuló bizalmat a pénze révén vélte megkapni, amire kórházi kezelését hozta fel példaként. Úgy gondolta, hogy a pénz az az eszköz, aminek segítségével a látható cigányságával járó hátrányok eltörölhetőek. *„Úgy foglalkoznak veled! A főnővér ott volt, s jött, megpuszilt engemet, a sok népek előtt! Mert én adtam neki is, mikor eljövök, mindig egy ezrest adok neki. S jött, s megpuszilt engemet a sok orvosok, nővérek előtt!"*

Lumba számára műszaki tehetsége segített abban, hogy a cigánysága ne hátrány legyen számára. A tehetséges és mindenhol boldoguló „kis cigányfiú" képe fontos volt számára, azé, aki ugyanúgy megállta a helyét a termelőszövetkezetben, mint a fonalgyárban vagy a hajógyárban. Akinek becsületességéhez és munkában való „jó cigányságához" még akkor sem férhetett kétség, mikor többéves börtönbüntetése után újra felvették dolgozni. Hiszen ott is bizonyított, és a gyár bezárásakor őt „utolsóként bocsátották el":

„Univerzális ember vagyok ebbe a szakmába, úgy hogy mindenhol, amit rám bíztak, azt megcsináltam, és már majdnem az utolsó ember voltam, mikor azt mondták, hogy »ne haragudj, de most már tőled is meg kell válnunk«". Lumba élettörténetében a munka végzése az, mellyel bármilyen korábbi hiba eltörölhető lett. Mégis munkanélküliségét egyértelműen cigányságának számlájára írta. Az ő története mutatta, hogy ennek ellenére cigány önkormányzati vezetőként hangsúlyozottan vállalta cigányságát, mintegy magára véve minden őket sújtó előítéletet. Bár korábbi munkavállalásakor nem jelent meg elbeszélésében cigány származása, később egyértelműen meghatározóvá vált ez.

Tyisli és Szergej generációja már más utakon járt. Munkalehetőségeikben nem voltak oly módon kiszolgáltatva az államnak, mint az előttük levő generáció. Egyrészt Szergej példája nyomán láthattuk, hogy a szürke- és feketegazdaságban, saját köreikben is találnak munkát, másrészt Tyisli élettörténete rámutatott

arra, hogy a cigányságához kapcsolódó konfliktusok a munkahelyváltással megoldhatóak. Az 1940-es generációnál erőteljes a cigányságuk miatti feszültség, bár ők – főleg az 1980-as és 1990-es években – még igyekeztek elrejteni azt, öltözködésükben, viselkedésükben alkalmazkodtak a többségi társadalom elvárásaihoz. Viszont cigányságukat ért előítéletek esetén már erőteljes konfliktusokba is keveredtek. Elsősorban Tyisli élettörténete mutatta azt, hogy határozottan kiállt cigány származása mellett és – ha az nem jelent meg a többségi társadalomhoz tartozó munkatársainál viszonyítási pontként – ő akkor is előtérbe helyezte és kihangsúlyozta azt.

A fiatal generáció életútinterjúi rávilágítottak arra, hogy cigányságuk hangsúlyozottan jelenik meg munkavállalásukkor. Nem csak akkor, amikor látható jegyeikre reagál a nem cigány társadalom, mint Fülesnél, hanem akkor is, ha mindez rejtve maradhatna, mint Thulinál. Nem hagyják szó nélkül az előítéleteket, hogy meggyőzzék munkatársaikat, folyamatosan bizonyítják munkavégzésükkel azt, hogy ők „jó cigányok". *„Bebizonyítottam nekik, hogy nincs igazuk. Azzal, hogy rendszeresen jártam dolgozni és minden munkát elvégeztem. Bármilyen munkát rám bíztak, mindegyiket elvégeztem! Volt, amikor az elején bizonyítottam nekik, azért, hogy lássák, hogy a cigány is dolgozik!"* (Füles)

„És akkor ilyenkor mondtam, hogy »azért lassan a testtel, mert mondom, azért én is itt vagyok, mondom, én cigány vagyok, és úgy látom, hogy nagyon jól kijövünk, és lássátok, jövök dolgozni, minden nap itt vagyok időre, csinálom a dolgomat, egy szavatok nem lehet! «" (Thuli)

Thuli élettörténete hangsúlyozottan mutatta ezt, hiszen ő akár viselkedésmintáival, beszédmódjával, sőt barna bőrű édesapja bemutatásával is képes volt belehelyezkedni a sztereotípiák cigány alakjába, csak azért, hogy felhívja a figyelmet romungró származására és ezzel egyidejűleg cáfolhassa a többségi társadalom cigányokról szőtt előítéleteit. Fülesnél pedig a munkabírással való megbecsültség kivívása és ezzel együtt az előítéletek cáfolata volt a cél.

A hat élettörténet elemeiből összeállítható az a „jó kárpáti cigány"-kép, amit a romungró közösség fontosnak tartott hangsúlyozni a mindennapokban is. Ennek visszatérő elemei a munka vállalása, azaz a „tisztességes" pénzkereset, amiből el tudják tartani a családjukat (azaz nem kérnek segélyt), amiből ki tudják fizetni a számláikat (azaz nincs hátralékuk és nem „lopják az áramot").

Munkavégzésükkel bizonyítják, hogy ők, szemben a „rossz cigányokkal", akik „nem dolgoznak", „dolgozó, jó cigányként" élnek. Ennek a képnek a hangsúlyozása és bizonyítása a romungró közösség alkalmazkodási gyakorlatának egyik fontos eszköze volt. Mint az élettörténetekben is hangsúlyozták, ennek a képnek a konzekvens fenntartásával különösebb gond nélkül tudtak belehelyezkedni a többségi társadalom világába és ezáltal munkához és megélhetéshez jutottak. Taktikájuk egyértelmű volt: elfogadva az előítéletek „rossz cigány" képét, bebizonyítják,

hogy ők nem tartoznak közéjük. Ha nem jelentek meg „rossz cigányként" a mindennapok világában, könnyebben beolvadhattak a munkások közé. Ehhez pedig arra volt szükség, hogy felvállalva cigányságukat és elfogadva, hogy léteznek a „rosszak", bebizonyítsák, hogy ők nem tartoznak közéjük.

Mint az élettörténetek megmutatták, céljuk egyöntetű volt: a cigányságuk tudatosítása (külsejükkel vagy verbális eszközökkel) a nem cigány világban, „dolgozó cigány" mentalitásuk bizonyítása (verbálisan és konkrét munkavégzéssel), majd az alkalmazkodás segítségével elért elfogadtatásuk után (optimális esetben elérve a cigány kulturális sajátosságaik tiszteletben tartását) eltűnni a nem cigányok munkavilágában.

A KÁRPÁTI CIGÁNYOK ALKALMAZKODÁSI STRATÉGIÁJA

A kárpáti cigányok alkalmazkodási stratégiájukat sikeresnek érzik. Érdemes ezért közelebbről megvizsgálni, hogy melyek ennek leggyakrabban használt elemei.

Az öltözködés

A romungró közösség a mindennapokban átlagosnak mondható módon öltözik. Munkahelyükön munkaruhát vesznek. Ezek olyan ruhadarabok, melyeket külön erre a célra vásárolnak. Azokon a munkahelyeken, ahol munkaruha (köpeny, papucs stb.) biztosított, mint például a kórházakban, a kötelező munkaruha alatt melegítőnadrágot vagy „macskanadrágot" és pólót hordanak. Soha nem keverik a ruhákat össze, tehát a munkahelyeken használt öltözéket nem hordják otthon. Fontosnak tartják kihangsúlyozni, hogy a munkaruhájuk mindig tiszta és ápolt kell legyen. Ezt mutatja annak az idős nőnek a története, aki „román" munkatársa „koszával" szembeállította saját „tisztaságát", kihangsúlyozva a munkában hordott ruhája ápoltságát: *„…én cigányasszony vagyok, de nekem megnézheted mindennap a tiszta lábamat, a hófehér zoknimat, a melltartómat, a bugyimat, mindent, mindennap, az öreg cigányasszonyét…"* (J. idős romungró nő)

A tisztaság értékének hangsúlyozása, mint korábban is írtam, alapvető stratégia, melyet a sztereotípiák „koszos cigány" képével szemben folyamatosan verbalizálnak a cigányok. Mindehhez hozzájárul az is, hogy olyan praktikus ruhadarabokat hordanak, melyekben tökéletesen el tudnak tűnni a munkatársaik között. Mikor erről beszélnek, sokszor vonnak önmaguk és az oláh cigányok öltözködése között különbséget.

„Hát az oláh cigányoktól különbözünk, mások. Stílus, minden, minden. Mi azért visszafogottabbak vagyunk, mint azok. Természetben, öltözködésben, …. figyelj, most ha valahova mész, ha dolgozol, föl tudsz úgy öltözködni, mint úgy… a magyarok…, mondjuk ők [ti. az oláh cigányok] *otthon is így vannak, érted? Ilyen nagy szoknyákba… A házba. Mi nem, mi csak akkor, ha valahova megyünk, érted?* (Más cigánynak tartod őket?) *Persze, naná, ott mindenbe, aki tényleg oláh cigány… az ételekbe, az öltözködésbe, a gyereknevelésbe, az… mindenbe más.*" (K. fiatal romungró nő)

Tyisli egy interjúban kihangsúlyozta, hogy különbözik a munkahelyi ruházata attól, ahogyan otthon, a „cigányok között" öltözködik. Munkahelyén felvesz olyan ruhadarabokat is, amelyek praktikusak a takarításhoz, ám ezeket nem hordaná családja férfitagjai előtt. *„Érted mit mondok neked? Én is megszólom a másikat, biztos, hogy engem is megszólnak, hogy »dik, né cicanadrágban jár, s ő tiszta öreg, meg három unokája van«, érted? Ez a cicanadrág is úgy, hogy nagy szégyen, mikor jön a vejem.* (Akkor nem is veszed fel?) *Nem, máma is azért mentem ebbe, mert dolgozok, azért vittem be magamnak egy tréningnadrágot, meg köpenyt, érted? Nem lehet így járkálni.*"

Tehát a munkavállaló kárpáti cigányok olyan ruhadarabokat, amelyeket nem feltétlenül hordanának akkor, amikor otthon vannak, a munkahelyükön bátran fölvesznek, hiszen a munkatársaik is abban dolgoznak. Alkalmazkodnak a többségi társadalom elvárásaihoz munkahelyi öltözetükben is. A ruhaviseletükkel is érzékeltetik, hogy nem különböznek kollégáiktól. Azzal, hogy munkaruhát vesznek fel (még úgy is, hogy ezek nem felelnek meg a közösségükben elvárt öltözködési normáknak), hangsúlyozzák alkalmazkodásukat az elvárt munkahelyi követelményekhez és kifejezik azt, hogy a többségi társadalom munkavilágába belépve egy másik normarendszer elvárásait követik.

A beszéd

Mint Thuli is hangsúlyozta, munkahelyük meghatározza azt, hogy az általuk ismert nyelvváltozatokból, melyiket használják. A nyelvhasználat stílusának elsajátítása egyben a közösségbe való beilleszkedés fontos állomását jelenti (Réger 2001, Stewart 2001).

A kárpáti cigányok belső közösségi beszédét az jellemzi, hogy ha magyarul is beszélnek, cigány szavakat kevernek bele, hangsúlyozásában pedig erőteljes, tónusa hangos. Társasági beszédük jellemzője, hogy egymás mondandóját gyakran megszakítják beleszólásokkal, akár új témák felvetésével. Mindennek oka, hogy egy-egy beszélgetésben általában több téma is fut egymás mellett, melyek összekapcsolódnak, egymásba folynak. Így beszélgetéseik időnként kaotikusan

zajosak, annak, aki nincs benne a mindennapi történésekben, érthetetlenné válhatnak.

Emellett viszont ismerik és használják a többségi társadalom mindennapi közlekedőnyelvét, melynek szabályai mások, mint a cigánybeszédé. Ha a többségi társadalomhoz tartozó emberrel beszélnek, „udvariasan" megvárják, míg az mondandóját befejezi. Beszédjük tónusa halkabb, szókincse válogatott. A beszédmódja, amivel érzékeltetik a romungrók, hogy ők „jó cigányok", nem pusztán azt jelenti, hogy nem fűznek mondataikba cigány szavakat, hanem azt is, hogy beszélgetőtársukat kellőképpen respektálva, hangsúlyozott „tisztelettel" beszélnek velük. Úgy gondolják ez az alapja annak, hogy elfogadják őket. *„Nekem sehol nincsen nagy szám, szeretnek engem, nem vagyok szemtelen ezért."* (A. fiatal romungró nő) *„Én olyan vagyok, hogy tisztelem a másikat, engem is tisztelnek. Mindenki szeret engem, bizony. Lássák, hogy nem olyan vagyok, hogy pofázok, meg mindenkit bántani. Hát milyen dolog ez? Nem, nem"* (L. idős romungró nő)

A kárpáti cigány közösség tagjai ismerik mind a két nyelvváltozatot, és többségében tudatosan, céllal használják azokat.[24] Láthattuk ezt Thulinál is, aki abban az esetben beszélt „cigányosan", amikor fel akarta hívni származására a figyelmet. Azaz alkalmazkodási gyakorlatuk fontos eleme, hogy nyelvileg is kifejezik törekvésüket a nem cigány világhoz. Fontos azonban hangsúlyoznom, hogy ez esetben is, amit a kárpáti cigányok „cigánybeszédként" körvonalaznak, nem a saját belső közösségi beszédmódjukra vonatkozik, hanem arra, amit a többségi sztereotípiák „cigánybeszédként" értenek, a „hangos", „műveletlen", „agresszív" beszédmódra (ld. Stewart 2001). Belehelyezkedve az előítéletek cigányképébe, elfogadva annak elemeit, fejezik ki elhatárolódásukat ebben az esetben is. Szemben a sztereotípiák „csúnya és műveletlen" módon beszélő cigányával, ők tehát hangsúlyozottan úgy beszélnek, hogy rögtön szembetűnjön a különbség esetleges külső jegyeik, az ahhoz társított előítéletek és „nem cigányos" beszédmódjuk között.

„Anyukám nagyon szépen beszélt velünk, mert mondják sokan, hogy csodálkoznak, hogy »nem tanultál, tényleg?« Biztos hallottad, hogy a testvéremmel is hogy beszél. […] Beszélni tudni kell! Hiába a fehérbőre valakinek, eltűnik, de ha kinyitja a száját, tudják, hogy cigány. (Honnan?) *A beszéd. Nekem, amíg nehéz az első öt percbe*[25]*, elkezdek bárkivel beszélgetni, anyukám miatt, mert ő beszélt mindig velünk ilyen nyugodtan és szépen, utána már látják, hogy ki vagyok."* (R. középkorú romungró nő)

[24] Egy konfliktusom alkalmával az egyik cigány férfi, ahogy a vita hevesebbé vált, egyre kevésbé beszélt velem úgy, mint „egy magyarral" tette volna, a vitánk csúcspontján verbalizálta is ezt: *„nem érted, ha magyarul mondom?Akkor elmondom neked cigányosan!"*. Ezután beszédét hangosan kiabálva, cigányszavakat belekeverve fejezte be. (Terepnapló történet, 2014. augusztus.)

[25] Beszélgetőtársam sötét bőrű, fekete hajú nő.

A viselkedés

A kárpáti cigányok alkalmazkodási stratégiájának fontos eleme – amit csak úgy neveznek, hogy – „a viselkedés".

„(A munkahelyén volt probléma valamikor is a cigánysága miatt?) *Nem, soha, soha az életbe! Egy munkahelyen sem. Mindig olyan rendesek, tisztességesek voltak velem, mert én is úgy viselkedtem. Viselkedni tudni kell! Lemész a faluba, megkérdezheted bárkit,* Lola néninek *soha nem volt nagy hangja senkivel, mai napig se.*" (K. idős romungró nő)

Több interjú is utalt arra, hogy az öltözködésük, a beszédmódjuk mellett viselkedésük módja az, amivel bizonyítják a romungró cigányok, hogy ők, bár cigányok, nem tartoznak azok közé, akiket a többségi társadalom a „normaszegő viselkedésük" miatt megvet és elítél. Arany interjújában hosszan fejtegette, hogy az ő viselkedésével kifejezett alkalmazkodása vezetett oda, hogy őt „mindig szerették" a magyarok. Lumba és Füles szintén ezt a stratégiát folytatták, hiszen büntetésük után külön bizonyították „rendes viselkedésükkel", hogy alkalmasak a betöltött állásra. Tyisli életútjában szintén megfigyelhető volt ez a momentum, hiszen ő volt az, aki „megbüntette magát" cigányos viselkedéséért azzal, hogy amikor – igazságérzetétől vezényelve – „cigány módra" veszekedett főnökével, önként vállalta a büntetést, és felmondott a munkahelyén. Meg lehet említeni Szergejt is, aki alkalmazkodásával a pesti éjszaka maffiavilágában tudott úgy eltűnni, hogy fontos funkciót tölthetett be a főnökök mellett. Vagy Thulit, aki a legtöbbet játszott a viselkedési gyakorlataival, hol kihangsúlyozva cigányságát, hol elfedve azt.

A kárpáti cigányok, hasonlóan a beszédmódhoz, a viselkedési mintákban is megkülönböztetnek cigány és nem cigány változatokat. A „cigányviselkedés" alatt ebben az esetben is azt értik, amit a többségi társadalom sztereotípiái körvonalaznak. Tehát a cigány viselkedés „hangos", „erőszakos", „agresszív" a többségi társadalom előítélet-rendszerében. A romungró munkavállalók munkahelyeiken ettől a képtől igyekeznek eltávolodni viselkedési módjuk segítségével. Ez a gyakorlat tudatos a közösség tagjaiban, ennek okát pontosan körvonalazzák, ha magyarázatra kerül a sor.

„A viselkedés… vannak, akik azt mondják, úgy viselkedsz, mint egy cigány, te tudod, kikre mondják? Akik úgy viselkednek, nem tudnak viselkedni, érted, most már mit mondok? Azt hogy cigány vagy, amit tudnod kell: viselkedni. Csak sajnos, ami nehezen megy, nem?" (Sz. középkorú romungró férfi)

A „nyelés”

A kárpáti cigányok az öltözködésükkel, a beszédmódjukkal és a viselkedésükkel alakították ki azt az alkalmazkodási gyakorlatot, amivel többé-kevésbé sikeresen boldogulnak a többségi társadalom munkavilágában. Ennek a gyakorlatnak van még egy fontos és tudatos eleme, ez pedig az, amit a legtöbben úgy fogalmaznak meg, hogy a „nyelés”.

Amikor egy cigány származású ember megjelenik egy munkahelyen, az gyakran vált ki valamilyen reakciót a nem cigány munkatársaiból. Ezeket a reakciók lehetnek verbálisak, azaz munkatársaik elkezdenek „cigányozni”; mindenkinek lesz egy története, amit elmesél egy „rossz cigányról”. Lehetnek nonverbálisak, azaz gesztusokkal érzékeltetik, hogy „látják őket”, összenéznek egymással, vagy végigmérik cigány munkatársukat, esetleg látványosan elpakolnak dolgokat a kezük ügyéből.

„Mikor ide behívtak, ez a nő, aki ide felvett, tetőtől talpig végignézett. Te, engem még így nem néztek végig! Látványosan!” (R. középkorú, romungró nő)

„Nagyon fiatalok voltunk mi ehhez, és egyszer csak beszéltünk egy-két mesterrel, és ő említette, hogy »ti nagyon rendesek vagytok, mert előttetek voltak mások, és mielőtt ti jöttetek, mondtuk, hogy cigánylányok jönnek és el kell pakolni mindent!« Csak néztünk egymásra a Gizivel*, azt se tudtuk tizenhat évesen, hogy mi van?”* (R. középkorú romungró nő)

Alkalmazkodási gyakorlatuk kiterjed az előítéletek kezelésének tudományára, ezt a gyakorlatot átörökítik leszármazottaiknak, gyerekeiket fiatal koruktól kezdve nevelik, tanítják erre. *„Te, amikor mi először mentünk be a szülői értekezletre, és láttuk, kik vannak ott?!*[26] *Na, mondom* Rozinak, *»te ezeknek a mi barna bőrű gyerekeinknek nem lesz itt könnyű!« Érted?* Balázs *is fekete, az én* Andim *is fekete. Mondom, »otthon meg kell tanítsuk őket arra, hogy ne vegyék fel, ha csúfolják…«* (Miért gondoltátok, hogy csúfolni fogják őket?) *Miért?! Hát ismered őket, látod te is, nem?”* (A. középkorú romungró nő)

A nyelés stratégiájának több lépcsőfoka van. Azok a romungró munkavállalók, akiknek „látható a cigányságuk”, azaz barna színű a bőrük, szemük, fekete a hajuk, felkészülve fogadják a külsejük indukálta reakciókat. Eleinte igyekeznek nem venni róla tudomást, azaz bármilyen sértőek is ezek a gesztusok, „lenyelik” azokat.

„Igaz, hogy takarítottam, és úgy voltam vele, hogy akkor mit is kell? Hogy is kell, és mindent benyelni? És nincs olyan szavam, ami eddig volt. Először vettem

[26] Az édesanyák gyerekeiket a szomszéd település iskolájába íratták, hogy jobb oktatásban részesüljenek. Ennek az iskolának jó híre volt, kevés roma gyerek járt ide. Az osztályba, ahova jártak, a 27 gyerekből négy volt romungró származású.

egy mély levegőt, és azt mondtam, hogy »innentől mindent leszarok«, de így lettem kiváló." (R. középkorú romungró nő)

Később cáfolják az előítéletes megnyilvánulásokat, megpróbálják meggyőzni munkatársaikat arról, hogy vegyék figyelembe egyéniségüket, és cigányként róluk, az ő munkavégzésükről nyilvánítsanak véleményt. Ezzel egy időben kifejezik elhatárolódásukat azoktól „a cigányoktól", akiket az előítéletes beszédek említenek: a „lustáktól", „az agresszívektől", a „műveletlenektől". *„Nekem nem volt bajom, mert engem nem bántottak meg a munkatársaim, szóval se…, eleinte hallottam, hogy beszélnek a cigányokról, és levontam a következményeket, nem szóltam nekik, lenyeltem…, mondjuk, igazuk van valamennyire, hogy nekik is alkalmazkodni kell az emberekhez, viszonyulni.* (Úgy gondolja, a cigányok nem alkalmazkodnak?) *De alkalmazkodnak, máshogy nem is lehet! Ezt kell tudni! Úgy a maguk módján rendesek, nem azt mondom, hogy rosszak. Vannak jó emberek, vannak rosszhiszeműek, van, aki szeret dolgozni, van, aki nem szeret, vannak ilyenek is, olyanok is."* (P. idős romungró férfi)

A nyelés stratégiájával igyekeznek nem hagyni felületet munkatársaik cigányellenes beszédének, hiszen, úgy vélik, ha nem viselkednek „úgy", ahogy ők a cigányoktól várnák, akkor ezáltal egyszerre bizonyítanak és cáfolnak is.

Azért, hogy bebizonyítsák munkahelyükön, hogy „ők más cigányok", mint az előítéletek cigányai, komoly erőfeszítéseket tesznek. Amellett hogy ezzel igyekeznek biztosítani a konfliktusmentes munkavégzést, más célja is van alkalmazkodásuknak. Nem pusztán az, hogy munkahelyükön méltósággal tudjanak dolgozni, hanem az is, hogyha bármi gond történik, fordulhatnak olyan nem cigány munkatársaikhoz segítségért, akiket már meggyőztek arról, hogy ők „más cigányok". Alkalmazkodási gyakorlatukkal ki tudnak maguknak alakítani egy gádzsó támogatási kört, amitől alkalomadtán pénzt vagy egyéb segítséget kérhetnek.

Ez a gyakorlat, hasznát tekintve, hasonlít ahhoz, amit Leonardo Piasere a gádzsikanó tőke (Piasere 2002:299) fogalmával körvonalazott. Ám abban különbözik attól, hogy míg ez a horáháno cigányoknál a munkaerő, a szolgáltatások vagy egyszerűen a gádzsó nagylelkűség eredményeként kapott javakat jelenti, addig a kárpáti cigányoknál mindez a bebizonyított „jó cigányságukkal" járó támogatási rendszer vagy esetleg ajándékok összessége. Szergej családja, amikor Budapestre költözött, a házban lakó családok között találta meg azt a „zsidó családot", akikre, bebizonyítva nekik tisztességes életvitelüket, bármikor számíthattak, ha pénzre vagy élelemre volt szükségük. *„Egy alezredes nő, a katonai honvéd kórházban volt, higiéniára ügyelt, egy nagyon komoly beosztásba volt. Ha anyagi problémánk volt, ő segített. Apukám bejáratta, vagy hogy mondják, kért egyszer tőle, és fizetéskor visszaadta, mondta, hogy bármikor szüksége van pénzre, ő ad. Normális volt, na, süteményt adott. Minket támogattak, mert rendesek voltunk…*

Apám nagyon… talán olyan temperamentumos volt, mint én, és azért ők látták azt, hogy dolgoznak, meg próbálnak normálisan."

Arany karácsonyi ajándékokat kapott munkatársaitól azért, mert „megbízható", „becsületes munkás" volt. Thuli második munkahelyét édesanyja szerezte számára azzal, hogy bement azokhoz a nem cigány munkatársaihoz, akikben bízott, és akik „*segítettek írni egy önéletrajzot énrólam, ugye beszélni nem tudott senkivel, mert nem ismert senkit, akkor átszaladt, és azt odaadta a takarítóknak, a főnökének, és akkor másnap reggel már engem hívtak*". Támogatási körüket tehát pontosan számon tartják, tudják, hogy kire, milyen esetben számíthatnak, és gondolkodás nélkül aktivizálják is akkor, ha szükséges.

Cigány ismerőseim több példát is említettek arra, hogy az alkalmazkodásuk segítségével kialakított támogatói körük nagy segítséget jelentett számukra azokban az esetekben, amelyek kívül estek azokon a körökön, ahol rokonaik vagy közösségi tagjaik segíthettek volna.

„*Mikor a férjemmel volt a baj, akkor segítettek, gyógyszert szereztek, a kórházba megfogtam és – másfél hónapos várólista van –, de én bevihettem. Ez nekem minden benyelést megér! Maga a gesztus, hogy nem a pénz, hanem egy magyar ember – aki fényévekre van fölötted, szakmailag mindenhogy –, és az segít!*" (R. középkorú romungró nő)

Egy biztonságos alapokra helyezett nem cigány támogatói kör olyan munkahelyi problémák esetén is védelmet nyújt, ahol a konfliktust a munkavállaló cigány külsejéhez kapcsolható előítéletek generálják. Azok a történetek mutatják ezt, amikor egy bármilyen – a többségi társadalom sztereotípiái szerint – „cigány dolog" történik, mint például a lopás. Ilyen esetben gyakori az, hogy a cigány munkavállalót veszik elő, bármennyire is bebizonyította korábban beolvadását, egyértelműen ő lesz az első gyanúsított. Ebben az esetben, ha nincs támogató köre, védtelenül áll a támadással szemben. Ezt mutatja az alábbi történet is, aminek szerencsés kimenetele nem a cigány nő bizonyítási taktikáján, hanem a benne bízó és mellé álló főnökén múlott. „*Rajtam akarva akaratlanul látszik, hogy cigány vagyok. Gyakorlatilag egyszer ért…, amikor már fel is fogtam, úgy mondom, lehet hogy gyanúsítottak… Úgy volt, hogy a betegek leadták az értéktárgyaikat – mert ezek fogyatékosok, szellemi fogyatékosok –, az értéktárgyaikat a nővérek elzárták, és képzeld el, hogy az első nap az derült ki, hogy eltűnt egy fülbevaló. És én nem tudtam, hogy mit csináljak? Ha elkezdesz kapálózni, az ellened van, ha nem szólsz semmit, az is ellened van. Nem tudsz mit csinálni, és ott álltam tizenhét évesen. És ott is mákom volt, képzeld el, hogy a főnővér egy idősebb nő volt, de a gyerekei nekem osztálytársaim voltak, ő azt mondta, hogy az nem létezik, hogy az a fülbevaló eltűnt, azt biztos, hogy valaki kidobta, és elment a nagykukához, és képzeld el, hogy megkereste. Egy boríték félbe volt tépve, és abba volt benne. Én azt éreztem, hogy rám gondoltak, sose mondta ki senki, mert ez a főnővér nem engedte,*

hogy bárkit is a faja vagy bármi miatt bántsák. […] Hát azért gondolták, mert én cigány vagyok. De ő átjött velem, és azt mondta, hogy nem, és hogy száz százalékig kiáll mellettem" (R. középkorú romungró nő)

Végül pedig az alkalmazkodással járó sikeres munkavégzés jelenti azt az eszközt a kárpáti cigányok számára, ami a nemzetiségek közötti egyenjogúságot is meghozza. Úgy vélik, ha dolgozik valaki, akkor az független a nemzetiségétől, hiszen ez fizetést kapó munkásokká tesz mindenkit. „*Mi kiváltságos helyzetben vagyunk a brigádommal, mert mi a kőfaragást végezzük, ezt a mesterséget, ami ritka, s minket a munkánk után ítélnek, s amikor elkezdünk dolgozni, akkor azt mondják, hogy ezek profik. Jó emberek, jó munkások is, nem azt mondják, hogy »hú, cigányok!« S akkor úgy mond, mi vagyunk nyeregben, ebből nekünk nincs hátrányunk.*" (Gy. középkorú romungró férfi)

Úgy vélik, hogy a többségi társadalom a munkavégzésük után ítéli meg őket, ha a kárpáti cigányok „jó munkások", akkor jó a megítélésük.

Összefoglalva elmondható, hogy az öltözködés, a viselkedés, a beszéd és a nyelés stratégiájának, valamint a többségi társadalom elvárásaihoz való feltétel nélküli alkalmazkodásnak több haszna is lehet egy munkát vállaló kárpáti cigány ember számára. Előnyére szolgál akkor, amikor munkahelyet akar váltani, vagy amikor rokonait, ismerősét szeretné saját munkahelyére bevinni. Emellett pedig nélkülözhetetlen akkor, amikor olyan probléma történik, aminek megoldására a cigány közösség nem tud utat mutatni. Védelmet nyújthat számára az előítéletes támadásokkal szemben és egyenjogúsítja a hierarchiában élőket. Végül pedig a mindennapi megélhetésük szempontjából is fontos, ha van egy „jó", nem cigány támogató körük, akihez fordulhatnak akkor, ha anyagilag megszorulnak.[27]

A kárpáti cigány közösség alkalmazkodási gyakorlatának jól körvonalazható, tudatos elemei vannak. Ezek közé tartozik, hogy munkahelyükre menet és a munkahelyükön olyan öltözetet viselnek, ami hasonló bármelyik nem cigány munkatársuk ruhájához. Figyelnek arra, hogy beszédük és viselkedésük megfeleljen a többségi társadalomban megkövetelt munkahelyi viselkedési normának. Alkalmazkodásuk gesztus a nem cigány munkatársaik felé, és egyben bizonyítékul is szolgál arra, hogy ők „mások", „jobbak", mint a – többségi társadalom előítéleteiben élő – „cigányok". Ez az alkalmazkodási stratégia egyfajta ideológiai

[27] Hasonló gyakorlatot figyeltem meg egy erdélyi kelderás közösségben 2004-ben. A „jó magyar" ember/család/asszony kifejezést gyakran lehetett ott is hallani a cigányoktól. Mindig ezzel a jelzős kapcsolattal emlegették azokat a magyarokat, akik kölcsönnel segítették őket és „tisztességesen" beszéltek velük. Egyik kelderás cigány nő a következőképpen magyarázta ezt el nekem: „*Itt a szomszédban van egy magyar asszony, aki, ha megszorulok pénz felett, akkor menyek, s ad neköm, igen, kölcsön ad neköm, s akkor menyek, s segítek neki. Vannak na, minden cigánnak van egy jó magyar asszonya, amelyik segíti. Én is menyek segíteni, meg es fizet, s kölcsön es ad pénzt, itt ha valaki segít, akkor te is kell segítsél valamivel*" (Bakó 2006:47).

rendszerként jelenik meg akkor, amikor a romungró cigányok saját közösségükről beszélnek, arról, hogy ők „dolgozó cigányok". Így válik alkalmazkodási gyakorlatuk erkölcsi és egyben viselkedési normarendszerüknek is egyik legfontosabb elemévé.

A MUNKAVÉGZÉS KÖZÖSSÉGI ÉRTELMEZÉSE

A „munkaetika" a férfiközösségben

A kárpáti cigány közösség egyik gyakran emlegetett aforizmája, hogy *„cigány férfit nyáron napközben nem találsz otthon"*. Az ideális romungró férfi az, aki dolgozik és el tudja tartani a családját. Az ehhez szükséges anyagiakat pedig úgy tudja megszerezni, hogy ez nem ütközik bele a törvénybe, és ezzel nem irányítja az „ellenőrző hatalom" figyelmét családjára vagy közösségére.

A kárpáti cigányok – mint láttuk – változatos munkákkal tartották fenn magukat. Így sajátos „cigány" munkákkal, mint a szegkovácsság, és a nem cigány világ egyik munkalehetőségeivel is, példaként lehet említeni a kőfaragást, gyári munkát és a termelőszövetkezeti földeken végzett munkát. A rendszerváltás után a munkalehetőségek növekedésével már nem az állami munka volt az egyetlen pénzkereseti lehetőség. Ekkor a férfiak egy része feketén dolgozó kőfaragó- és építőbrigádokba tömörült, a nők pedig egyre távolabbi munkahelyekre mentek el takarító, konyhai mosogató vagy időszakos gyümölcsszedő munkáért. Gond nélkül alkalmazkodtak a változó gazdasági helyzethez, nem ragaszkodtak a lehetőségeken túl sem hagyományos mesterségükhöz, a szegkovácsághoz, sem a szocializmus alatti munkalehetőségeikhez. Hiszen, mint láthattuk, nem maga a munkafajta végzése volt az érték, hanem a munkával szerzett pénz által biztosított lehetőség és státusz. Ennek biztosításához pedig bármilyen munka megfelelő lehet, amivel korrekt körülmények között, „jó pénzért" dolgozhatnak.

A férfi közösségi értékének alapja, hogy olyan munkát végez, amivel sok pénzt keres. A romungró férfiak általában tavasztól őszig dolgoznak, zömében feketegazdaságban, építkezéseken vagy kőfaragó-, esetleg fakitermelő-brigádokban. Ez alatt az idő alatt kell megteremteniük azt az anyagi alapot, amiből a telet a család kihúzza. Ebben az időszakban szinte minden munkát elvállalnak, napi munkaidejük is gyakran 10-12 órát tesz ki. A pénz egy részét élelembe fektetik, mint láttuk azt Fülesék esetében, nagy bevásárló-központokban tartós élelmet vesznek, amit a téli hónapokban élnek fel. Befizetik a számlákat, nehogy a hátralékaik felgyülemlése miatt az ellenőrző hatalom feléjük forduljon. A maradékot pedig

tartalékolják arra, hogy méltó módon tudják megtartani rokonsági ünnepeiket[28]. A pénzt tudni kell használni ahhoz, hogy megbecsült tagja legyen valaki a férfitársadalomnak.

A férfiak munkavállalása lényegesen hangsúlyozottabban jelenik meg a közösség erkölcsi rendszerében, mint a nőké. Egy nő nem örvend túl nagy népszerűségnek a női társadalomban, ha nem dolgozik, ám egy nem dolgozó férfi egyértelműen megvetett a férfiak között. Ezt gyakran a többségi társadalom rossz hatásaként értelmezik: „(Fontos, hogy egy férfi dolgozzon egy családban!?) *Hát hogyne! Az a legfontosabb! Nem?* (Van, aki nem dolgozik?) *Hát nem.* Pista*, na, az nem dolgozik, olyan… nem tudom miért. Most már a cigányok is meg vannak bolondulva, mint az egész világ.*" (T. középkorú romungró nő)

Ennek ellenére sem menti semmi egy férfi munkátlan életvitelét. A férfi munkavégzésének fő célja a pénz keresete, amit akár szürke- vagy feketegazdaságban végzett munkából is megoldhatónak tekintenek. Nem a munka fajtája a fontos, hanem egyértelműen a munka által keresett pénz mennyisége. Ez igazolja a feketemunka végzését (építőbrigádok) vagy az illegális pénzszerzést (vasazás, lomizás), hiszen az válik fontossá, hogy a „*kemény fizikai munka*" megérje a befektetett energiát.

„*Nálunk, a cigányoknál az a szokás, hogy oroszlánrészt az apa, a családfenntartó vállalja a munkából, hogy legyen bevétel. Egy: legyen munka, alkalmi munkából én dolgozom, ami havi szinten húsz-huszonegy munkanapot engedélyez, és a keresett összeg az 100 ezer forintra tehető havi szinten. És nyáron ebből tudunk gazdálkodni a feleségemmel.* (Feketemunka?) *Természetesen igen. Azért tudom azt mondani, hogy természetesen, mert mivel olyan világot éltünk el Magyarországon, Európa közepén, hogy a magyar állampolgár kénytelen feketén dolgozni, mivel ezt a pénzt, hatezer forintját megkeresi naponta kemény fizikai munkával, abból utána már nem tud adózni. Magyarországon, nem is tudom pontosan, de ötven adónem van.* […] (Ma nehéz munkát találni?) *Nem, nem! Én azt látom, hogy aki akar… – lehetséges, hogy a földrajzi adottságaink is jobbak – de, akit megáldott isten két kézzel, két lábbal, egy kis erővel, energiával, az talál mindig valamit, én úgy látom, hogy a mai világban a munka nem is szégyen, kiváltság most már. Akármilyen munka van, meg kell csinálni. Öcsém például most helyezkedett el a kukásoknál. Nem szégyen! Munka. Meg kell mindent csinálni, meg kell mindent becsülni, amiért fizetnek! Jobb dolgozni, mint utcaseprő, mint bűnözni, és bemenni nyolc-tíz évre. Szerintem.*" (Gy. középkorú romungró férfi)

Az, hogy egy férfi munkavégzéssel megteremtse családjának a biztos anyagi alapot, azért is fontos, mert a munka és a biztos megélhetés nélküli cigány család gyanús elem a falu társadalmában. Ezeket a családokat keresi meg a rendőrség, ha

[28] Lásd ennek részletes bemutatását egy későbbi fejezetben.

a faluban lopás történik, minden törvényen kívüli dolog rájuk irányítja a figyelmet. Viszont a rájuk figyelő hatalom nem válogat a cigányok között, tehát a fegyelmezés eszköze az egész közösséget sújtja. Ez az oka annak, hogy a cigány közösség minden lehetséges fórumon hangsúlyozza a munkavállaláshoz való pozitív hozzáállását, másrészt pedig stigmatizálja azokat a családokat, ahol a férfiak „nem dolgoznak". Hasonlóan a tisztaságuk értékének meghatározásához, a „jó munkás képéhez" is szükségük van a „rossz cigányra". Ha erről beszélnek, akkor általában ugyanazt a családot emelik ki a cigányok, mint a kosz-tisztaság kettőségének esetében, a Csotri családot.

„Rendesek az emberek, itt a cigányság, nem mondhatni, hogy verekednek vagy valami, mint máshol, hogy történik valami. Itt mindenki dolgozik rendesen. […] *Csak a* Csotri *család… sajnos, ez egy probléma. Ők nem dolgoznak. Sokszor hallgatom az embereket, hogy hogy beszélnek a magyarok, s kérdezi, hogy nekem mi a hozzászólásom? »Nekem az a hozzászólásom, hogy maguk, mondom, maguk, nem én, egy kalap alá vesznek minket és lenéznek«, mondom, »nem kell megsértődni azért, én csak az igazat mondom, mert én magát mikor bántottam vagy valakit?« Mondja, »sosem«, »na, erről van szó, mondom, mert én nem érek rá avval foglalkozni, hogy más emberek mit csinálnak, hová járnak, vagy a gyerekek mennek lopni«, mondjuk gyümölcsöt, az nem olyan nagydolog, hogy na… amúgy nem törnek be a házakba sehova, nem csinálnak ilyen dolgot, itt nem volt ilyesmi soha. Nincsen probléma ilyen dolgokba, már régóta nincs."* (P. idős romungró férfi)

Ennek a gondolatmenetnek az értelmében tehát vannak a „jó cigányok", férfiak és nők, akik magukévá teszik a munkából való megélés ideáját. És vannak a „rossz cigányok", akikről úgy tartják, hogy nem élnek így.

A kárpáti cigány közösség munkavégzéshez való viszonyát „munkaetiká"-nak nevezem. Az „etika" kifejezést itt eredeti értelmében, mint „érzületet" használom. Olyan alapvető közösségi normát értek rajta, mely általánosságban fogalmazza meg az életvitel szabályait a közösségben, mely a helyi cigányok női és férfiidentitásának alapja, s amely annak betartására „kötelezi" a közösség normakövető tagjait. A munkaetika egyfajta sajátos munka iránti viszony, nem feltétlenül a munka szeretetét, hanem a munkával pénzkeresetet végző egyén megbecsültségét, értékét jelenti. Nem a verejtékkel végzett, kemény munka az érték, bár gyakran hangsúlyozzák, hogy így dolgoznak. Nem a szakmai végzettséggel vállalt hivatás, bár nagy tiszteletnek örvend az a közösségi tag, aki évekig tartó tanulással diplomát szerez. Nem az állandó munkahelyen eltöltött évtizedek adják a munkát végző ember megbecsültségét, hanem az adott esetben váltani tudó, mindig a legjobb pénzkereseti lehetőséget megtaláló munkás ügyessége. Bár a többségi társadalom munkaideológiájához látszólag hasonló a kárpáti cigányok munkaetikája, ám mögötte nem ugyanaz az értékrendszer húzódik. A cigány közösségben a munkavégzés szeretetének nincs olyan társadalmilag meghatározó szerepe (ld. Kocka

2001, Brandt 2001), mint a nem cigányoknál. Nem az adja a romungró férfiak közösségi megítélésének alapját, hogy milyen munkabíróak és érzelmileg menynyire kötődnek munkájához.

A kárpáti cigány közösség tagjai azt tartják fontosnak, hogy ha a családfenntartó férfi dolgozik (azaz nem *„jövés-menésből”* él), ezzel pénzt keres, minden nehézség ellenére, nap mint nap végzi munkáját (azaz elsajátította a gyakorlatot), és ebből méltó módon (azaz, hogy arra költ, amire kell) tudja eltartani a családját.

A munkavégzés a női világban

A munka végzése eszköz a kárpáti cigányok számára ahhoz, hogy a többségi társadalomban különösebb gondok nélkül élhessenek. Emellett viszont – ahogyan a hat interjúalanya élettörténete rávilágított – fontos szerepet töltött be a közösség belső világában is. A munkavégzés módja meghatározza azt, hogy a közösségben milyen presztízsű a családjuk, és hogy a rokonságban milyen szerepet töltenek be egyénként. Befolyásolja a nemek közti viszonyaikat is, ha nem is a munka végzése, hanem az ezzel megszerzett pénz birtoklása.

A családfenntartó ideális esetben úgy biztosítja a család megélhetését, hogy a feleségének nem kell dolgoznia, és gyerekeinek mindent meg tud venni. Annak ellenére, hogy a romungró közösségben már az 1960-as évektől kezdve nagy számban vállaltak a nők állami munkát, a férfitársadalomban erősen él az idea, hogy a nő az otthon melegét tartja fenn. Ezt vallotta Tyisli harmadik férje is, aki mindent elkövetett, hogy felesége ne vállaljon munkát, hanem otthon maradjon. *„A férjem azt mondta, hogy ő azért imádkozik, hogy akárhova megyek, ne vegyenek föl dolgozni, ő nem akarta, hogy menjek dolgozni, ő azt akarta, hogy legyek otthon.”* De így gondolkodik a huszonöt évvel fiatalabb Füles is, aki nem engedi, hogy felesége munkahelyre járjon dolgozni. Áthidaló megoldásként vállalkozásba kezdett vele otthon, így a ruhaneműket árusítva felesége is pénzt tud keresni anélkül, hogy kimenne a faluból.

Tyisli női generációja már a második volt, aki rendszeresen dolgozott és pénzt keresett. Mindez átalakította a női ideáljukat is, azok a romungró nők, akik különböző munkahelyeken dolgoztak, megvetéssel tekintettek az indok nélkül (azaz nem azért, mert kisgyerekük van) otthonülő asszonyokra; *„ráni”*-nak, „úriasszonynak” nevezték őket. Azt gondolták, hogy az „alkalmazkodó cigány nők”, azaz azok, akik gond nélkül bele tudnak helyezkedni a modern, többségi társadalomba, munkát végeznek.

„Aztán fölnőtt egy generáció, aki tényleg elmagyarosodott, tényleg ad magára, odafigyel magára, dolgozik. Anyáméknál dolgoztak először a nők, a nagymamámék még nem dolgoztak. Ez nagyon érdekes volt akkor, a sógornőm most is ezt hordja magával, sose dolgozott. Sajnos, én mondom azt, hogy sajnos, mert a mai

világban így nem lehet élni…, ő neki viszont a nagymamája, ő nem dolgozott sosem, ő volt az utolsó, aki úgy halt meg, hogy nem dolgozott sosem egy napot sem. Nem kapott egy fityinget, sem nyugdíjat, mert nem dolgozott egy napot sem! De viszont volt olyan a mi családunkban, aki még öregebb volt, mint ő, de konyhán dolgozott abba az időbe. Ez nagyon nagy szó volt, hogy egy konyhára egy cigányasszony bejutott! És ő viszont, a sógornőm az, akinek ez egy olyan rang, hogy ők tudnak úgy élni, hogy neki nem kellett egy napot sem dolgoznia! Most hivatalosan, mert az, hogy otthon valóban megcsinálja a koszorúkat és nem csak a házimunkát, de tudod, az olyan, hogy ők hiába mondják, hogy dolgozik, ha nem akarom, nem csinálom, nekem senki ne magyarázza, nem olyan kötött, mint ez a mi munkánk. Ott ahol a férjed a főnököd?! (nevet) *Tudod, hogy ő a »ráni«, úriasszony, mert nem kellett neki egy napot sem dolgozni azért és különb márkás ruhákban jár és igaza van, basszus! És itt néztem, hogy mi úgy nőttünk föl, hogy dolgoztunk, és úgy lettünk megbecsülve a társadalom felé. Mi dolgoztunk, és részesei akartunk lenni ennek az egész dolognak. Holott annak idején, meg most is, hogy aki megteheti azt, hogy ne dolgozzon, az egy úri nő!"* (R. középkorú romungró nő)

Annak ellenére, hogy R. sógornője otthon koszorúkészítéssel foglalkozott, vagy hogy Füles felesége vállalkozásba kezdett, „igazi munkának" a többségi társadalom munkahelyein vállalt állást tekintették a dolgozó cigány nők. Ennek oka az volt, hogy „igazi munkának" azt tartották, amikor nem cigányok között kellett dolgozniuk, hiszen akkor nemcsak a munkavégzésükkel szerzett pénz jelentette a hasznot, hanem az is, hogy olyan munkahelyet találtak, ahol cigányként is aránylag konfliktusmentesen lehetett dolgozni, és aminek konkrét haszna lett, egy nem cigány támogató rendszer felépítése.

A munkavégzéshez az is hozzátartozott – mint láttuk –, hogy tudniuk kellett alkalmazkodni a nem cigány munkatársaikhoz. Ez tapasztalattal szerzett tudás volt, maga is „munka". Csak úgy lehetett valaki cigányként sikeres a munkaerőpiacon, ha ezt (az alkalmazkodás, beszéd, öltözködés és a „nyelés" stratégiáját) meg tudta tanulni.

„Mi tudjuk, hogy mi az, hogy reggel neked munkába kell menni! Aki nem dolgozik, az lehet, hogy akkor megjelenik ő tényleg különb ruhákban, mint mi, és akkor még tényleg fönt is hordja az orrát, hogy a férje tartja el. Hol tudod te, hogy mi az, hogy nyolc-tíz napokat egybe dolgozz…, és nyeljél! Ne keveset nyeljél, sokat nyeljél! Fogalmad sincs, mi az! Úgy, mint mi! Pestre járunk, minden nemzetiséggel, mindenkivel beszélünk. Mindenfajta emberrel, a professzortól az utcaseprőig! Közbe úgy, hogy vitába szállni semmivel és senkivel." (R. középkorú romungró nő)

Azaz a sikeresen dolgozó cigány nő az alkalmazkodásban is profi. Mindezzel pénzt tud szerezni, amivel hozzájárul a család eltartásához. Ezáltal viszont bizonyos szempontból részévé válik a dolgozó férfiak világának, egyfajta egalitárius

viszony alakul ki köztük. Hiszen, ha anyagilag függ a férjétől a nő, akkor mentálisan is függő viszonyba kerül vele, így gondolják.

(Ha viszont a férfi keres….?) *De bizony, ő az úr a háznál. Figyelj! Most volt anyukám születésnapja, és úgy jött belőle, mondta, mondta. És ott volt az unokatesóm, és mondta a férje, hogy »már menjünk«, de mondta az* Anikó, *hogy »még nem megyünk!«. Hát, ugye nálunk, köztünk már ilyesmi nincs! És rászólt anyukám,* »Anikó, *menjél!« És mi meg rászóltunk, hogy »anyukám, hogy jön az, hogy kidobod?« S akkor nekem utána bevillant, hogy náluk az volt, hogy amit a férfi mond…! Ez egy fajta tisztelet. Szerintem azért az a cigány család, ahol bármennyit is dolgozik otthon a nő, az egy tisztelet, hogy a férfi szava dönt! […] Nálunk mind a ketten dolgozunk. De őnáluk ez nem így működött. Ha ők elmentek szórakozni, és a férfi, apukám csak ránézett anyukámra, és tudta a nő, hogy mi van. Apukámnak olyan nézése volt, sose ütött meg, tényleg sosem, de csak rám nézett, és tudtam, hogy most le kell ülni, vagy föl kell állni, szó szerint. […] Anyukám, ugye, külön társaságban keveredett, ő a férfiak közé, ő a nők közé, de apukám csak odanézett, és anyukám tudta, hogy menni kell.*" (R. középkorú romungró nő)

A nők anyagi függésére gyakran hozzák példaként az oláh cigány családokat, ahol, úgy vélik, azért a férfi szava a döntő, mert ő szerzi az anyagiakat a család fenntartásához. Ám láttuk, hogy a falubeli romungró cigányoknál is a férfitársadalomban a férfiidentitás alapja, hogy pénzt keres, amivel eltartja családját. A dolgozó cigány nők viszont azzal, hogy hasonló módón kiveszik a részüket a pénzkeresetből (azaz munkahelyen dolgoznak, mint egy nem cigány nő), önmagukat bizonyos szempontból egyenrangúnak tekintik a mindennapokban a férfiakkal. A kárpáti cigány nők – akik az oláh cigány nők munkavégzését (mint a kereskedést, árulást például) „cigány munkának" tekintik – önmaguk modernségét hangsúlyozzák, azzal indokolva ezt, hogy ők a többségi társadalom munkahelyein dolgoznak. Az ott végzett munka fizetéssel jár, rendszeres és összege meghatározott, ugyanúgy kapják, mint a nem cigányok.

„*Hát mért, mert ő nekik tiszta más az egész életelvük, az oláh cigányoknál egy nőnek az a dolga, hogy gyerekeket szüljön, meg otthon mosni-főzni, pénzt keresni, mindent a nő csinál ott. Azért is ez van, hogy a nőket látod árulni, nem a férfiakat, meg mindent a nők csinálnak. Nálunk is dolgoznak a nők…, nem úgy, ahogy náluk.* (Ki dolgozik?) *Hát például te,* Panni, Gyöngyi…, *hát mert mi nem így akarunk élni, hogy minket valaki eltartson, érted? Nem is az, hogy eltartson, hanem hogy… akkor te magadnak vagy az ura, nem? Ha dolgozol.*" (I. középkorú romungró nő)

Tehát – úgy vélik – a munkahelyen vállalt munka teszi mássá a kárpáti cigány nők munkavégzésével szerzett fizetését, mint az oláh cigány nők – „hagyományos" kereskedésből megkapott – pénzét. A „fizetés" nem egyszerűen pénz, amit ügyességgel lehet megkapni, hanem „sok nyeléssel" járó pénzkereset, amihez el kell sajátítani az alkalmazkodás gyakorlatát.

Ezt tartja tiszteletben a hasonló tapasztalatokkal bíró férfitársadalom is, és ezért eredményezheti ez a nők számára a döntéshozás vagy a függetlenség kiváltságát. Láthattuk ezt Thuli esetében is, aki nem akart férjhez menni, és ezt a döntését úgy alapozta meg, hogy fizetésével hozzájárult szülei családi kasszájához. Ezzel kikerült a férjezett és gyereket vállaló asszonyok köreiből (amiben kortársai már elvegyültek). Ennek ellenére megbecsültsége nem csökkent rokonai szemében, hiszen amúgy dolgozott.

Tyisli presztízse magas volt a női társadalomban annak ellenére, hogy többször is elvált[29], mégpedig azért, mert mindig törekedett az újabb és újabb munkahelyek megszerzésére. Neki személyesen is szüksége volt a fizetésére ahhoz, hogy függetlenségét és döntésjogát a férje mellett is megőrizhesse. Ezt mutatta az, hogy amikor lánya elszökött szerelmével, Tyisli maga ment utána, és vette el büntetésképpen az aranyait. Ezzel a gesztussal Tyisli egyenrangú lett családja férfi tagjaival. Ennek ellenére senki nem védte meg a fiatal lányt; lánya magyar származású apja nem tette meg, Tyisli férfi rokonai pedig azért nem, mivel az arany ékszerek zömét Tyisli a fizetéséből vette meg lányának. Így – bár az arany ajándékozása és birtoklása hangsúlyozottan férfiprivilégium – Tyisli következmények nélkül vehette el lányától azokat.

A munkahelyen fizetésért végzett munka egy „tisztességes" kárpáti cigány nő ismérve lett ebben a közösségben, ahogy ezt Thuli is kihangsúlyozta. Az otthon ülést csak a gyerekvállalás indokolhatta, de azt is csak addig, amíg a kicsiket óvodába nem adták. Tehát a falubeli kárpáti cigányok vélekedése szerint egy tisztességes cigány nő *„világéletében dolgozott, amikor a gyerek megszületett, aki már most nagy, jár óvodába, most visszament dolgozni, szépen férjhez ment."* (Thuli)

Összefoglalóan elmondható, hogy a munkavégzés a falubeli cigány közösség férfi- és női identitásának egyaránt az alapja. A munkavégzés sok szállal kapcsolódik a közösség belső világához, hiszen ez a nemi identitások alapját adja, felülírja a nemek közti hierarchikus viszonyt, és a női világ számára a függetlenség lehetőségét is biztosítja.

[29] Amit különben nem tolerál a kárpáti cigány közösség. Azokat a nőket, akik legrosszabb esetben másodszorra sem találják meg életük párját, gyakran tartják tisztességtelennek.

A PÉNZ

A kárpáti cigány közösségben úgy tartják, hogy a munkavégzés a biztonságos élet alapja. Azaz annak, hogy a romungrók cigányként a többségi társadalomban atrocitások nélkül tudjanak a mindennapokban élni. A munkavégzés értelme a pénzkereset. A pénz magalapozza a mindennapi megélhetést, biztosítja a romungrók ünnepeinek gond nélküli lebonyolítását és a rokonok „megtisztelését". A pénz adja az alapját annak, hogy az egyén megbecsült tagja legyen a kárpáti cigány közösségnek.

A PÉNZ ÉRTÉKE

„(Mi ad becset egy embernek?) *Én mást nem tudok, csak a pénz, csak a pénz.*" (R. idős romungró férfi)

A kárpáti cigány közösségben a munka értékét az általa szerzett pénz adja meg. Az a pénz, amivel úgy, olyan gondtalanul élhetnek, ahogy szerintük, a többségi társadalom tagjai élnek. *„Tudod, én is szeretnék úgy élni, mint egy magyar. Dolgozom, mert dolgozom, a belem is kilóg, aztán bemegyek a boltba, és megveszem azt, amit akarok. Nem nézem, hogy mi a legolcsóbb, hanem azt, hogy mire van szükségem…, és a gyerekeknek is mindent, amit szeretne…., Ezért dolgozunk, nem? Hogy legyen pénzünk. Mint a magyaroknak."* (R. középkorú romungró nő)

A jó munka értékét az általa keresett pénz mennyisége határozza meg. A füstös műhelyben kemény fizikai erőt követelő szegkovácsolásnak vagy a kórházi takarítás egész napos derékfájdító munkájának értelme a hónap végén egy összegben kapott biztos pénz volt. Ám ez az összeg arányaiban kicsi volt, ezért az ilyen fajta állami munkának egy haszna lett, hogy a fizetés – bármilyen kicsi is – rendszeresen jött. A napjainkban egyre gyakoribb közmunkával is az a fő probléma, hogy az egész napos fizikai munka ellenében aránylag kis összeget kapnak. Előnye viszont, hogy rendszeresen jutnak hozzá. A kárpáti cigány közösségben állami

vagy közmunkára jobbára a nők és az idősebbek mennek el. Az erejük teljében levő, családfenntartó férfiak a fekete- vagy szürkegazdaságban helyezkednek el.

„*Nem tudunk egy vállalkozást kiváltani sem, mert annyi fizetnivaló lenne az állam felé, hogy nem érné már akkor meg dolgozni. Így kénytelenek vagyunk feketén dolgozni. Elmegyünk az építkezésekre, dolgozunk, kemény fizikai munkát végzünk, kifizetnek minket, ha kifizetnek minket, s akkor élelmiszerre, csekkekre, ez a pénz, arra fordítsuk.*" (Cs. középkorú romungró férfi)

Annak oka, hogy a férfiak zöme a szürke- és feketegazdaságban helyezkedik el az, hogy itt lényegesen jobban keresnek, mint tennék azt egy bejelentett munkahelyen. Az építő- vagy kőfaragóbrigádokban dolgozó cigány férfiak heti rendszerességgel kapják meg a bérüket, és ez arányaiban több pénz, mint amit bejelentett munkával keresnének. Ám az is igaz, hogy több munka is, hiszen a munka idejét nem órákban, hanem a munka mennyiségében mérik.

A kárpáti cigány közösségben a pénz használatra kialakult gyakorlat – mint azt bemutattam már korábban – sokban hasonlít a nem cigány társadalomban elfogadott, ideális pénzbeosztásra.

„(Mit fizetsz ki először?) *A csekkeket. Utána megyünk az Auchanba, annyit költünk akkor, amennyi van, most ezt tudsz venni, azt tudsz venni. Ha az utána való héten megint dolgozik a férjem, akkor megint van, akkor meg tudtuk venni a mosóport. Régen, mikor volt havonta fizetése, akkor más volt. Ha ilyenkor nem raksz félre valamennyit, akkor télen neked annyi. A férjem kap huszonkettőt, munkanélkülit, én hetvenkettőt a gyerekekre, ennyi van egy hónapra. Most talán fog kapni pénteken fizetést…*" (Sz. fiatal romungró nő)

Tehát a fizetésből mindig igyekeznek először a számlákat kifizetni, ami azon felül marad, azt úgy költik el, ahogy közösségükben sok családnál megszokott. Nagy tételben vásárolnak élelmiszert, hiszen tudják, hogy a téli hónapokra fel kell készülniük, és igyekeznek megvásárolni mindent, ami a gyerekeiknek szükséges. Olyan dolgokat is, amelyek pénzszórásnak tűnnek a körülöttük élő nem cigányok szemében, ám ennek a fajta pénzköltésnek komoly koncepciója van. Ezeket a tárgyakat azért veszik meg, hogy így egyenjogúsítsák a cigány gyerekeket a „*gazdag gyerekekkel*", ahogy Füles megfogalmazta.

„(A gyerekeknek mindent megvesztek?) *Igen, például vannak ezek a cipők, amit lehet, hogy a gazdag gyerekek hordanak, de megvesszük nekik, valahogy kiszorítjuk.* (Miért olyan fontos, hogy a gyereknek meglegyen?) *A gyereknek legyen meg mindene, nem?* (Miért olyan fontos ez?) *Miért?!? Mit mondjak, mondjál valamit, miért ilyen fontos, mert fontos! A gyereknek mindent meg kell venni!*"

Ugyanezeket a gondolatokat mások is megfogalmazták. Rozi két gyereket nevel és özvegy, vak édesanyját is támogatja, hat osztálya van, ezért – végzettség híján – csak alkalmi munkákat tud vállalni. Soha nem elég a havi keresete, élettársa az, aki minden hónapban segíti őt anyagilag is. Bár családja sokkal rosszabb

anyagi körülmények között él, mint Fülesé, ennek ellenére a pénz költésének ideája náluk is ugyanaz. „*Én kapok a gyerekekre harmincat, anyukám negyvenezret, meg húszat a szemére. Aztán, ami a munkákból még bejön esetleg.* (Ennyiből meg lehet élni?) *Hát nem, több a rezsi, meg jelzálogot is fölvettünk a házra, azt is fizetjük.* (Hogy osztod be?) *Nagyon nehezen.* (Mi az, amire feltétlenül költesz?) *Hát a gyerekekre, ami kell, azt muszáj, s a kajára, meg a rezsire, de akkor is kevés… A barátom tudja, hogy hogy élünk, s ha mondom, hogy »sajnos, nincsen pénzünk«, akkor elvisz, és megveszem, ami kell a gyerekeknek, a kaját, amit tudok.* (A gyerekeknek mindent megveszel?) *Mindent! Ha most például elmegyünk a pályára, és nem tudok venni neki száz forintos jégkrémet?! Meghalok, leszakad a szívem! Akkor inkább cigit nem veszek, de nekik veszek, muszáj nekik.*" (R. fiatal romungró nő)

Ugyanerről beszélt Szergej is, amikor telepi gyerekkorát idézte fel. „*Mert ami volt pénz, kerestek, voltak mindig hitelek, vásároltak mindig hitelre valamit, tévét, hűtőt, és ezek akkor olyan luxus dolgok voltak, nem tudom, hogy mennyire…, lehet hogy másnak nem, de nekünk nagy luxus volt, hogy hűtő, meg magnót vásároltak nekünk, már a szalagos korszak lement, és utána voltak ezek a kis magnók, és abból úgy vettek nekünk. Próbáltak nekünk mindent megadni ahhoz képest. Nehéz…, nem voltak olyan jó keresetek nekik, én emlékszem rá, volt előleg, meg akkor úgy volt fizetés, és volt utólag elszámolás. Régen egy hónapban kétszer kaptak pénzt, előleget meg elszámolást. Próbálták normálisan megteremteni azt, amit máshol egy normális család.*"

A brigádokban végzett munka előnye nemcsak a több pénz, hanem az is, hogy fizetésüket heti rendszerességgel kapják meg. A romungró családok számára a heti, kétheti fizetés ideális, mivel jobban szeretik a pénzt heti rendszerességgel beosztani, rövid távon gondolkodni az anyagi ügyekben. Ha minden héten vagy két hétben kapnak fizetést, abból könnyedén gazdálkodnak abban a biztos tudatban, hogyha bármi váratlan pénzköltés jön közbe, rövid időn belül újabb összeget kapnak.

A szocializmus alatt a Szegkovács Szövetkezetben, gyárakban is kéthetente, a Termelőszövetkezetben hetente kaptak fizetést a munkások. Könnyebben be tudták osztani, és a szocializmusról mint aranykorról szóló történetek gyakori eleme volt, hogy annyi fizetést kaptak, amiből mindenre jutott. Fontos volt az is, hogy így könnyebben tudtak – adott esetben – kölcsönkérni, hiszen rövid időn belül meg tudták adni tartozásukat, és így fenntartani támogató körüket, mint ezt Arany is kihangsúlyozta. „*Nem volt pénzem, és hitelbe kértem tőlük, hétvégén, hogy legyen otthon a gyerekeknek, mindig kértünk hitelbe.* (Adtak?) *Mindig adtak, de rendesen megfizettük. Egy hónapban kétszer volt fizetés, mindig tíz fillére kifizettük, amivel tartoztunk.*"

Az is előfordult, hogy a hétvégén a megmaradt pénzt egyben elköltötték, ahogy arról Tyisli mesélt. „*Én nem sokat költöttem, kifizettük a számlákat, hétköznap*

nem nagyon mentem a boltba, na, aztán szombaton kitettem magamért, szombaton az egész hetet bepótoltam, amennyi volt a pénztárcába, azt mind elköltöm. Mindig vettem a gyerekeknek és magamnak is valamit. Jó volt, mert volt pénzünk…"

A havi fizetés rendszeresítése megnehezítette a közösség életét, hiszen egy másfajta anyagi beosztásra kellett berendezkedniük. Volt olyan vélemény is, hogy az utolsó szegkovács műhely csődjét is a havi fizetés kötelezővé válása okozta. „*Apám*[1] *már nem bírta a változást, nem volt annyi befektetni való tőkéje, hogy ő várjon egy hónapot, hogy számlára kifizessék a pénzt, amikor itt megszokták a cigányok, hogy ő is, meg az emberek is kéthetente kapják a pénzt és azt a keveset kell beosztani egy hétre. Most hogy magyarázza meg az embereknek?*" (R. középkorú romungró nő)

A havi fizetésből való gazdálkodásra végül az 1990-es évekre sajátos gyakorlat alakult ki a közösségben. A nők havi állandó fizetése fedezte a számlák költségeit, a férfiak fekete- vagy szürkegazdaságban megkeresett pénze pedig a nagybevásárlásokét és a „*megbecsült cigányélet*"-hez szükséges összeget. Ez a gyakorlat azért is alakult ki, mivel az 1990-es évektől egyre jobban növő munkanélküliség a végzettség nélküli romungró férfiakat óhatatlanul az illegális munkák végzése felé tolták el. Ezek a munkák pedig visszaállították a heti fizetés gyakorlatát. Hiszen az építő-kőfaragó brigádokban mindig szombaton kapták meg heti bérüket.

A romungró cigányok sokat meséltek arról az örömről, amit az jelentett, hogy a heti, fizikailag kemény és gyakran mentálisan megterhelő munka után, kilépve a nem cigány társadalom elvárásokkal terhelt világából, a megkeresett pénzükkel szabadon élhettek. Elmehettek vásárolni, olyan dolgokat vehettek meg, amire máskor kevésbé telt. Ekkor ültek össze a Plandics téri kocsmában, esténként beszélgettek, iszogattak.[2]

Lumba élettörténetében külön kitért erre. Úgy érezte magyarázatra szorul, hiszen a nem cigányok egyik sokat emlegetett sztereotípiája az „alkoholista", „fizetésüket felelőtlenül elverő" cigányok képe: „*Ez a sör! Ennél többet nem engedhetünk meg magunknak, napi két pohár sör, max. három, ez a luxus! Ez a luxus! Ezt halál komolyan mondom! Hát, ha már ennyit sem engedhetek meg magamnak, két-három pohár sör egy nap, akkor minek élek!? Ha látnád, hogy ott az erdőben mennyit dolgozunk! Hogy utána hogy nézünk ki! Leizzadva…, hát utána ne igyak meg két-három korsó sört? Két üveg sört? Leülök a rokonaimmal, ide leülünk munka után, elmondjuk, kivel, mi van… Én ismerek embereket, akik sokkal többet*

[1] Az interjú alanyának az édesapja volt az utolsó szegkovács, aki a faluban levő műhelyében több helyi munkást is foglalkoztatott.

[2] Michael Stewart ugyanerről ír a Daltestvérekben, amikor a gyárakban hétköznap gádzsóként viselkedő férfiak az ott megkeresett pénzzel hétvégén a romanesz életet élhetik (Stewart 1994).

isznak. Valamikor kézbesítő voltam az önkormányzatnál, az egész falut ismerem, és tudom, hogy milyenek az emberek. Többet isznak, mint mi. Száz százalék többet, és nem cigányok!"

A PÉNZ HASZNA

A kárpáti cigány közösségben tehát az ideális az, ha valaki dolgozik azért, hogy *„jó pénzt"* keressen. A családi kasszához pénzzel hozzájáruló nő kiváltságokat nyer, a családját eltartó férfi a közösség magas státuszú tagjává válik. A pénzkereset az érték, sőt az „ügyes" módon (vasazás, lomizás, gyümölcs-, gombaszedés és eladás) szerzett pénz értékét emeli, hogy nem „verejtékezve" kínlódtak meg érte, hanem „ügyességgel".[3]

A jó pénzkereset alapja az „ügyes munka" és a „jó munkahely" kettőse. Aki „ügyesen" dolgozik, aki megtalálja helyét a nem cigány társadalomban, az pénzt keres, amivel el tudja tartani a családját. A kárpáti cigány közösség ezért alakította ki alkalmazkodási stratégiáját, ezért használja és adja tovább a fiatalabb generációnak ezt a tudást. Sikeres gyakorlat ez, hiszen olyan hozománya van, ami megteremtheti a cigányok független életvitelét.

„Szeretném, hogy mind a két gyereket vigyétek a tanodába! Amit én szeretnék, az az, hogy tőletek el kell vegyenek tudást! Azt mindenféleképpen, mert pénzt csak pénzzel lehet csinálni! Tudjanak meg munkával jó pénzt keresni! Nem feltétlenül azért, hogy az mind a számlán legyen, hanem azért, hogy tudjanak élni. Tudjanak élni, úgy, mint a cigányok, hogy őket is tisztelet övezze, meghívják őket mindenhova! Tudjanak meghívni rokonokat magukhoz, ha van valami… születésnap, ballagás, ilyesmi, esküvő… Nem akarom, hogy ők magyarok legyenek, de ne okozzon nekik problémát az, hogy nincs pénzük." (T. középkorú romungró nő)

A kárpáti cigány közösség világában a pénz használatának tudása mindenki számára fontos. A pénznek azonban nem önmagában van értéke. Valójában önmagán túlmutató tágabb társadalmi-kulturális haszna adja az értékét.

„Apukám negyven esküvőbe vitte el harminc év alatt az anyukámat. Ez milyen nagy szó! Hogy volt olyan, hogy egy évbe három cigány esküvőbe elmenni! Anyagilag is, meg az hogy olyan tisztelet övezte, hogy meghívták mindenhova. Hogy nem lehetett kihagyni! Ez olyan nagy szó, hogy valakit nem hagynak ki semmiből! Azért azt elérni, hogy terólad mindig tudjanak, tiszteljenek, szeressenek. Nem a pénz minden! Nem minden fekete vagy fehér! És mindig azt mondta nekem, és mi azóta

[3] Ld. ue. Stewart 1994:150–164.

is úgy éljük az életünket, hogy: »Nem a pénz csinál minket, hanem mi csináljuk a pénzt!«" (R. középkorú, romungró nő)

Mindennek fényében érdemes átgondolni, hogy milyen elemei vannak tehát annak a tudásnak, ami biztosítja a pénz „jó" használatát.

A pénzzel vett itallal, étellel *„megtisztelik"* a másikat. Így bárki is tér be egy cigány portára, ott mindig megvendégelik kávéval vagy üdítővel. Gyakoribb vendégnél akár ebéddel vagy vacsorával is. Megkérdezik, hogy enne-e valamit vagy csak inna esetleg. A vendég hasonló módon *„tiszteli"* meg a házigazdát azzal, hogy elfogadja az általa felkínált ételt vagy italt[4].

A pénz nagylelkű használata elmossa a különbséget cigányok és nem cigányok között. A pénzzel – mint Arany vallotta – megvehető a magyarok „szeretete" és elismerése. A pénz hozzásegít ahhoz, hogy az azonos anyagi helyzet azonos jogúvá tegye a sztereotípiák világát megélő cigányokat az ezt csak alkalmazó nem cigányokkal. A társadalmi hierarchia alján lévő romungrók, ha pénzük van, úgy viselkedhetnek, mintha a hierarchia nem létezne, mintha mindez nem jelentené függésüket a nem cigány világtól. A pénz révén kiegyenlítődnek a különbségek.

Végül pedig a pénz, „a jó cigányélet" (Stewart 1994) alapja. Megrendezhetik mulatságaikat, ahol egymás közt, távol a nem cigány világ ellenőrzésétől együtt élvezhetik valamelyikük pénzének elköltését. Gyakoriak a mulatságok a közösségben, születésnapon, névnapon, évfordulókon, ballagásokon, vagy időnként csak úgy a maguk örömére ülnek össze, énekelnek, beszélgetnek, csak azért, hogy együtt lehessenek a rokonok[5].

Ezt mutatja az első óvodai ballagás buli megrendezésének története. A család, ahol ezt megrendezték, nem sokkal előtte több családtagját is tragikus hirtelenséggel vesztette el. A nagycsalád minden temetésen összeült egy közös vacsorára, megemlékezésre. Végül az egyik fiatal családanya férjével egyeztetve úgy döntött, hogy legnagyobb gyerekük óvodai ballagását nagy ünnep keretében ünneplik meg. Ezt azzal indokolták, hogy családjuk két éven át csak a rokonok temetése miatt ült össze, a gyász időszaka lehetetlenné tett bármilyen örömünnepet, ennek hiánya rossz hatással volt a rokonság egészére. Ezért ürügyként használva a kisgyermek óvodai pályafutásának végét, hatalmas mulatságot rendeztek. A rokonok először megrökönyödéssel fogadták a meghívást, ám később, támogatva

[4] Ahogy Kovalcsik Katalin kifejti tanulmányában: az „elfogadásra ajánlott étel és pénz számunkra próbatételek. A tisztességünk próbái. Vajon képesek vagyunk-e viszonozni azt a tiszteletet, amelyet ők, a lehetőségeikhez mérten, megadnak nekünk. Illetve: úgy fogadjuk-e el őket, ahogy vannak, vagy pedig elvárjuk tőlük, hogy a mi értékeink szerint éljenek és gondolkozzanak" (Kovalcsik 2002).

[5] Egyre gyakoribb, hogy mindezt követhetővé teszik a facebookon is ismerőseik számára. Így például Füles családja heti rendszerességgel van „élő adásban", ezeken a felvételeken közösen énekelnek, az őket „figyelőket" megszólítják, gyakran arra ösztönzik, hogy kérjenek tőlük zeneszámokat, amit ők aztán el is énekelnek nekik.

a fiatal család szándékait, nagy számban jelentek meg a buliban. „*Óvodás ballagás!? Nevetséges! Tudod, hogy ennek bulit csinálni!? Ez pontosan az az eset, amikor azt mondják a magyarok, hogy »ezeknek mindegy, csak neve legyen a gyereknek«. Holott nem! Annyi haláleset, annyi rossz dolog történt, és mindig csak akkor jöttünk össze a rokonokkal…, meghalt a bácsikám, meghalt az apja, és mindig csak ez a sok rossz volt, és csak akkor jöttünk össze, és akkor most már elég, ne csak akkor jöjjünk össze. És tudod, mi úgy vagyunk, hogy akkor meghívtunk mindenkit, gyorsan összejöttünk vagy százan! S azért száz embernek enni-inni… itt nálunk, és még nem volt kész a hátsó udvar. És akkor mindenki azt mondta, »mi van, megbolondultatok? Mi ez?« S mondtuk, hogy nem, miért csak akkor jöjjünk össze, amikor baj van? Nem, mi azt szeretnénk, hogy most, közösen! Ürügy kellett, hogy együtt lehessünk.*” (R. középkorú romungró nő)

Ez az eset példaértékű lett a közösségben, ma már sok cigány családnál nagy mulatság követi az óvodai ballagást is. Ezekre az alkalmakra mindig készülnek, bőségesen vásárolnak enni- és innivalókat – néha hetekig spórolva rá –, minden testvérüket (phral) meghívják, gyakran zenekart is szerződtetnek.

Összefoglalva elmondható, hogy a pénz keresetének értelme a kárpáti cigány közösségben a pénz haszna. A pénz biztonságos, ellenőrzés nélküli életet biztosít számukra. A pénz mutatja, hogy a közösség tagjai dolgoznak, ezzel megteremtik maguknak a mindennapi tisztességes megélhetést. Pénzzel megtisztelt tagjai lehetnek cigány közösségüknek, hiszen ezáltal tudják ők maguk is megtisztelni rokonaikat. A pénz mindennek az alapja. Mulatságaikban gyakori a következő zeneszám[6], aminek a szövegét helyi együttesük írta át úgy, hogy a dal róluk szóljon: „*Van pénzem, van pénzem, van! Elmegyek én »Csiborára«*[7]*, összeszedem a pénzemet, van pénzem, van pénzem, van…*”

[6] Kis Grofó Van pénzem…

[7] Itt a kárpáti cigányok falujának nevét éneklik. Eredeti szövegben: „Elmegyek én Budapestre…”

A MEGBECSÜLT CIGÁNYÉLET – „A CIGÁNYOKNÁL BULI VAN…."

„Ez a dolog jó dolog, mindjárt táncolni fogok, ajajaj, zsámo zsá,
Ez a ritmus olyan jó, pont a lábamra való trataratara, zsámo zsá,
Igyunk egy kis pálinkát, vágtasd, Grofóm, ne sajnáld ajajaj, zsámo, zsámo, zsámo de
Mert, amikor én iszom, két napig is mulatom trataratara, zsámo zsá"

(Pesti Fiúk) [1]

Három hónapja lakom már Gyimbiék portáján a legkisebbik fiammal. Ez az első nagy ünnep, amin részt vehetek velük: a ballagási buli.[2]

2013. június 9-e, négy nappal vagyunk Gyimbi fiának nyolcadik osztályos ballagása előtt. Gyurika a családban a legidősebb fiú, mindenki tudja, hogy nagy mulatság lesz a ballagás utáni ünneplés. Napok óta nagy az izgalom, a várakozás, a tervezgetés. Gyimbi és Julis mama úgy döntenek, hogy az összes tyúkjukat levágják az ünnepre. Közel egy éve gyűjtik már bulira a pénzt, Cumpi nagyobb kereseteinek zömét félretették erre.

Kérdezgetem Gyimbit, hogy hányan lesznek, de nem tudja megmondani. Kérdezem, hogy „százan" lesznek-e, azt mondja, hogy *„lehet, hogy lesznek annyian"*. A „százfős" vendégség az, amiről a cigányok legendákat mesélnek, ha valakinél „százan" voltak, az nagy mulatság volt, aki „száz" embert meg tudott vendégelni, annak nagy tisztelete lett a közösségben.

Gyimbit látszólag nem érdekli, hogy mennyien jönnek, úgy dönt, hogy az összes tyúkot levágják az udvarban, legalább negyvenet, és vesznek disznóhúst is. És italokat, ládákkal. Csirkepörkölt nokedlivel, rántott hús krumplival és savanyúsággal, mindenféle finom sütemények, ez lesz az ünnepi menü. Gyimbin nem látszik, hogy idegeskedne azért, hogy minden rendben menjen, inkább rendkívül nagy izgalommal várja az ünnepet. Azon gondolkodom este, én mit tennék, ha ekkora vendégseregre kellene készülnöm. Biztos vagyok benne, hogy az aggodalom érzése lenne az első.

[1] A mottóként szereplő számok a kárpáti cigányok kedvenc bulizenéi közé tatoznak.
[2] A történetet a terepnaplóm feljegyzései (2013. június 9. – június 16.) alapján rekonstruáltam.

Június 10-én egész nap az összes családtag izgatottan jön-megy, állandóan a buliról folyik a szó, ugratják egymást, hogy ki hogy fog táncolni. Délelőtt ott vannak Piciék, délután már benéznek Giziék, Fülesék a gyerekekkel, Anikó is Cumpi testvére. Táncolunk is a szobában, hangosan zenélnek. Gizi azon viccelődik, hogy ki fog panírozni, *„majd, te, Tyislivel!”*, tör ki belőle a nevetés. Nem értem, mi ebben a nevetséges. Az, hogy én *„rákli”*-ként nem tudnék „rendesen panírozni”!? Tyisli pedig azért, mert kilépve a közösségből mindent otthagyott? Mi ketten, mint „kívülállók”, nem értünk semmihez? Végül hagyom, együtt nevetünk a dolgon.

Június 11-én már tudják, hogy a mulatságot az udvarukon rendezik meg és nem Bernát kocsmájában. Ott nem férne el ennyi ember, nincs akkora szabad hely táncolni. Gyimbi a háziasszony, a fő szervező, általában ő dönt a dolgokról. Még mindig nem látszik rajta izgalom vagy aggodalom, lazán fogja fel a dolgot. Felhőtlenül boldog, hogy a fia már majdnem a férfikorba lépett. Gyurikát nagy rajongással veszi körbe mindenki. Bárki jön be, mindenki megölelgeti, elismerő szavakat mondanak neki, dicsérik.

Június 12-én hordja szét Gyurika az iskolában készített, fényképes meghívókat a rokonoknak. Cumpi büszkén mondja, hogy huszonöt darabot visz el a családokhoz, ha ezt négy családtaggal szorozzuk, az tényleg száz körüli számot ad ki. Az ételek mennyisége is ezt a számot követi. Minden rokonukat meghívják az apa és az anya ágáról is. Két kivétel van csupán: Cumpi egyik testvére, őt csak azért nem, mert haragban van Cumpi másik három testvérével, s ha ő itt lenne, akkor a többiek nem jönnének. A másik a Csotri családhoz tartozó másodnagynénjük és annak családja, velük rossz kapcsolatban vannak, kölcsönösen nem hívják meg egymást az ünnepeikre.

Június 13-án körbelátogatom a rokonokat, mindenhol a ballagási buliról folyik a szó. Egyértelműen legalább száz emberrel számolnak. Nagyon készülődik mindenki, előkerülnek történetek régi, legendás bulikról.

Június 14-én, egy nappal a ballagás előtt, Julis mama levágja az udvar összes tyúkját. Délelőtt átjön segíteni Pici, Gyimbi egyik nővére a két lányával, Krisztivel és Andikával, együtt sózzuk és fűszerezzük a húst. Később megjön Gizi is a lányával, Csillával. Gyimbivel és Viollal, Gyimbi lányával a csirkecombokat fűszerezik. Közben megy az ugratás, hogy ki, hogy fűszerez, melyik lány teszi közben a csípőjére a kezét, melyik nyúl kényeskedve a húshoz. Főleg az anyák ugratnak mindenkit, engem is beleértve, mintha nem is a kortársuk, hanem a fiatalabb rokonuk lennék. A „tudatlan *rakli*” szerepem, úgy tűnik, a „konyhában” erőteljesebbé válik.

Gyimbi és Cumpi késő délután elmennek egy nagy bevásárlóközpontba, hogy megvásárolják az italokat. Tömény italokat, söröket és üdítőket vesznek nagy mennyiségben. A több üveg pálinkát és házi bort már egy héttel azelőtt

megvásárolják Cumpi egyik vidéki ismerősétől. Az italosládákat a ház előtt halmozzák fel este. Aki benéz a kerítésen, mindenki megcsodálja, és megjegyzéseket fűz a mennyiségekhez. Cumpi és Gyimbi viccesen vágnak vissza, de látszik rajtuk, büszkék arra, hogy milyen sok italosláda van az udvarukban. Délután megjön Füles is a családjával, elismerően méregeti a ládatornyot. *„Nálatok nagy buli lesz!”*, mondja elismerően. Az ő zenekara fog zenélni.

Estefelé egy kis teherautóval áthoznak Bernáttól[3] egy nagy tükrös-üveges hűtőt, amit az ajtóm mellé raknak. Onnan könnyedén be lehet vezetni a konnektort. A teherautón még padok, székek, asztalok vannak és egy partisátor is, mind Bernáttól érkezett. A lepakolásban Gyurika barátai segítenek, Palkó és Márkó, illetve Cumpi egy távoli rokona, egy fiatal férfi, Norbi. Ő még órákon át szereli az asztalokat, a padokat. *„Olyan rendes gyerek ez a Norbi, szegény, meghívta Cumpi őt is”*, magyarázza Gyimbi. Sajnálják, mert nagyon szegény, tavaly nősült, fiatal feleségével és kisfiával a rokonok jóindulatából élnek. Nincs munkájuk, se egy új élet indításához szükséges pénzük.

Mindenkit, aki segített, meghívnak a másnapi buliba. Palkót és Márkót is, bár Gyimbi kikéri a véleményemet erről, mivel tanodásaink voltak, Gyimbi szerint rossz hatással vannak Gyurikára. Valóban nehéz körülmények között élnek a fiúk családjai, egyik sem tudta befejezni a nyolc osztályt, csak úgy kallódnak a faluban. „Jó gyerekek”, mondom, *„ugye?”* csillan fel Gyimbi szeme, *„meg kell őket hívni, én is azt mondtam”*. Nagyon meglep, hogy rákérdez, valóban számítana a véleményem?

Péntek este lazításképpen kimegyünk a Plandicsra Gyimbivel és Gizivel. Először a padon üldögélünk, majd a kocsmába is benézünk egy sörre. Némi kétségem támad, mert a kisfiam velem van, bár tudom, hogy a gyerekek számára is nyitott tér a kocsma. Végül a kocsma udvarán, a padokon ülünk le, Gyimbi ragaszkodik hozzá, hogy ő fizessen. Steflt vesz nekem, ami a legdrágább sör a kocsmában. Maguknak citromízesítésű sört, *„tudom, hogy te ezt nem iszod”*, emeli meg az üvegét. A kisfiamnak is vesz fagyit, és amíg mi leültünk, az ott lévő gyerekek már be is vonják őt játszani. Felbukkan Pöpös is, igencsak kapatosan, odabaktat az asztalunkhoz, és valamit kérdez Gyimbiéktől cigányul, nem értem, amit mond, nagyon hadar. Gizi és Gyimbi is dühösen felcsattannak, szidják, és káromkodnak. Később elmondják, hogy amilyen részeg volt Pöpös, azt kérdezte, hogy van-e férjem. Én is szidni kezdem, hogy a tisztességemet kétségbe vonja, de ők nem ezen háborognak, hanem hogy olyan részeg volt, hogy nem ismer meg, ezért kérdez ilyet. Zavartan elhallgatok. Végül visszaülünk a Plandicsra, egy padra, mert Gyimbi kíváncsi, hogy az egyik család a „CS” házakban hogyan mulat. Ott is ballagásibuli van, ülünk, figyelünk Gizivel és a mellénk telepedett Arannyal és

[3] Bernát Füles nagybátyja, ezért is segített a buli megrendezésében.

Picivel a padon. Ők cigányul osztják, hogy ki és hogyan táncol, milyen a zene, kik vannak ott, mekkora a buli. A mulatozók látszólag nem vesznek tudomást arról, hogy megfigyelik őket. Gyimbi elégedetten nyugtázza, hogy az ő bulijuk nagyobb lesz.

Aztán Picivel és a kisfiammal hazafelé indulunk. Viol már az udvarból kiabál, „*hol hagytad Gyimbit?*”, azt hiszi, hogy a kocsmában maradt, és előre ünnepel, mondom neki, ne aggódjon, mert a Plandicson üldögél. Este még úgy egyezünk, hogy reggel hét körül kelünk, hogy még elő tudjuk készíteni a dolgokat. Másnap reggel derül ki, hogy ők maguk közt mégiscsak fél hétben egyeznek meg.

Június 15-én reggel fél hétkor arra ébredek, hogy Julis mama dühösen kiabál az udvaron, hogy „*azt mondta, hogy fél hétkor felkel és tessék, még alszik*”. Ijedten kapkodom magamra a ruháimat, az jár az eszembe, hogy hétben egyeztünk meg, de az ajtót bezártam éjszakára, és nem tudnak bejönni a konyhámba, ahol az ünnepi étkeket tárolják. Kinyitom az ajtót, nagy csoport áll az előtérben, Julis mama, Csilla és Gizi, utóbbi kettő döbbenten mered rám, mert mentegetőzöm, hogy nyugodtan bejöhetnek, ha kell valami. Aztán kiderült, hogy Gyimbit szidják, mert még nem kelt fel.

Lecsillapodnak a kedélyek, ők jót nevetnek az ijedelmemen, nyugodtan megkávéztunk, én a küszöbömön, ők a padon, közben megjön Cumpi húga, majd Pici és Kriszti is befut. Én Anikóval, Csillával és Krisztivel a húst panírozom, Gyimbi, Gizi és Pici vágják az oldalast, és a csirkéket sütik. Közben Julis mama folyamatosan Gyimbit szidja, hogy ilyen későn áll neki, hogy a süteményt még nem is sütötték meg. De Gyimbi most sem idegesíti magát, halkan súgja, hogy, ha most idegesíti magát, akkor sem lesz jobb, hát inkább nem teszi. Kilenc körül mindenki hazamegy letusolni (ezt hangsúlyozzák), és felöltözni. Én Szilvihez megyek, mert ő vigyáz a fiamra mialatt a ballagáson vagyunk. Biztat, hogy ne aggódjak, nem lesz a kicsivel semmi baj, ellesz a másik hárommal, adnak neki enni is. Egyidősek Zolikával, a legkisebbel, jól megértik egymást. Elbeszélgetjük az időt, így rohanok visszafelé. Az udvaron már ott vár mindenki. A nők szépen és divatosan felöltözve, a férfiak öltönyben és nyakkendőben. Gyimbin és Picin ugyanolyan mintájú, de más színű virágos nyári ruha, Viol fekete térdig érő szoknyában és ujjatlan virágos topban, Csillán vakító fehér szoknya, Gizi fehér felsőben és testhez simuló virágos térdszoknyában van. Csak diszkrét ékszerek, egy lánc, egy fülbevaló. Semmi „cigányos” viselet, úgy néznek ki, mint bármelyik ünneplő család. Rajtam hosszú, gyöngyökkel díszített szoknya, Gyimbi somolyogva megjegyzi: „*te vagy a legcigányosabb köztünk*”.

Fényképezkedünk, mindenki összeáll különböző formációkban. Gyurika a családjával, nagymamájával, apai nagyapjával, nagynénjeivel, a testvérével és a keresztanyjával, Gizivel. Képek készülnek az előtérben, a virágzó bokornál, „*majd hozzál belőle*”, mondogatják.

Már rohannunk kell, az én kocsimmal jön Gyurika és Andika a két gyerekével. Gyimbiék a másik kocsival mennek. Gyurika azt mondja a kocsiban, hogy nagyon izgul, már enni sem tud. Az iskola udvara tömve, szülők, rokonok tolonganak mindenfelől. Gyurika osztályának a negyede cigány származású. Mindenkin ünnepi ruha. Egy tanárnő kiáll a tömeg elé, hogy elmondja, mikor lehet odaadni a virágot a ballagóknak, és hogy hova kell menniük. Lassan és tagolva beszél, mintha kisgyerekeknek magyarázna. Külön hangsúlyozza, hogy az ebédlőhöz menjünk, és legalább háromszor elmondja az információkat. Látszólag mindenki ránéz, de nem figyelnek rá, egymás közt susognak arról, hogy ki is ez a tanárnő. Végül egészen máshova megyünk, mint kellene. Gyimbi mérges, *„össze-vissza-beszélt az a nő mindent, hogy ide menjünk, odamenjünk, nem lehetett kivenni”*. A tagolt, gyerekeknek való beszéd ezt váltja ki, nem figyelnek oda arra, amit mondanak nekik. Közben megérkezik Irén is a lányával, Zsófival, nagy hangon, örömmel üdvözölik egymást a testvérek. Mindenkinek a kezében hatalmas csokrok vannak – Viol, aki virágkötő, előző nap mindenkinek külön csokrot készített – annyi a virág, hogy Gyurika alig bírja el. A csokrokban itt-ott pénzek, plüsmackók, színes szalagok. Senki nem kapott ennyi virágot az osztálytársai közül.

A ballagás menetrendszerűen folyik, körbejárják az iskolát, és végül a tornaterembe mennek, ahol az ünnepi beszédek vannak. Ezekre látszólag Gyimbiék nem figyelnek oda, de amikor a ballagó lányok belesülnek a beszédbe, és elsírják és elnevetik magukat, azon mindenki háborog. A család egy kupacban áll, egyetértenek abban, hogy Gyurika viselkedik a legjobban. A ballagási ünnepség végén még maradunk, újra fényképek: Gyurika és a különböző rokonai pózolnak a képeken.

Hazafelé már rohanunk, Gyurika boldog, és oldott hangulatban biztat a száguldásra. „Csak rendőr ne legyen!”, nézek rá, *„ugyan, majd én elintézem!”*, vágja rá felnőttesen. Nem érzem hencegésnek, határozottan megváltozott a viselkedése. Otthon mindenki átöltözik. Egyelőre csak otthoni ruhákba. Gyimbi tepsibe teszi a maradék húsokat, az udvarban meggyújtják a tüzet a „katlan”[4] alatt, abban készül a pörkölt. A fiatal lányok, Viol és Kriszti bekeverik a galuskát, és felteszik a vizet főni, amint fő, kezdik a szaggatást. A férfiak közben a padokat rendezik el, hogy árnyékban legyen minden, a sátrat feszítik meg jobban. Majd leülnek békésen iszogatni. Julis mama időnként benéz a konyhába ellenőrizni a galuskát, dicséri Krisztit és Violt, hogy milyen szép a kiszaggatott galuskájuk. Közben megérkezik Szilvi a gyerekekkel, lelkesen meséli, hogy aggódott a *„magyar fiam”* miatt, de gond nélkül evett-ivott, úgy, mint bármelyik másik gyereke, *„büszke lehetsz rá”*, mondja.

[4] Hatalmas nagy fémhordó, aminek a belsejében raknak tüzet és a levágott tetejére illesztik bele a nagylábost.

A „katlanban” már rotyog a pörkölt, nagy tálakból töltik bele a zöldséget, erősen fűszerezik. Julis mama kavarás közben meséli, hogy amikor a helyi kifőzdében főzött, mindig ekkora adagokat készített. Az asszonyok kezdik teríteni az asztalokat. Bent a házban a sült húsokat nagy tálcákra, tálakra pakolják, salátalevelet tesznek alá, paprikacsíkokkal, paradicsomszeletekkel díszítik. Nagyon mutatósak, Cumpi húga, Anikó boldogan nézi, majd örömében felemeli kezét, és táncba kezd. Gyimbi, Kriszti és Viol hangosan biztatják, tapsolják a ritmust. Viol végül előkapja telefonját, és több képet is készít a tálakról. Ezt megünnepeljük, édes tömény italt hörpintve.

Négy körül szállingóznak a vendégek, mindenki hoz valamit Gyurikának. Nagy és ragyogóan csomagolt dobozok, fényes papírzacskók halmát a szobában állítják ki. Gyurika ide-oda jár a vendégek között, a férfiak megállítják, megveregetik a hátát, kezet fognak vele. Aztán megjönnek Fülesék a zenekarral, kezdik felállítani a hangfalakat. Bárki jön, üdvözlik, leültetik, és teli tányért tesznek elé. Amíg eszik, nem zavarják. Folyamatosan hordják az ételeket-italokat. A hosszú asztalok mellett egyre többen ülnek, nő a hangzavar, beszélgetés, nevetés.

Gyimbi már átöltözött, hosszú, arannyal futtatott szoknyát és piros pólót vesz fel. Arany ékszereit is felteszi. Cumpi nyitott nyakú fehér ingben van. Szilvi kislányait bő szoknyákba öltöztette, a fiatal rokon fiúk fehér vagy vörös, piros, nyitott nyakú ingben érkeznek. Gizi is átöltözik, én viszem haza, testhez simuló, divatos ruhát vesz fel. Megvárom míg – aznap már negyedszer – átöltözik, a kocsiban megkérdezem, ami hetek óta izgat, „nap mint nap megteszed ezt az utat a Hanflandról a Plandicsra, nem furcsa ez neked?” Halkan válaszol, maga elé nézve, *„el sem tudod képzelni, mintha két különböző világban élnék”*. Öltözetében kiválik a tömegből, többen meg is jegyzik divatosságát, de Gizi – ezt mindenki tudja – különbözik a rokonaitól.

Az asztaloknál vegyesen ülnek a nők és a férfiak, gyakran a házaspárok vagy barátok ülnek egymás mellé. Folyamatosan érkeznek a vendégek, már tele van az udvar, a gyerekek szaladgálnak, csoportok verődnek össze beszélgetni. Néha valaki megemeli a hangját, a napokban esett történetet mesél, ekkor a mesélő környéke elhallgat, majd közbe-közbe szólva alakítgatják a beszédét. Poharat emelnek egymásra: „Taves bahtale!”, „Egészségetekre!”

Gyimbi és női rokonai tálalnak a férfiaknak, közben hangsúlyozzák, hogy mindenki egyen-igyon kedvére, ne kelljen kínálgatni. Újabb és újabb húsos tálakkal érkeznek, végül hozzák a süteményes tányérokat. Minden tálat a vendégek elismerő kiáltásai kísérnek, a sok étel-ital érkeztét örömmel üdvözlik. Gyimbi hangsúlyozza, hogy a sütemények mind a női rokonok munkái, az asszonyok kóstolgatják, dicsérik, főleg a fiatalokét.

Fülesék is befejezik a vacsorájukat, már hangolnak. Az első számba csak úgy belecsapnak, „Csiborán *a cigányoknál buli van…*”. Már állnak is fel táncolni

Gyimbi, Pici, Irén, Gizi, mind a négy lánytestvér nagy táncos. Már ott vannak a kicsik is, Pici és Irén unokái pörögnek-forognak. A férfiak még nem táncolnak, ülnek, nézik a forgatagot, vagy beszélgetnek egymással. Arany érkezik bő, fekete szoknyában, ékszerekkel ékítve. Aranyszínű retiküljét óvatosan teszi le maga mellé. Majd odainti Gyurikát, hogy az ajándékát átadja neki. Buri, Irén férje sóhajtozva feláll, és táncba viszi Aranyt, akivel rokonságban van. *„Burinak fáj a lába"*, magyarázza Irén, aki mellé leülök, visszeres, érszűkületes, hentesként dolgozik, egy hideg pincében bontja a húst sok éve, ez az oka. Julis mama világoskék bő ruhában van, aranylánc a nyakában, fülében csillogó fülbevaló, a már pihenő Arany mellé ül le beszélgetni, jóban vannak, ketten egy faluból jöttek ide férjhez közel ötven éve. Zolika, Füles kétéves kisfia kis gitárjával odaáll a zenekar mellé, és hangosan énekel. Mindenki nevet, tapsol, dicsérik és nagy zenei jövőt jósolnak neki. *„Most nézd meg"*, mondja Irén, *„ebben nő fel, ez lesz belőle"*.

A második szám előtt Josi bácsi, Cumpi édesapja odamegy Füleshez, és egy ezerforintost tesz le a hangszere mellé, majd mond valamit neki. Füles hangosan mondja: *„Ezt a számot Josi bácsi küldi Boginak és Péternek, a kedves vendégeknek. Taves bahtale!"* Aztán küld még számokat a házigazdának, a falusi „királynak", Gyurikának, a kedves barátoknak, a keresztszülőknek stb. Később mások is küldenek számokat, Füles előtt nő a pénzhalom, de nem nyúl hozzá addig, amíg zenél. *„Taves bahtalen!"*, hangzik többször is, mindenki emeli poharát, koccintanak: *„Taves bahtale!"*. Magyarul és oláh cigányul énekelnek, egyre többen állnak be táncolni, a zene hangos, a két hatalmas hangfal csak úgy dübörög. Gyimbi jön oda, *„na, milyen a buli?"* „Jó a zene!", *„legalább a magyarok is meghallják, hogy a cigányoknál buli van"*, kacsint rám. Irén visz be táncolni, mindig így van, vele vagyok a legjobb viszonyban, minden buliban ő jön oda hozzám, *„na, gyere!"* Tudom, hogy ilyenkor figyelnek, megbeszélik, hogyan táncolok, *„kicsit olyan oláh cigányosan csinálod"*, mondja Irén.

Az asztalnál ülünk már, sokan jönnek oda, kérdezik, hogy jó-e a buli és jól érezzük-e magunkat, mondják, hogy látják, táncoltam is. A kisfiam a gyerekekkel futkos, rá is rászólnak hangosan, ha kimegy az utcára, nem tesznek különbséget. Ahogy sötétedik, egyre többen jönnek, legalább negyven-ötvenen lehetünk már, eszembe jut, hogy Gyimbi száz emberre számít. Bárki jön, leütetik, ételt tesznek elé, de addig nem zavarják, amíg eszik. Mikor jól laknak, átülnek valahova beszélgetni. Látszólag mi vagyunk az egyetlen magyarok, de aztán Irén elmondja, hogy Cumpi két testvérének is magyar a felesége, *„az a szőke, meg az a rövid hajú"*. Gyimbi odaültet minket hozzájuk, mondja nekem hangosan, hogy *„ők is magyarok, beszélgessetek!"*. Mindenki csoportban ül, beszélgetnek, táncolnak, esznek, isznak.

Megakad a szemem egy magányosan álldogáló fiatal nőn egy kisgyerekkel, aztán látom, hogy Brigi az, Norbi felesége. Nem vesznek róla tudomást, sem

idősek, sem fiatalok nem mennek oda hozzá. A férje miatt van csak itt, Norbi segített a padokat elhozni, összerakni. Brigi nem forog ebben a körben, alacsony presztízsű a családja, ő nyolcadikos korában teherbe esett, nem tartják tisztességesnek, bár inkább a sajnálat érződik, ha beszélnek róla. Nem is hívnák meg, de a férjét segíti Cumpi, többször is adott neki munkát, hogy el tudja tartani a családját.

Besötétedett, fáklyákat gyújtanak, Gyimbi boldogan magyarázza, hogy akciósan vették. Fergeteges a hangulat, énekelnek, kiabálnak, András, Gizi férje, tűzijátékot hozott, éppen azt szereli. Gizi számot kér Füleséktől a keresztfiának, Gyurikának és családjának, nagy pénzt hagy az asztalon. Valaki bekiabálja, „*éljen a milliomos cigány!*”

Hajnali hat körül oszlik a tömeg, már mindenki eleget ivott, evett, Gyimbiék udvara, mint egy csatatér. Gyurika rosszul van, összevissza ivott mindent, de erről nevetve és némi büszkeséggel beszélnek, férfivá érett már. A fiatal nők, Viol, Kriszti és Andika kezdik elpakolni az asztalokat. Nem akarják a maradékokat kint hagyni, odacsalná az állatokat.

Június 16-án délelőtt mindenki csendes, másnapos. Hatalmas adag étel maradt, végül nem voltak százan, Dollár, Gyimbiék kutyája csirkecombot eszeget. Mindenkinek, aki ott volt, küldenek a maradékból, de így is sok maradt. „Mit csinálsz a többivel?”, mérem fel a mennyiséget, „*majd a kutyák megeszik*”, vágja oda Gyimbi, de látom rajta, hogy büszke, hogy annyi étel volt. Egy évig gyűjtötték a bulira a pénzt, de megérte, hatalmas mulatság volt.

Napokig jönnek még a rokonok, mindenkivel újra és újra megtárgyalják, hogy milyen igazi, jó buli volt, mennyi étel és ital volt. Egyetértenek abban, hogy az övék volt a legnagyobb szabású ballagási buli a cigányok között ebben az évben. Ám a beszélgetés nem a gyerekről szól, hanem a családról, akinek ilyen naggyá lett a gyereke, már felnőtt. Arról beszélnek, hogy milyen jó volt sok étellel, itallal maguk közt megünnepelni ezt.

A CIGÁNYOK IDEJE

„Szeretem a testvéreim jobban, jobban, mint az életemet, hej, hej,
nagyon fáj, zsámo, zsámo.., csak ők szeressenek engem, engem.
Élet, élet, nehéz élet, amiben én most is élek, nehéz élet.
Bejárom a nagyvilágot, akkor is megadom az árát, ó jaj, zsámo, zsámo."

(Pesti fiúk)

A ROKONSÁG ÜNNEPLÉSE

A ballagási buli nemcsak a ballagó fiatalt ünnepeli, hanem az egész rokonságot. A ballagó családja mindenkit meghív rá, a közelebbi és a távolabbi rokonokat egyaránt. A meghívást nem a rokonság foka határozza meg, hanem az, hogy az adott személy szerepel-e a család kapcsolatrendszerében.

Gyimbiéknél így kerülhetett be a meghívottak közé Arany, aki tulajdonképpen nincs rokonságban a családdal, csupán egyik unokája, Füles vette el feleségül a ballagó fiú unokatestvérét, Szilvit. Inkább Julis mamával való régi és szoros kapcsolata volt a meghívás oka, mint az, hogy Gyurika nagynénjének, Irén lányának a férje az ő unokája.

A ballagási buli a család aktív kapcsolatrendszerét frissíti fel, erősíti meg. Ezt mutatja az, hogy Cumpi egyik lánytestvére nem kapott meghívást az ünnepre, hiszen az ő ottléte – egy korábbi konfliktus miatt – távol tartotta volna a többi testvért.[1] Ugyanezen okból nem hívták meg a Csotri családhoz tartozó nagynénit sem, mivel a két család között nem volt jó a viszony.

A meghívottak köre bővült a nem rokon, de a családdal fontos kapcsolatban levő vendégekkel is, mint a szomszéd falubeli, nagy presztízsű cigány férfi, akit csak „falusi[2] király"-nak neveztek, és aki Cumpival volt gazdasági kapcsolatban.

[1] Meg kell jegyeznem, hogy ugyanezt a lánytestvért viszont Gyimbi negyvenedik születésnapjára meghívták a többi testvérrel együtt. Ez az ünnep közel nem volt akkora mulatság, mint a ballagás bulija, ráadásul nem a család ünnepe volt, hanem csak Gyimbié. Ezért kerülhetett be a meghívottak közé ő is.
[2] A „falusi" jelző helyett annak a falunak a neve szerepel, ahol él.

A kapcsolatrendszer mentén működő vendégkör fontosságát mutatta az is, hogy nem hívták meg „Viol" udvarlóját, akivel már évek óta együtt volt, mivel a család nem tartotta helyénvalónak a lány vele való kapcsolatát, ezért tiltották tőle. Viszont ott volt Csilla férje, Döme, akit szintén nem fogadott el a család. Csilla viszont őt választotta, „elszökött" hozzá több évvel ezelőtt, így édesanyja, Gizi idővel kénytelen volt megbékélni ezzel a kapcsolattal.

A magyarok meghívása szintén a kapcsolatrendszer függvényében működött. Ott volt Cumpi két testvérének a felesége és Gizi férje. Ők egyértelműen a rokonságba tartoztak, hiszen házastársuk révén évek óta köztük éltek. És ott voltam a férjemmel és családommal én is. Minket azért hívtak meg, mert azzal, hogy ott laktam és a „tanodámmal" egyértelműen a cigányok támogatóinak körébe kerültem, hasznos magyar kapcsolat voltam.

A ballagási buliba tehát azokat az ismerősöket és rokonokat hívták meg, akik a család mindennapi aktív kapcsolatrendszerének részei voltak. Így az az élő és működő kapcsolatháló, mely a hétköznapokban is körbefonta Gyurika családját, ezen a napon együtt ünnepelt. Aki ott volt, az érezte a családi „klán" összetartását, mindannyian azért gyűltek össze, hogy megünnepeljék azt, hogy a fiatal fiú kilépett a gyerekkorból.

A ballagás ünnepe jó alkalom volt arra, hogy a család közösségen belüli helyzetét megmutassa (Schwartz 1995:10). Az ünneplő közönségben láthatóvá váltak a résztvevők közötti személyes, és gazdasági kapcsolatok, és feltérképezhetővé a családi kapcsolatrendszer is[3]. Az ünnep fontossága garantálta, hogy csak azok vettek rajta részt, akik ténylegesen is beletartoztak a család „köreibe". Így történhetett az, hogy azok a szereplők, akik bár részt vettek a család mindennapjaiban, ám a kapcsolatrendszerben elfoglalt státuszuk alacsonyabb volt a jobb kapcsolatokkal rendelkező rokonokénál, nem kerültek a meghívottak sorába.

A ballagás ünnepén megerősödött a csoportkohézió. Az egy kapcsolatrendszerbe tartozók megmutatták összetartozásukat azzal, hogy közösen ünnepeltek. Patrick Williams arra a következtetésre jutott, hogy a kelderás cigányok között az ünnepek számának és pompájának emelkedése egy olyan közösség reakciójának tekinthető, amelyet dezintegráció fenyeget (Williams 2000). A kárpáti cigányok esetében hasonló módon megfigyelhető az ünnepek számának szaporodása és bőségének növekedése. Ennél a közösségnél viszont minden jel azt mutatja, hogy ez inkább a sikeres együttélési gyakorlatból következő életszínvonal-emelkedés eredményének tekinthető. Ennek alapját – a pénzt – mindennapi alkalmazkodási gyakorlataikkal biztosítani tudják. Ugyancsak a szabad mulatság biztosítása,

[3] Jonathan Matthew Schwartz hasonló szerepről ír egy dániai roma család keresztelője kapcsán. Úgy véli, hogy az ünnep maga egy tekintélyt és megbecsültséget kivívó „megmutatkozás" volt, mely egyben bepillantást engedett a közösség kultúrájába is (Schwartz 1995:10).

hogy jó cigány státuszuk miatt a hatalom (rendőrség, önkormányzat) ellenőrzése gyenge csoportjuk felett. A „pénz" és a „státusz" biztosítja a lehetőségét annak, hogy összetartozásukat megünnepeljék és saját idejüket kiteljesítsék.

A BŐSÉG NAPJA

A ballagási buli a bőség örömét hozta a család számára. Ezen a napon olyan mértékben tálalták fel az élelmet és az italokat, amelyre egész évben nem volt példa. A család már hónapokkal az ünnep előtt takarékoskodott, félretett pénzt a mulatságra. Bár külső szemlélő számára úgy tűnhetett, hogy Gyimbi szervezetlenül vágott bele, ám nagyon is szisztematikus szervezésre, az anyagiak átgondolására vallott az ünnep hátterének megteremtése. Gyimbi nem aggodalmaskodott, hiszen pontosan tisztában volt azzal, hogy akkora vagyont halmoztak fel az bulira, hogy adott esetben akár „száz" embert is megvendégelhettek volna. És bár valószínűleg pontosan körvonalazni tudta a résztvevők létszámát, és tudta, hogy az ételben és italban kifejezett mennyiség meghaladja a lehetséges vendégek számát, ennek ellenére nem jutott eszébe az adagok csökkentése. Az étel és az ital bősége mutatta azt, hogy ezen a napon nagy jóléttel tisztelik meg vendégeiket, olyan mulatságot teremtenek, mint a mesékben.

A „legális" alkoholfogyasztásnak határozott ideje volt a kárpáti cigány közösségben. Alkoholt fogyasztottak hétvégén vagy délután, munka után a kocsmában, amikor barátaikkal és rokonaikkal megittak egy-egy sört és beszélgettek a napi történésekről. Akkor is ittak alkoholt, ha „bánatuk" vagy „örömük" volt, ünnepek vagy temetések alkalmával. Alkoholt szinte minden esetben társaságban fogyasztottak, ritka volt a magányosan iszogató ember, a kocsmában iszogatás közben csatlakoztak egymáshoz, leültek egymás mellé beszélgetni. Az alkoholizmust[4] elítélte a romungró közösség, hiszen anyagi megterhelést jelentett a családnak, s veszélyeztette az italozó hozzátartozóinak mindenapjait és az egyén közösségi helyzetét (ld. ue. Nagy 1989:225–249). Azokat a cigány férfiakat vagy nőket, akik rendszeresen részegek voltak, a közösség elítélően említette, családtagjaikat sajnálta, és támogatta.

A bőség napján viszont megengedett lett a mértéktelen alkoholfogyasztás, hiszen ez is beletartozott a közös ünneplésbe. A buli napján a fiatalok[5] is sok

[4] Az orvosi definíció szerint alkoholista az az egyén, aki elvesztette uralmát, kontrollját az ivás fölött, vagyis aki függő viszonyba került a szeszes itallal (Andorka–Buda–G. Kiss 1971). A kárpáti cigány közösségben vannak – orvosi értelemben vett – alkoholisták, ők mind a közösség perifériájára kerültek idővel.

[5] Pontosabban a 13 éven felüliek.

alkoholt fogyasztottak, ezt ezen a napon elnézte nekik a felnőtt világ. Ezzel szemben a hétköznapokban a fiatalok túlzó alkoholfogyasztását elítélően említették az idősebb generációba tartozók, egyrészt mert a felnőttjogokkal való élni nem tudásnak tartották, másrészt viszont az alkoholt az egészségre ártalmasnak tekintették, s attól tartottak, hogy ez veszélyezteti a fiatalok jövőbeni lehetőségeit. A ballagási bulin viszont korlátok nélkül ihattak, megtapasztalva ezáltal a közösségi ünnep örömét, az összetartozás erejét és a felnőtt lét kiváltságait.

A bőség napján hatalmas mennyiségű ételt készítettek és szolgáltak fel a nők. A rántott és sült húsok, a pörkölt, a sütemények áradata egész hajnalig tartott. Másnap a maradék elosztása után még mindig nagy mennyiségű ennivaló maradt, melynek egy részét elosztották az ünneplők között, a másik részét végül kidobták. A többségi társadalom normája szerint ez felesleges, sőt felelőtlen mértéktelenség[6] volt, ám a kárpáti cigány közösségben ennek a kidobható feleslegnek fontos szerepe lett. Az a család, aki a tél vége felé már gyakran kölcsönre szorult, hogy a mindennapi élelemre fussa, ezen a nyári napon mértéktelenül „pazarolt". A bőség mércéje volt tehát a megmaradt ennivaló, aminek egy részét nagyvonalúan szétosztották, a maradékot pedig a „kutyáknak adták". Ezzel mutatták gazdagságukat, azt, hogy nagyvonalúságuk nem csap át kicsinyes, napokig tartó takarékosságba. Az a pénz, amit a bulira szántak, arra is ment el, a „maradék" már feleslegben volt, ezért az ünnep idejének megszűntével kidobták azt.

Ezen a napon magukat ünnepelték, azokat, akik ezt az egynapi jólétet meg tudták teremteni. Mindez azt az eszményt sugallta, hogy a kárpáti cigányok – ahogy ezt Michael Stewart is megfigyelte saját kutatása során más roma közösségekben – a „vagyonukat osztják meg roma testvéreikkel a közös ivászat és éneklés során" (Stewart 1994:110). Ez biztosította, hogy az egyik legfontosabb ideájuk megvalósulását: testvéreikért, a közös ünneplésért készek voltak mindenüket odaadni.

Mindennek az alapja az a pénz volt, amit az év folyamán félrerakosgattak az ünnepre, már akkor, amikor még csak elképzelték és tervezgették a nagy bulit. Ezt a pénzt teljes egészében felhasználták, nem számolgatták a vendégek számát, az élelem mennyiségét, hiszen nem is az volt a fontos, hanem az egynapos, közösségben élvezhető mesei bőség megteremtése. Ezen a napon úgy éltek, ahogy egész évben élni szerettek volna. Nagy jólétben, elegendő élelemmel, olyan körülmények között, amiben megtisztelhették rokonaikat, barátaikat a gazdagság örömével. Gyimbi családja egy napra olyan bőséget teremtett, amilyen csak

[6] Ugyanerről ír Schwartz tanulmányában. A dán cigány család keresztelőjét bemutató tévéműsor rendezője a vendégek számát és az általuk elfogyasztott húsadagokat összevetve vont le következtetéseket a „cigányok pazarlása" kapcsán: „A kommentátor – írja Schwartz – külön felhívta a figyelmet Lucu Sain tékozlására azáltal, hogy közölte mi hány koronába került. A néző megtudhatta, hogy a kétszáz vendég helyenként három-négy adag húst fogyasztott, vagyis összesen ötszáz kilót. Megjegyezte. »Nem csekélység, amit ez a Lucu felhalmozott fia ünneplésére«" (Schwartz 1995:11).

a „királyoknak" adatik meg, ahogy a mesében mondják: „Az öreg király három fiának olyan lakodalmat csapott, amilyen még nem volt, mióta világ a világ" (Sáfár 1999:61).

Patrick Williams a Cigány házasság című munkájában hasonló közösségi ünneplést mutatott be egy házasságkötés kapcsán, mint amilyent a kárpáti cigányok körében gyakran tapasztaltam. A francia romológus a következőt írta: „Az asztalokon bőségben az élelem, a tömegben pedig vérbő az élet, ugyanolyan kimeríthetetlennek tűnik a legkülönfélébb nemzedékekhez tartozó személyek sokaságának vitalitása" (Williams 2004:448). A Párizs környéki kelderások ünnepi étekfogyasztási szokásaival ellentétben viszont, ahol „követelmény, hogy […] az étel kiváló legyen, de amikor kiváló – márpedig az –, akkor is alig nyúlnak hozzá" (Williams 2004:448), a kárpáti cigányok azzal tisztelik meg a vendéglátókat, ha sokat esznek, miközben dicsérik a sültek porhanyósságát, a galuska ruganyosságát, a pörkölt húsának omlósságát és a sütemények különlegességét. Ezzel – hasonlóan a kelderásokhoz – a kárpáti cigányok is kifejezik, hogy „megtisztelésből" és „örömszerzés céljából" (Williams 2004:448) esznek és nem azért, mert „éhesek".

A folyamatos közös étkezés öröm volt mindenki számára. És mivel a vendégek folyamatosan jöttek, az étkezés is mindvégig tartott, hiszen az újabb és újabb vendégeket sorra leültették és megkínálták. Az evés és ivás szinte csak a késő esti órákban maradt abba, miután már mindenki megérkezett és jóllakott.

MAGYAR ÜNNEP – CIGÁNY BULI

A ballagási ünnep napján a család tagjai több alkalommal is átöltöztek. A reggelt otthoni ruhában kezdték, aztán az iskolában tartandó ünnepre a nők virágos, csinos ruhába, kiskosztümbe, a férfiak öltönybe, nyakkendőbe öltöztek. Ékszer alig volt rajtuk. A ballagási ünnepség után otthon újra átöltöztek otthoni ruhába, amíg az ünnepi vacsora elkészítését befejezték. Miután kész lettek, a nők hosszú szoknyákat és szűk felsőket vettek, előkerültek az aranyszínű kiegészítők: táskák, kendők, tűsarkú cipők. A férfiak nyitott nyakú fehér vagy színes inget és farmert vagy szövetnadrágot vettek fel. Mindenki feltette arany ékszereit, a nyakukba nyakláncot, a csuklójukra arany karkötőt, a férfiak nagy pecsétgyűrűt húztak az ujjukra, a nők pedig csillogó fülbevalót tettek a fülükbe.

Az arany ékszerek viselete szimbolikus értékű a kárpáti cigányoknál. Elsősorban családjuk presztízsét, gazdagságát jelzi.[7] Megadja méltóságukat, az ünnepek fényét emeli. Az arany ékszer a család tőkéje. Felesleges pénzüket, nagyobb keresményeiket szinte minden esetben aranyba fektetik. Bankszámlát csak akkor nyitnak, ha szükséges[8], de pénzüket szinte soha nem tartják huzamos ideig a számlán. Ha a családra nehezebb napok járnak, arany ékszereiket zálogosítják el, mikor pénzhez jutnak, rögtön kiváltják azokat. Az arany egyfajta mozgó tőkeként működik a családokban. Tehát azok a cigányok, akik az ünnepeken sok arany ékszert viselnek, megmutatják azt is, hogy családjuk mindennapjai anyagilag megalapozottak.

Az arany hordásában mindenki egyenrangú kárpáti cigány, hiszen tisztában vannak azzal, hogy ekkora mennyiségben arany ékszert a „gádzsók" soha nem viselnek. Aki ezt így viseli, az hozzájuk tartozó cigány. Ebben a belső rendszerben egy csoportba tartozónak vallják magukat az oláh cigányokkal, ők mind cigányok, mint ezt „viseletük" is mutatja.

Az öltözködésükkel a viselkedésük is átalakult. Az iskolában tartott ballagáson halkan és visszafogottan viselkedtek, egy csoportban álltak, és beszélgettek. Az előadást végigkövették, bár nem érdekelte őket igazán, ennek ellenére türelemmel végighallgatták. Az egész családra jellemző volt, hogy úgy viselkedtek, hogy minél távolabb kerüljenek a sztereotípiák cigányától. Ennek ellenére az osztályfőnök nem kezelte őket felnőttek módjára, hiszen hozzájuk intézett beszédében hangsúlyozottá tette a különbséget. Olyan verbális eszközöket használt, mely megalázó és lekicsinylő volt számukra. A lassú, kimért, hangsúlyozottan egyszerű fogalmazás, a mondanivaló többszöri „szájbarágása" nem érte el a kívánt hatást, nem figyeltek oda, később – többszöri elmondás után – sem tudták, hogy hova kell menniük. Az iskolai ünnepnek ez volt az egyetlen momentuma, ahol hirtelen – az öltözködésük és a viselkedésük ellenére – „cigánnyá" váltak, és egyben igazolták a többségi társadalomhoz tartozó pedagógusok előítéleteit. Csoportban, az utat hangosan kérdezgetve bolyongtak az udvaron, dühösen szidták a tanárt, aki „félrevezette" őket. Ám ahogy célba értek, gyerekeiket megtalálták, viselkedésük újra visszafogott lett, a tornaterem hátsó részébe húzódtak, ahol csendben álldogáltak.

Az ünnep után saját terükbe visszatérve megszűnt számukra a ballagási ünnep és megkezdődött a „buli". A változást hangsúlyozták öltözködésük megváltozásával, arany ékszereik felrakásával és viselkedésükkel is. A hangos zene mellett, oldottan beszélgettek, kiabáltak egymásnak, felszabadultak és örömtelien

[7] A gábor cigányoknál ennek ellenkezője figyelhető meg, pünkösdi vallásuk okán elhatárolódnak az arany ékszerek viselésétől (ld. erről Tesfay 2005, Eparu 2008).

[8] Pl. ha állami munkahelyeken dolgoznak, mivel ekkor bankszámlára utalják a fizetésüket.

hangosak voltak. Köszöntéseik már nemcsak a nyolcadik osztályos fiúnak szóltak, hanem a családnak, a rokonoknak és egyben önmaguknak. Hiszen ez az ünnep már nem a fiú ballagását ünnepelte, hanem a családot, ahova a fiú tartozott, és a rokonságot, amibe a család tartozott. A bulin mindenki megjelent, aki a fiatal fiú rokonsági kapcsolatrendszerébe tartozott. Nem feltétlenül vérrokonokról volt szó – mint írtam már –, hanem olyanokról, akikhez úgy fordulhatott probléma esetén, mint a „testvéreihez". Később ez a hálózat segítette a fiatalt az önállósodáshoz, az első munkalehetőségeihez.[9]

A ballagási ünnep látszólag egy felnőttkor határán levő fiatal státuszemelkedéséről szól. A ballagási ünnep jellemzőiből adódik a kérdés, hogy ezt az ünnepet be lehet-e sorolni az „átmeneti szertartások" csoportjába? Elsőként vizsgáljuk meg azt, hogy a fiatalok felnőttek közé való beavatásáról van-e szó ezen az ünnepen, vagy valamilyen más értelmezésben jelenik meg a ballagási buli a kárpáti cigány közösségben?

Arnold van Gennep „rites de passage"-nek, „átmeneti szertartások" nevezte azokat a rítusokat, amelyek a „hely, állapot, társadalmi helyzet és életkor összes változását" (Gennep 2007, Turner 2002:107) kísérik. Az átmeneti szertartások segítségével a közösség „átvezeti" az egyént egy köztes, bizonytalan állapoton, és új státuszt jelöl ki számára. A rítussal a közösség minden tagja számára ismertté és elfogadottá válik az egyén új társadalmi státusza és helye.[10] Az átmeneti szertartásokon átesett egyéneket a legjobban a communitas[11] jellemzi.

Úgy vélem, hogy minden hasonlóságuk ellenére a ballagási ünnepség nem tekinthető átmeneti szertartásnak. Ennek több oka is van. Az ünnepben nem különíthetők el szakaszok, a ballagók nem alkotnak egységes communitast, és

[9] A közösség idősebb tagjai számára szintén nélkülözhetetlen lett ennek a kapcsolathálónak a kétoldalú életben tartása. Ez a segítő hálózat kölcsönös volt tehát, amilyen mértékben támogatták a fiatalokat a „rokonok", amilyen mértékben életben tartották ezt a viszonyrendszert, olyan mértékben térülhetett ez meg számukra idősebb korukban, amikor már ők szorultak segítségre. A fiatalok az idő múlásával egyre nagyobb mértékben segíthették idősebb rokonaikat akár anyagilag, akár a ház körüli munkákban, vagy pusztán azzal, hogy rendszeresen felkeresték őket, vagy náluk gyűltek össze délutánonként, ezzel is mutatva kiemelt szerepüket.

[10] Tehát az átmeneti rítusok az egyéni életciklusokban bekövetkező változásokat összekapcsolják az egyén társadalmi pozíciójában bekövetkező változásokkal. Feladatuk abban áll, hogy a szertartással a közösség visszaállítsa a megbomlott „társadalmi összhangot", és új egyensúlyi állapotot hozzon létre. Ezek a szertartások biztosítják az előző állapotból való kilépést, elősegítik az eltávolodást a régiből az új felé, és végül az új viszonyokba való beépülést eredményezik (Gennep 2007). Az átmeneti szertartásoknak Arnold van Gennep szerint három szakasza van: az elkülönítés (preliminális szakasz), a marginalitás vagy átmenet (liminális szakasz) és a befogadás, egyesülés (posztliminális szakasz).

[11] A communitast, Victor Turner több jellegzetesség alapján írta körül. A csoport homogén, a csoporttagok egyenlőek, „névtelenek" és tulajdonnélküliek, pontosabban azonos tulajdonságokat vesznek fel. A beavatandókkal a közösségük is egyformán bánik: státusz nélküli helyzetükben minden közösségi tag hasonló elbírálásban részesül (Turner 2002).

a közösség számára sem jelenti a ballagó diák ünnepe azt, hogy a rítus lezajlása után már felnőttként kezeli őt. Viszont ha nem beavatási, státuszünneplési szertartásként értelmezhető, akkor kérdés, hogy milyen szerepet tölt be ez az ünnep a közösség életében? Mit ünnepelnek a kárpáti cigányok ilyen fényes keretek között megteremtett bőségben? Mitől válik ez az ünnep számukra ennyire „cigány ünneppé"?

Ahhoz, hogy ezt megértsük, először vizsgáljuk meg, hogy ebben a közösségben mikor tekinthető egy egyén felnőtt státuszúnak. A romungró közösségben a korosztályi csoportok más határral bírnak, mint a nem cigány kortársaiknál. Összehasonlítva a cigány és nem cigány közösségek korosztályát, annak beosztása a következő[12]:

Romungró közösség	Nem cigány közösség
0-fél év csecsemőkor	0-fél év csecsemőkor
1-5 év kisgyerekkor	1-7 év kisgyerekkor
5-10 év nagygyerekkor	8-12 év nagygyerekkor
10-12 év érett gyerekkor	13-17 év kamaszkor[13]
12-14 év kis (majdnem) felnőttkor	
14-16 év fiatal felnőttkor	18-25 év fiatal felnőttkor
17-30 év felnőttkor	26-35 év felnőttkor
30-50 év középkor	35-60 év középkor
50- 60 év időskor	60-75 év időskor
60 év felett öregkor	75 év felett öregkor

A táblázat mutatja, hogy a romungró közösségnél a korcsoporti változások sűrűbbek, mint a kortárs nem cigány közösségeknél. Hamarabb lépnek felnőttkorba, és korábban számítanak középkorúnak és idősnek is. Látható, hogy amíg a csecsemőkor a két csoportnál megfeleltethető egymásnak, kisgyerekkortól kezdve egyre távolabb kerülnek egymástól a generációs határok. Egy romungró fiatal 12 éves korától közösségében már (majdnem) fiatal felnőttnek számít, közösségi mindennapjaiban, munkavégzésében, társadalmi kapcsolataiban más szabályok szerint él, mint egy kortárs nem cigány fiatal. A romungró közösség tagjai a felnőttkort tagoló generációs határokat is korábban lépik át, s így a legutolsó

[12] A korcsoporti beosztás elnevezéseit az interjúkból leszűrt információk alapján a fiatalok felé irányuló elvárásrendszer értelmezésében én adtam.

[13] A roma közösségben nem használják a kamaszkor kifejezést. Emellett viszont a „kis (majdnem) felnőtt kor" minőségében is érettebb kort jelent, mint a nem cigány felnőtt társadalom „kamaszkor" fogalma.

kategóriában – az öregkorban – már 15 év eltolódás van a cigány és a nem cigány csoportok között.

A generációs határokat bizonyos munkafajták megtanulásával lépik át a fiatalok. A fiatal fiúknál régebben szegkovács szakmájuk szakértelmének elsajátítása volt fontos. Ahogy Szergej is említette életútinterjújában, fontos volt, hogy ő már nyolcévesen el tudott készíteni bizonyos szögfajtákat. Vagy hogy – édesapja távollétében – ő végezte a férfimunkát (vízhordást, favágást) a családban. A lányoknál ugyanezt a szerepet töltötte be a háztartás vezetésének, a főzésnek, mosásnak a megtanulása. Thuli már kisiskolásként kezdett főzni tanulni, később megtanult mosni, „centrizni", így lépett egyre előbbre a korosztályok között.

Bizonyos munkafolyamatok tudása ma is eligazít abban, hogy milyen korba lépett a fiatal. Az önálló háztartásvezetés a lányoknál, a favágás, a disznóölésben való segédkezés a fiúknál, sőt az autóvezetés is mutatja, hogy milyen korosztályba tartozik a fiatal nő vagy férfi. Ez olyan látványos a kárpáti cigány közösségben, hogy a többségi társadalomhoz tartozó helybéliek, tanárok számára is nyilvánvaló, bár hozzá kell tennem azt, hogy egyben – mint az alábbi interjúidézet mutatja – idegen és érthetetlen. „*Ez is érdekes, hogy szintén a szülőktől tudom, hogy amint felső tagozatos lesz a gyerek, akkor úgy kisfelnőttként kezelik. Ezt én nem firtattam, hogy miért, csak dicsekednek, hogy már autót vezet. Normális ember ettől frászt kap, mert nincs a gyereknek jogosítványa. Ő meg mondja, hogy milyen ügyes a gyerek, a falu végében, meg az erdei utakon Trabantot*[14] *vezet a gyerek. És akkor jött nekem ezzel ötödikben a szülő, és dicsekszik ezzel, meg a gyerek is. Olyan nonszensz dolgaik vannak, amit mondjuk, a következő évben már nem lepődök meg, de amikor először hallok, akkor megdöbbenek. Akkor nagyon fontos nekik, hogy segítsenek otthon a gyerekek. Tehát amíg az, idézőjelben, az »átlagszülő« azt mondja, hogy »gyerekem inkább tanulj délután«, ők szívesen veszik, ha segít a gyereknevelésben, a főzésben, a takarításban a lány, illetve favágás, tüzelőgyújtás, felaprítás, meg a ház körüli munkát, az állatokat segít ellátni. Nagyon ügyesek, amikor disznóölés van, úgy elmondja a szülő a folyamatot, hogy neki mit kellett, mit csinált szívesen. Egyáltalán az otthoni munkában való nekik sokkal fontosabb, mint az, hogy másnapra megtanulta a verset. Ez jó, jó, de nem olyan fontos.*" (B. idős magyar származású nő)

A korcsoportok közötti átmenetek a romungró közösségnél egyrészt a munkavégzéshez köthetők, azok a fiatalok, akik bizonyos munkafajtákat el tudnak végezni, átlépnek a következő korosztályba. A felnőtt társadalom ezt tudja, hiszen szüleik, rokonaik hamar közhírré teszik, hogy a fiatal hol tart már a tudásútján.

[14] Az interjú 2007-ben készült, ma már nem Trabantot vezetnek a gyerekek, hanem használt nyugati autókat.

A korcsoportokba tartozásnak fontos összetevője másrészt, hogy milyen arany ékszerek vannak a fiatal birtokában. Születésnapjukra, névnapjukra gyakran kapnak a gyerekek ékszereket, fülbevalót, esetleg karkötőt, nyakláncot. A saját tulajdonú (ajándékba kapott) arany ékszerek mennyisége pontosan megmutatja, hogy milyen korú a fiatal. Végül pedig a gyerekek viselkedésükkel maguk is érzékeltetik, hogy már más korosztályba tartoznak, mint korábban. Beszédmódjuk, gesztusaik egyértelműen utalnak arra, hogy egalitárius kapcsolatra törekednek már a felnőtt világgal.[15] Ezt az egyik általános iskolai tanárnő hangsúlyozta is interjújában:

„Van olyan, aki hátba vereget. Nyolcadikos fiammal is előfordult most az osztályban, de helyére tesszük a gyerekkel, megbeszéljük, hogy ezt nem illik, de tőled elfogadom, hogy ez neked fontos. Akkor ilyet tapasztal az ember, hogy átkiabálnak az utca egyik végéről a másikra, és úgy üdvözlik az embert. Tehát valószínűleg, nem valószínűleg, hanem biztos, ez a kultúrájukhoz tartozik.” (B. idős, magyar származású nő)

Hasonlóan mesélt erről egy romungró interjúalanyom is:

„Azok már nem gyerekek, aki 14 éves, az már nem gyerek! Úgy dolgozik, úgy él, mint egy felnőtt, hogy lenne gyerek?” (Sz. középkorú romungró férfi)

Mindez mutatja, hogy a kárpáti cigány fiatalok számára a ballagás bulija nem a felnőttvilágba való beavatás, hiszen ők már korábban is odatartoztak. Egyértelmű, hogy családi-rokonsági ünnep, mely elsősorban azt ünnepli, hogy a bőségben együtt vannak azok, akik egy kapcsolatrendszerbe tartoznak.

A ballagás bulija olyan ünnep, melynek az iskolai ballagáshoz nem sok köze van, csupán lehetőséget ad a kárpáti cigányok számára, hogy együtt lehessenek. Míg a ballagás a többségi társadalom idejében és helyében van, az ezt követő ballagási buli már távol van attól. Az iskolai ballagás ünnepén a későbbi ünneplő társaság egy negyede vett csak részt. A többiek csak délután mentek oda. Ekkor már véget ért a többségi társadalom iskolai ünnep napja, és megnyílt a romungró társadalom bulijába vezető út.

Ez az iskolai ünnep egyfajta „ürügy” arra, hogy a kárpáti cigányok együtt lehessenek, együtt mulathassanak, hogy megtisztelhessék egymást, hogy úgy élhessenek egy napig, ahogy élni szeretnének mindig: bőségben, rokonokkal és barátokkal körülvéve. „Ürügynek” tartom a ballagási bulit valamire, amit megerősít az is, hogy hasonló nagy buli van sok családnál az óvodai ballagásnál, vagy némileg

[15] A tanodás gyerekeknél ez pontosan követhető volt, hiszen azok a gyerekek, akik a tanoda indulásakor ötödik-hatodik osztályosak voltak, ebben az évben már a középiskolát végzik. Míg kicsiként az önkéntesek gyakran fordulhattak hozzájuk „anyai gesztusokkal”, mint simogatás, ölelés, amit a gyerekek nagyon igényeltek, hetedik osztálytól kezdve már gyakran utasították el ezeket a gesztusokat. Egy visszatérő tanodásunk pedig, akit nagy öleléssel akartunk fogadni, viccelődve felhívta a figyelmünket arra, hogy ő már 16 éves felnőtt, ne ölelgessük, mert „félre fogják a cigányok érteni”.

szerényebb egy-egy születésnapon, esetleg névnapon. Ám „ürügy" lehet a mulatságra például egy évfordulós ünnep is. Gyimbi negyvenedik születésnapja Bernáth kocsmájában zajlott, zenekarral, közel ötven emberrel, hatalmas sült húsos tálakkal, háromemeletes tortával.

A kárpáti cigány közösség ünnepeit nem lehet csak az egyén és a közösség viszonyának rendszerében értelmezni. Meg kell vizsgálni a közösség és a többségi társadalom viszonyrendszerét is részletesebben (Sárkány 1983). Ez sok mindent elárul arról, hogy mit jelent a közös mulatság a romungróknál, az, hogy a „saját terükben", a „saját idejükben", „cigányos" öltözetükben és a maguk módján ünnepelnek.

A CIGÁNYOK „LÁTHATÓVÁ VÁLÁSA"

„Ez az egész befogadóság, ez nem mindegy! Hogy hogy fogadják be az embert, és hogy állnak hozzá! És te tényleg lehetsz önmagad a cigány éneddel együtt és, igen, ha néha kiborulsz, és mondod a hülyeséget, azzal együtt fogadjanak el!" (R. középkorú romungró nő)

A roma/cigány csoportok igyekeznek megőrizni önállóságukat, annak ellenére, hogy a függetlenségük fenntartásához szükséges javak megszerzése függ a többségi társadalomtól. Próbálnak észrevétlenek maradni a nem cigány világban, remélve, így jelenlétük nem indítja meg azt a reakciót, mely egy roma/cigány megjelenésekor általában aktivizálódik. Stratégiákat, gyakorlatokat alakítanak ki arra, hogy az előítéleteket kezelni tudják, hogy azokkal sikeresen működjenek együtt a mindennapokban. A roma/cigány közösségek lehetőséget teremtenek a mindennapi életük fenntartására egy olyan társadalomban, mely előítéletekkel viszonyul hozzájuk – mint egyénekhez és mint csoportokhoz –, a „gádzsikánó tőkefelhalmozással" (Piasere 2002:298), a gádzsó területek felderítésével és kihasználásával (Tauber 2002), az előítéletes cigányképek felhasználásával (Formoso 2000), az „elrejtőzéssel", a „láthatatlanná válással" (Williams 2000b). Gyakorlataik palettája változatos és egyedi, az adott társadalmi helyzethez alakítják, változtatják és alkalmazzák azt.

A roma/cigány közösségek gyakori stratégiája az „integráció színlelése" (Williams 2000b:203), azaz olyan megélhetési formát alakítanak ki, amelyben elrejtik a roma/cigány etnikai identitásukat. Alkalmazkodnak egy olyan társadalomhoz, mely ellenségesen fordul feléjük, alkalmazkodnak azzal, hogy elrejtik vagy használják roma/cigány identitásukat a sikeres stratégiákhoz. Roma/cigány identitásuk stigmatizált a többségi társadalomban, kulturális jellegzetességeik megjelenése értetlenséget, ellenségességet vagy esetleg romanticizálást és gyakran retorziót von maga után. A roma/cigány egyének és közösségek megjelenése általában reakciót indít el a többségi társadalom tagjaiban.

Azzal, hogy el tudnak tűnni a nem cigány világban, minimalizálják annak kockázatát, hogy a többségi társadalom hatalmi szervei (rendőrség, szociális ellenőrző szervek stb.), megzavarják mindennapjaikat. Mivel a romák/cigányok

semmi hatást nem gyakorolnak a nem cigány társadalmakra, gyakran „úgy viselkednek, mintha nem is ezekhez a társadalmakhoz tartoznának, hanem mellettük, illetve rajtuk kívül léteznének" (Williams 2000b:204). Ezáltal lesznek képesek – mondja Williams – „a nem cigány életben és társadalomban más, attól különböző életet és társadalmat kialakítani és fenntartani" (Williams 2000b:204).

AZ ALKALMAZKODÓ CIGÁNYOK KÜLSŐ KÉPE

A pest megyei kárpáti cigány közösség olyan cigány csoport, amely alkalmazkodott a többségi társadalom elvárásaihoz. Deklaráltan ők lettek a környék „jó cigányai"[1], amennyiben összehasonlításra kerültek a szomszéd településen élő roma és szintó közösségekkel[2], sőt akkor is, ha „a cigányokkal"[3] vetették őket össze. Pozitív jellemzésük alapja az (őket körülvevő többségi társadalomban), hogy „rendesek" (tiszták), „dolgoznak" (becsületesek) és „alkalmazkodóak" (nincs velük baj)[4]. Ezt a többségi társadalom velük kapcsolatba kerülő hivatalnokai is hangsúlyozták.[5]

A kárpáti cigányok elismerésének, elfogadásának alapja szegkovácsmunkájuk volt. Már az 1950-es és 1960-as években sikeresen adaptálták foglalkozásukat a szocialista munka világába. Az állam elismeréssel fordult „cigány munkájuk"

[1] *„Az itt élő cigányok: van bennük egy adagnyi, úgy érzékelem, nemzetiségi rátartás a cigányon belül is, és távolságot tartanak ők mással, a saját nemzetiséggel. Az, hogy oláh cigány, az náluk beszélgetésben az egy sértés, úgy is kezelik. Mások, jobbak, mint a X-i cigányok."* (Gy. idős magyar férfi)

[2] *„Ezek még mindig jobbak, mint a* (szomszéd falu) X-*i cigányok. Látszik rajtuk, hogy igyekeznek, a gyerekek is tiszta ruhában jönnek iskolába, a szülők meg dolgoznak, legalább is egy részük."* (A. középkorú magyar nő)

[3] *„Mások, mint a cigányok úgy általában. Valahogy rendesebbek."* (Gy. középkorú magyar nő)

[4] *„Ezeknek a népeknek – mint a cigányok – csak az van, amit tekintélyben megkaphatnak, ők nagyon tekintélytisztelők azért, és mi számukra az érték, a jövedelem, meg az a tudás, amit azonnal apróp énzre tud váltani. És majd mind dolgoznak, és – persze van kivétel –, de nem olyan mocskosak, sőt a gyerekeiket kifejezetten rendesen járatják."* (Gy. idős magyar férfi)

[5] „Ezzel szemben nagy eredmény mégis ott mérhető le, hogy 10 évvel ezelőtti 8-10 gyermekes családok száma lényegesen kevesbedett, 3-4 főre redukálódott a fiatal anyák család-ideáljainak száma. […] A lakásjuttatások óta rendesebbek, tisztábbak, de sajnos a zsúfoltság és az ezzel járó fertőzés, betegségek gyakorisága meglehetősen nagy. Tanácsadási fordulat szám emelkedőben van, úgy a terheseknél, mint a csecsemők és kisgyermekeknél. Oltás elmaradása nincs, csak eltolódás, kórházi kezelés vagy más betegség miatt. Sajnos, a megrögzött dohányos anyák és rendszeres alkoholfogyasztók közt gyakoribb a koraszülött csecsemők száma, de ez a csecsemő halálozási arányszámot nem befolyásolja. 13 évi munkánk során csak kettő ilyen eset fordult elő. Szociális életkörülményeikkel lehet magyarázni, kevés kivétellel minden anya dolgozni jár, mely életfelfogásukat igen jó irányba befolyásolja." (Jelenlegi helyzet a X-i cigány-ajkú családokról. A községi Tanács V.B elnökének a helyi védőnő, 1981, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988, 32. doboz.)

felé, és Szegkovács Szövetkezetet alapított számukra. A rájuk vonatkozó helyi adatok kihangsúlyozták, hogy ebben a közösségben a munkaképes nők és férfiak közel 100%-ban dolgoztak, nem volt köztük „csavargó” vagy „vándorló”. A szegkovács szakma ellehetetlenülésével gond nélkül váltottak; a szocializmus éveiben a gyári munkások száma megtöbbszöröződött körükben, később kőfaragó- és építőbrigádjaik is sikeresen működtek. A rendszerváltás munkanélküliséggel terhes éveiben a férfiak a szürke- és a feketegazdaságban helyezkedtek el, a nők állami munkahelyek takarítói állásaiban versenyeztek a határon túli magyarokkal. Törekvésük a munkavégzésre közismert volt az őket körülvevő többségi társadalomban. Ezt nemcsak a velük kapcsolatba kerülő nem cigányok, hanem maga a közösség is megfogalmazta, és folyamatosan verbalizálta a külvilág felé. *„Mindenki dolgozott”*, mindennapi életvitelükben nem különböztek a munkások rétegétől. Közösségük kapcsolatrendszerének segítségével egymást ajánlották az állásokba, nyitottak voltak a felkínált munkalehetőségekre, bizonyítva, hogy mindannyian ugyanannak az alkalmazkodó, jó normarendszernek a birtokosai.

A szegkovács cigányok – bár ugyanabba a telepi világba kényszerítették közösségük egy részét mégis – az elvárásokhoz (védőnői, egészségügyi szolgálat) való alkalmazkodással ellensúlyozni tudták a *„koszos cigány”* sztereotípiáját. Bár az 1960-as és 1970-es években csoportjukat *„fejlődő”* és *„elmaradott”* cigányokra osztotta a hivatalos helyi hatalom, még az utóbbi csoportnál kiemelték törekvésüket a változtatásra. Ez lehetett az oka, hogy kivették őket a kényszermosdatás kényszere alól, annak a kárpáti cigányokra nézvést *„megalázónak”* tartott hatása miatt. A hatalom birtokosai hangsúlyozták, hogy itt már a változás, a *„fejlődés útjára”* lépett cigányok élnek. A közösség hivatalos megítélése is kiemelte, hogy a kárpáti cigányok *„alkalmazkodóak”*, *„dolgoznak”* és *„tiszták”*. Úgy tűnt, mintha a romák/cigányok legfőbb stigmái – mint a munkakerülés, a kosz és az együttélésre képtelenség – a kárpáti cigányokat nem érintették volna. Mintha a romungrók adaptálódási kísérletei sikeresek lettek volna. Mintha a kárpáti cigányokat – értékelve igyekezetüket – befogadta volna a többségi társadalom.

A korabeli leírások egy olyan közösség képét rajzolták meg, amely látszólag különösebb gond nélkül adaptálódott és beolvadt a többségi társadalom munkás hétköznapjaiba. Nem jártak „cigányos ruhákban”, hétköznapi öltözetük olyan volt, mint bármelyik másik nem cigány munkavállalóé, nem tűntek ki viselkedésükkel sem, munkahelyeiken igyekeztek a szabályokhoz igazodni. Képük egyértelműen egy, az asszimiláció útjára lépett cigány csoport képét mutatta, mely cigány jellegzetességének elvesztésével már egyre kevésbé jelent meg a velük kapcsolatba kerülő hivatalos szervek leírásában *„cigányként”*.

AZ ALKALMAZKODÓ CIGÁNYOK BELSŐ KÉPE

Ezt a látszatot erősítette a kárpáti cigány közösség önmagáról kifelé sugározott képe is. A kárpáti cigányok folyamatosan újra és újra megfogalmazták a velük kapcsolatba kerülő nem cigány világnak, hogy az ő családjuk, csoportjuk, közösségük „*más*", „*jobb*", „*fejlettebb*", mint a cigányok általában. A munkahelyi kollégáiknak, a gyerekeik pedagógusainak, az egészségügyi dolgozóknak, a helyi hivatalnokoknak, tehát mindenkinek, akitől függtek, folyamatosan arról beszéltek, hogy a kárpáti cigányok „*tiszták és dolgoznak*". Tiszták, hiszen pontos viszonyítási rendszerbe helyezték azt, hogy milyenek a „*koszos cigányok*". Egy bármikor felmutatható helyi cigány család lett az, akit példaként hoztak arra, hogy bemutassák, hogy mi a kosz és a tisztaság közötti különbség ebben a cigány közösségben. A tisztaság ilyen értelmezése bármikor aktivizálható lett – még egy feledésbe merült történeten keresztül is –, megvoltak ennek a terei, az egyéntől kiindulva, az őt körül vevő környezeten át, a társadalmi státuszáig.

A kárpáti cigányok folyamatosan megfogalmazták munkaetikájukat. Hagyományos szakmájuk, a szegkovácsság, tudományos munkákban is fellelhető emléke lett ennek alapja. Történeteik mutatták, hogy szakmájuk teret vesztett időszakát gond nélkül hidalták át, bekapcsolódtak a szocialista gazdaságba. Újra és újra képesek voltak adaptálódni a változó munkalehetőségekhez, melyeket maga a munka végzésének ténye kötött össze. A szocializmus aranykorként jelent meg történeteikben, hiszen ekkor lett költhető pénzük, rugalmas munkalehetőségeik, és – utólag úgy értelmezték – „*egyenlők voltak a magyarokkal*" a munka világában. A rendszerváltás utáni időszakról szóló történeteik az alkalmazkodás művészetéről szóltak, átlépve a nehézségeken megkeresték az egyéb gazdasági lehetőségeket, ott és azt dolgozták, amiből meg tudtak élni, és amire igény volt a többségi társadalomban. A munkalehetőségek csökkenésével újabb és újabb megélhetési lehetőségeket kerestek a szürke- és feketegazdaságban, vasat, lomot gyűjtöttek, gombát és erdei gyümölcsöket szedtek, illegálisan kereskedtek. Minden munka volt számukra, amiből pénzt lehetett keresni, nem tettek különbséget a legális és az illegális lehetőségek között. A munka végzés ténye legalizálta a munkát. A kemény munka elvégzésével járó fizetség megérdemelt és bátran elkölthető pénz volt. Munkaideájuk töretlenül állt a helyén: „*a kárpáti cigányok nem jövés-menésből élnek, mint az oláh cigányok*".

Ellentétben a cigányok „láthatatlanná válásának" (Williams: 2000b) korábban megfigyelt stratégiáival, a kárpáti cigány közösség nem vált „láthatatlanná" a közösség határain túli mindennapokban, ahhoz hogy meg tudjon élni. Nem öltözött át a határon, nem rejtette el romungró identitását. Úgy élt a mindennapokban, a többségi társadalomban, ahogy élt a mindennapokban a kárpáti cigány

közösségben. Erősen hangsúlyozott cigányságával együtt igyekezett integrálódni a többségi társadalomba.

Kívülről látható életvitelével alkalmazkodását hangsúlyozta a többségi normákhoz. Öltözetével, beszédével, viselkedésével beleolvadt az őt körülvevő falusi, nem cigány világba. Gyakorlatuk, stratégiájuk volt arra nézvést, hogyan tudnak megélni egy olyan társadalomban, ahol a bőrükön hordott stigma folyamatosan előítéleteket gerjeszthetett.

CIGÁNYKÉNT ÉLNI TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Az 1960-as évektől kezdve a kárpáti cigány közösséget állami programban hirdetett *„átneveléssel”*, a telepre költöztetéssel, a segélymegvonással és a folyamatos ellenőrzéssel kényszerítették, hogy a *„magyar átlag normája”* szerint éljen. Ez akár életszínvonal-emelkedést is jelenthetett volna, hiszen a szegény és rossz körülmények között élő romungró családokat („komfortosnak” nevezett) házakba költöztették, (behatárolt és ellenőrzött) lehetőséget teremtettek a szocialista iparban a munkavállalásra, arra, hogy vagyontárgyak megvásárlásával (szekrénysor, televízió, rádiós magnó) egy átlag munkáscsalád életszínvonalát teremthessék meg. Ám emellett folyamatos nyomást gyakoroltak rájuk abban a tekintetben, hogy *„cigány életvitelüket”* megváltoztassák, kevesebb gyereket vállaljanak, *„tartalmasan”* töltsék el a szabadidejüket, és közösségi kulturális programokban vegyenek részt. Tehát a velük kapcsolatba kerülő hivatalnokok célja nem csupán a cigányok életszínvonalának, *„civilizációs szintjének”* emelése volt, hanem az, hogy egyfajta esszenciális rossznak tartott *„kulturális cigány sajátosságot”* megváltoztassanak.

A közösség reagált erre a kényszerre, verbalizálta alkalmazkodási igényét, elhatárolódott *„a cigányoktól”*. Alkalmazkodtak a többségi társadalom által nekik megteremtett lehetőségekhez, elfogadták a feltételeket, folyamatosan hangsúlyozták törekvésüket a normákhoz, a szabályokhoz. Alkalmazkodtak az előítéletekhez azzal, hogy folyamatosan beszéltek a tisztasághoz és a munkához való pozitív viszonyukról. A kárpáti cigányok elfogadták a fennálló hierarchikus rendszert, nem ágáltak annak igaztalan volta ellen, nem kerestek kiutakat belőle, sőt átvéve sztereotipikus gondolkodását a *„jó”* és a *„rossz cigányokról”,* elhelyezték önmagukat abban a csoportban, amit a többségi társadalom még mindig jobban elfogadott, mint a másikat. Ők lettek a jók, a rosszakkal szemben.

A *„jó cigányság”* előnnyel járt számukra, hiszen az ellenőrző hatalom lassan elfordította róluk a szemét, inkább olyan közösségeket figyelve, akikkel több probléma volt. Természetesen az ellenőrzése nem szűnt meg felettük, a folyamatos védőnői, iskolai, óvodai, hivatali figyelem fennmaradt, ám az iratok és

a pedagógusinterjúk mutatták, hogy egyre megértőbb, bizonyos szempontból elfogadóbb lett a körülöttük levő többségi társadalom.

Alkalmazkodásuk másik előnye a pénzkereset lett. Az, hogy az ellenőrző hatalom kontrollja nem volt már olyan erős fölöttük, lehetővé tette azt számukra, hogy a nők legális munkavállalása mellett (állami munka, közmunka) a férfiak az illegális munka világában is bátran részt vehettek. Ez nagy előnnyel járt, hiszen így annyi pénzt kereshettek (szemben a takarítói vagy közmunkás fizetésekkel), amiből valóban megteremhették a saját mindennapi megélhetésüket, és kitermelhették azt a pluszösszeget, amit arra használhattak, hogy saját terükben és idejükben szabadon élhessenek saját világukban. A pénzből meg tudták teremteni a lehetőségét akár egy délutáni kocsmai sörözgetésnek a rokonaikkal, akár egy százfős ünnepi lakomának a csoportjukkal. A munkával és alkalmazkodással megszerzett pénz szabaddá és függetlenné tette a kárpáti cigányokat a nem cigány világban.

Azzal, hogy az ellenőrző hatalom ellenőrzése lazult, idő és tér keletkezett a közösség számára: olyan idő, ami csak az ő idejük lett, és olyan tér, ami térben távol esett a nem cigány világtól, és ahova csak azokat ereszthették be közülük, akiknek jó szándékáról és hasznáról már korábban megbizonyosodhattak. Ez a tér és idő lett az, ahol a cigányok „láthatóvá váltak".

A LÁTHATÓVÁ VÁLÁS IDEJE ÉS TEREI

A kárpáti cigány közösségben az 1980-as évektől kezdve egyre sokasodtak az ünneplésre teremtett alkalmak. Ha csak egy család kisebb-nagyobb ünnepeit nézzük, akkor ezek közé tartoztak a névnapok, a születésnapok, az évfordulós alkalmak, a keresztelők, az óvodásballagások, az általános iskolás ballagások, a szalagavató-ünnep[6], az elsőáldozás[7], illetve az esküvők, a temetések és halotti emlékezések. Ezek az ünnepek nem voltak mind egyformán nagyok. Voltak olyanok, amelyek a teljes rokonsági kapcsolatrendszert megmozgatták, voltak kisebbek, melyek csupán a kapcsolatháló egy-egy részét aktivizálták, és természetesen voltak olyan családok, ahol nem mindegyiket tartották meg. Ám bármelyik

[6] Ez nagyon ritka, hiszen kevés gyerek jut el a középiskolai érettségiig.

[7] Ez az ünnep az utóbbi években kimaradt, mivel nem vesznek részt az elsőáldozás szertartásán a gyerekek. Ennek fő oka, hogy a faluban most szolgáló katolikus pap nincs a közösséggel igazán jó viszonyban, ezért évekig sem ő nem teremtette meg ennek lehetőségét számukra, sem a családok nem jelezték az igényt erre. A kétezres évek elején a faluban papként szolgáló jezsuita szerzetes atya kapcsolata rendkívül szoros volt a romungró közösséggel, ezekben az években nagy számban vettek részt az elsőáldozás szertartásán a gyerekek, és tartottak egyházi esküvőt a fiatalok, sőt a régebben együtt élő házaspárok is. Az atyát elhelyezték a településről.

ünnepet is rendezte meg a család, nagy figyelemmel és átgondolással szervezték, ügyelve a rokonság elvárásaira, a családi kapcsolatokra, és arra, hogy méltó keretek között lehessenek együtt.

Az ünnepeket általában három térben rendezték meg: a Plandics téren levő két kocsma valamelyikében vagy magánházaknál[8]. A magánházak kertjében rendezett ünnepek korlátozták a meghívottak számát, hiszen kicsik voltak. A Plandics téri kocsmák tere már nagyobb befogadású volt, itt 50-60 ember is elfért. Bárhol is rendezték meg bulijaikat, ezeknek a tereknek nagy előnye volt, hogy a *„cigányok között”* volt, így nem zavarták a *„magyar szomszédjaikat”*.

A Plandics téren és az annak környékén levő utcákban zömében kárpáti cigányok laktak, a térre menő út itt ért véget. A cigány terekre csak céllal látogattak el a helybéliek, akkor, ha kerestek valakit. Az itt található „cigánybolt”-ba és kocsmába ritkán jártak a magyar falubeliek. A tér hangulatában és használatában is más volt, mint a nem cigány terek a faluban.[9] Elsősorban nyári délutánokon a Plandics mozgalmas, zajos lett, az emberek a padokon üldögéltek a kapukban, a kocsma előtt, a „CS” házak közt álldogáltak, beszélgettek, sörözgettek, cigarettáztak. A cigány részeken az utca a közösségé volt. Ez a tér a cigányok tere volt a faluban.

Az itt tartott ünnepek fokozták a tér hangulatát. Ezeken a napokon a Plandics hangos lett a beszélgetéstől, a nevetéstől, mindenhol kicsik futkostak, a jókedvű, ünneplő ruhába öltözött tömeg állandó mozgásban volt, csoportok álltak össze rövid időre, majd alakultak újra át néhány méterrel távolabb.

Bármelyik téren – házaknál vagy kocsmákban – tartották is bulijaikat a kárpáti cigányok, az ünnep napján teret és időt teremtettek a méltó ünneplésre, az együtt megélt bőség örömének közös élvezetére. Az ünnepi idő és tér megteremtésének

[8] Valójában a Művelődési Házban is rendeztek időnként cigány ünnepeket, elsősorban lakodalmakat. Ez a tér a falu központjában volt, így a hivatal által ellenőrzött lett, az ünnepek csak időkorlátokkal működtek, azaz meghatározott időben be kellett fejezni a mulatságot. Emellett nagyon sokba is került ennek bérlése. Mindezen okok miatt csak abban az esetben bérelték ki, ha akkora vendégséget hívtak, melynek elhelyezését nem tudták megoldani a saját terükben.

[9] A falu cigány és nem cigány lakosai a tereket különböző módon használták. A nem cigány közösség szociofugális térként használta tereit. A falu mesterségesen kialakított belső térrel rendelkezett, mely kevésbé volt alkalmas a társadalmi kommunikációra. Ez a tér csak falurendezvények alkalmával telt meg, hétköznapokon üres volt, néha egy-egy arra járó kiránduló csoport ült le a padokra. Ezen a téren a nyilvános viselkedés szabályozott lett, a társadalmi kommunikáció pedig kevésbé volt hatékony (Niedermüller 1985:77).

A cigány közösség tere szociopetális volt, melynek minden tere alkalmas volt arra, hogy az egyén megmutassa magát a közösségnek vagy a közösség kisebb csoportjának. A cigány közösség terében nem volt kizárólagos érvényű központi tér, annak ellenére sem, hogy a Plandics a legnagyobb tér volt azon a részen. Számukra minden zug különös jelentőségű lehetett, ahol a társadalmi viselkedés kevésbé szabályozottá, alkalomszerűbbé és spontánabbá vált (Niedermüller 1985:78).

célja lett: családi, rokonsági együttlétüket sokszorozta meg. Vagy ahogy R., egy középkorú, romungró nő megfogalmazta: *„Ürügy kellett, hogy együtt lehessünk."*

A LÁTHATÓ CIGÁNYOK

A kárpáti cigány közösség tagjai a hétköznapokban eltűnve élhettek. A cigány családok igyekeztek kívülről látható életvitelükkel minél kevesebb feltűnést okozni, beolvadtak a nem cigány világba, alkalmazkodtak a többségi társadalom elvárásaihoz. Ám ez nem azt jelentette, hogy nem vállalták volna romungró identitásukat a hétköznapokban, csupán azt, hogy vagy hangsúlyozva cáfolták a cigányokról szóló előítéleteket, vagy háttérbe vonulva igyekeztek elrejteni azt. Erre kialakított gyakorlataik a *„magyarok szeretetének megszerzésétől"*, a *„nyelésen"* keresztül az *„elrejtőzésen"* át a *„kinyilatkoztatásig"* rendkívül színes palettát mutattak fel. Ezt a körülöttük levő nem cigány világ jutalmazta, adott helyzetekben megértően viszonyult hozzájuk, problémáik esetén segítséget nyújtott nekik. A kárpáti cigány közösség sokat csiszolt gyakorlata kialakította azt a teret és időt számukra, ahol mindennek ellenére úgy élhettek látványosan cigányként, hogy az nem vont maga után következményeket. Úgy élhették meg ezeket az ünnepeket, ahogy mindig is élni szerettek volna: rokonaik és barátaik között, nagy jólétben.

Az ünnepeken a cigányok láthatóvá váltak. Feltették az arany ékszereiket, felvették a ruháikat, viselkedésük hangossá és oldottá vált. Cigányul beszéltek egymással, cigányul énekeltek arról, hogy mi a fontos számukra. Cigányul köszöntötték testvéreiket, cigány énekeket küldtek egymásnak. Ekkor már lényegtelenné vált – ami a többségi társadalomban hangsúlyozottan jelent meg –, hogy milyen cigányok, értelmét vesztette az, hogy ők *„nem oláh cigányok"*, hiszen bár kárpáti cigányul beszélgettek, de oláh cigányul énekeltek, és egyszerűen csak *„cigányul táncoltak"*.

A kárpáti cigány közösség együttlétének magja az ünnep lett. Az ünnepen nem voltak magyarok (vagy csak válogatva), ott nem volt ellenőrzés és megfelelési kényszer. Az ünnep zárt tér lett a nem cigányok előtt, az ünnep az ő határaikon túl volt. Az ünnep a szabad érzelmek és szabad érzések ideje volt, amikor bátran megélhették együtt, közösségükben a cigányságukat. Ebben a térben és időben láthatóvá váltak a cigányok, külső retorziók nélkül vállalhatták viselkedési és beszédbéli sajátosságaikat, közösségi hagyományaikat. Tehát alkalmazkodásuk előnnyel járt számukra: teret és időt teremtett arra, hogy bizonyos napokon bőségben, jólétben és rokonaik körében együtt ünnepelhessenek.

EGY „SIKERES" ALKALMAZKODÁSI GYAKORLAT MARGÓJÁRA

ELSŐ TÖRTÉNET

2011-re hosszas folyamat eredményeképpen a helyi általános iskola teljesen szegregálódott (ld. Bakó 2009a, Bakó 2009b), az iskolába járó gyerekek a legszegényebb kárpáti családok gyermekeiből kerültek ki. Harmincöten voltak (négyen túlkoros magántanulók) a nyolc osztályban. Aki megtehette a cigány közösségben, már korábban elvitte gyerekét a szomszéd település iskolájába. Elvitte, mert úgy látta, hogy ebben az iskolában végezve nem lesz lehetőségük a sikeres továbbtanulásra. 2014-ben döntött úgy a megyei Klebelsberg Intézményfenntartó Központ, hogy az iskolát bezárják, hiszen ennyi gyerekkel nem tartható fenn oktatási intézmény Magyarországon. Döntésük szerint a gyerekeket a szomszéd település három iskolájában fogják elhelyezni, osztályonként egy-két gyereket.

Talán a szomszéd településen dolgozó pedagógusok vagy az oda járó gyerekek szülei közül kerültek ki azok – ez már kideríthetetlen –, akik kezdetben aláírásokat gyűjtöttek, később falusi fórumot szerveztek, majd politikai pártok segítségét kérték abban, hogy ezt megakadályozzák. A fórumok hisztérikus hozzászólásai[1] *„cigánytámadásról"*[2] beszéltek, a *„rossz cigány gyerekek"* közéjük való bekényszerítéséről, a gyerekekkel járó *„káros hatásokról"*, a *„veszélyről"*, ami az cigányok megjelenésével járt volna.

A hírek folyamatosan szivárogtak vissza a kárpáti cigány közösségbe, ahogy az ellenállás fokozódott, úgy lett egyre inkább úrrá a döbbenet a romungrókon.

[1] Ennek legszélsőségesebb megnyilvánulása a Kuruc infó volt, mely már korábban is hangot adott a gyerekek áthelyezése miatti tiltakozásának: „a rezsim ha kell, kényszeríti az embereket arra, hogy mosdatlan, bűnöző cigányokkal közösködjenek az iskolában. Ahol, amennyiben a cigók jelen vannak már, a tanárok biztonsága is egyre gyakrabban kerül veszélybe. Hillergenyóék meg akarják ugyanis tiltani a szabad iskolaválasztást, illetve azt, hogy egy intézmény megbuktasson, kirúgjon egy mondjuk 12 évesen is gyakorlatilag írástudatatlan (sic!) kis tetvet. Aztán csodálkoznak majd, hogy, amikor végre elszakad a cérna, csak a Duna és a lámpavas között választhatnak majd, és senki se fogja megvédeni őket." (Kuruc infó, https://kuruc.info/r/35/14385/)

[2] Ebben a fejezetben a dőlt betűs szavak a 2011-ben készített terepnaplómban feljegyzett idézetek.

Kezdetben méltatlankodtak, később felháborodtak. A közösség egészét megmozgatta, azok is bekapcsolódtak a vitákba, akiknek nem voltak általános iskoláskorú gyerekeik (bár rokonaik szinte mindenkinek). A közösség maga is kettészakadt, kialakult az iskola fennmaradását támogató csoport. Amellett érveltek, hogy *„ez a cigányok iskolája"*, hiszen mindenki idejárt annak idején, ide együtt jártak mind a falubeliek, nem volt különbségtétel. Olyan család nem volt, aki korábban elvitt gyerekét visszahozta volna, hogy az iskola újraindulhasson, hiszen azzal ők is tisztában voltak, hogy ebben az iskolában a gyerekeknek nincs jövőjük, ennek ellenére sokan közülük amellett érveltek, hogy helyben kell fenntartani az intézményt. Mérvadó lett a cigány közösségben az a vélemény, hogy az iskolabezárás oka a helybéli rossz cigányok, akik miatt *„ide jutott a helyzet"*. Úgy vélték, a *„roszszak"* miatt vitték el gyerekeiket már korábban a magyarok, később a cigányok is.

A romungró közösséget sokkolta a történet tálalása, a verbális támadás, ennek sajtóvisszhangja, hiszen ezeken keresztül a helyi kárpáti cigányok egyértelműen a „rosszak" csoportjába kerültek. 2014 szeptemberében a szomszéd település „sikeres" tiltakozásának eredményeképpen a helyi iskolát újra megnyitották, és a harmincöt (négy túlkoros magántanuló) diák folytatta itt tanulmányait.

MÁSODIK TÖRTÉNET

2016-ban a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ hosszas mérlegelés után újra úgy döntött, hogy bezáratja a helyi általános iskolát. Az indoklás az volt, az iskola túl alacsony gyereklétszámmal működik, a tankerületi és az országos átlagnál is jóval rosszabb kompetencia-teszteredményeket produkál, és igen szegényes az épület infrastruktúrája. Emellett szinte kizárólag hátrányos helyzetű roma diákok tanultak benne, a más intézmények által nyújtottnál sokkal rosszabb színvonalon, így joggal lett nevezhető szegregált iskolának. A szülők és a gyerekek csak május végén tudták meg, hogy ősszel nem kezdődik új tanév az iskolában. Az iskola tanári kara ugyan egy szülői értekezleten tájékoztatta őket az iskola bezárásáról, de arról nem beszéltek, hogy ha ez megtörténik, akkor a gyerekek iskolai elhelyezését, utaztatását és kíséretét ki és hogyan fogja megoldani. A Klebelsberg Intézményfenntartó Központ úgy döntött, hogy a 37 gyereket újra a szomszéd település négy általános iskolájában próbálják meg elhelyezni.

A szomszéd településen ellenállás tört ki az iskola bezárásának hírére. 2500 ember írta alá azt az aláírásgyűjtő ívet, amely az iskola bezárása elleni tiltakozásra szólítja fel a szomszéd falu lakóit, a város polgármesterének kezdeményezésére pedig a képviselő-testület kilenc tagja levélben fordult az emberierőforrás-miniszterhez, hogy ne a szomszéd települést jelölje ki kötelező körzetnek.

Lakossági Fórumot szerveztek, amire az érintett iskolák igazgatóit, a KLIK képviselőit, a helyi vezetőket és szülőket is meghívták.

2016 júniusában még nem véglegesedett, hogy hova kerülnek a gyerekek. Júliusban már úgy tűnt, az alsó tagozatosak a szomszéd településre, a felső tagozatosak a közeli nagyvárosba fognak iskolába járni. Augusztusban a szomszéd település polgármestere újabb tiltakozó levelet írt a minisztériumba. Augusztus végére véglegesedett a gyerekek beiskolázása: három alsós kivételével minden gyerek a közeli nagyváros iskoláiban fogja megkezdeni az új tanévet.

HARMADIK TÖRTÉNET

2016. május 24. Lakossági Fórum az iskolabezárással kapcsoltban.
Résztvevők: a két település polgármestere, az iskolaigazgatók, a KLIK vezetője. A terem zsúfolásig tele. Néhány iskolás gyerek családjával ülünk a terem sarkában. A kerekasztal-beszélgetés indulatokkal átszőtt. Érvek és ellenérvek elcsúsznak egymás mellett. A vita végén hangot kapnak a teremben ülők is. A kárpáti cigányok falujának óvónője kér szót, amellett érvel, hogy ezek a gyerekek nem mások, mint a gyerekek általában. Gúnyos nevetés a sorok közül.

A szomszéd településen élő gyerekek szülei állnak fel, tiltakoznak, érvelnek. *„Ahogy Wass Albert mondta, védjük meg a templomot és az iskolát!”* [3] – indokolja a cigány gyerekek áthozatala elleni érveit egy helyi tanár.

Egyik helyi jobboldali párt képviselője áll fel, kijelenti, hogy *„nem akarja a gyerekeket minősíteni”*, de tudni kell, hogy egyes családokban *„beltenyészet”* van, emiatt alacsonyabb az IQ szintjük, *„nem lehet együtt tanítani a magyar gyerekekkel őket”*[4].

Füles ül mellettem, megrökönyödve néz rám: *„Mit ért azalatt, hogy „beltenyészet”?*, de válaszra nem vár, pár másodpercig még csendben ül, majd feláll, *„elmegyünk”*, húzza maga után a feleségét. Mi is megyünk velük. Az épület előtt még álldogálunk, rágyújtunk, háborgunk. *„Látod”* néz rám, *„én mondtam neked, nincs mit csinálni…”* [5]

[3] Feljegyzés a terepnaplómban. 2016. május 24.
[4] Feljegyzés a terepnaplómban. 2016. május 24.
[5] Feljegyzés a terepnaplómban. 2016. május 24.

A MARGÓN

„Érdemes tanulni, meg jobb is tanulni, hogy el tudjál menni jobb helyre dolgozni, hogy ne legyél takarítónő, meg ne legyél munkanélküli, de a tanuláshoz most már nagyon sok pénz kell. Nagyon sok pénz kell, ha most már nem úgy vagy felöltözve az iskolába, ha nincsen meg az a dolgok, ami kell… Szerintem nagyon jó lenne, ha együtt tanulnának a cigány gyerekek a magyarokkal, együtt tanulna a cigány és a nem cigány gyerek, mint régen az iskolában, és én nagyon sajnálom, hogy ez az iskola bezárt…" (K. középkorú romungró nő)

A kárpáti cigány közösség alkalmazkodási gyakorlata a többségi társadalom elvárásaihoz látszólag sikeres volt, hiszen ezzel fenn tudták tartani családjaikat és saját belső határaik mögé zárt cigány világukat. A gyakorlat kényszer jellege sokat elárult a körülöttük levő többségi társadalomról. Arról a társadalomról, melynek tagjai előítéletesen fordultak feléjük, melyben csak úgy tudtak megélni, ha különböző stratégiákat alakítottak ki az előítéletek ellen. Az őket körülvevő társadalom „nem szerette a cigányokat", elfogadni is nehezen tudta őket, ám ez a társadalom lehetőséget nyújtott számukra, hogy a felállított szabályok elfogadásával elélhettek a perifériáján. Az egyensúly látszólag kialakult, ám ennek törékenységére és esetlegességére világított rá az, hogy milyen hamar felborult, hogy a kárpáti cigányokról kialakított pozitív kép hogyan foszlott semmivé, és lettek ők is *„olyan cigányok"*, mint a magyarországi társadalom előítéletei szerint *„a többi cigány"*. Egy szegregált iskola bezárásának története felborította a kárpáti cigány közösség társadalmi helyét, megnehezítette mindennapjaikat. A közösség bezárkózott, a családok többször átbeszélve a történteket konklúzióra jutottak, K. így fogalmazta meg a véleményüket:

„Az előítéletek miatt mindenfélét lehet mondani! Az a bajuk: a roma emberek. Vannak ezek a sztereotípiák, s akkor ezektől nem akarnak elszakadni, az a baj, nem is akarnak megismerni minket, mi hiába akarjuk. Mi nem lehetünk önmagunk. Az nagyon fontos, hogy nagyon jó szakemberek dolgozzanak a gyerekekkel, de nem azért, mert ők cigányok, s akkor valami különleges szakemberek legyenek, hanem az első, ami fontos, hogy szeresse őket, fogadja el, s szakmailag nagyon jó legyen, nem kell más.

Nagyon fontosnak tartanám, hogy a társadalomban mindenhol el legyünk vegyítve, akár egy polgármesteri hivatalban, akár egy orvosi rendelőben legyen roma származású ember, mert sokszor a jelenlétünk is megakadályozza az ilyen dolgokat. Nem gondolod?" (K. középkorú romungró nő)

Nem tudhatjuk azt, hogy melyik úton juthatunk el az emberiség nagyobb jólétét szolgáló szélesebb társadalmi igazsághoz (Casa-Nova 2009:111), de azt biztos, hogy mindez a különböző, de együtt élő kultúrák szolidáris keresztezésével (Casa-Nova 2009:111) építhető csak ki, úgy, hogy a polgárjogokat védelmező,

interkulturális társadalom irányába indulunk el. Ahhoz, hogy a társadalmi egyensúly kialakuljon, a többségi társadalom gondolkodását is meg kell változtatni itt ma, Magyarországon.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adams, Barbara – Okely, Judith – Morgan, David – Smith, David 1975. Gypsies: Current Policies and Practices. *Journal of Social Policy*, (4), 129–150.

Alcalde, José Eugenio Abajo 2008. *Cigány gyerekek az iskolában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Allport, Gordon Wiliard 1987. *Az előítélet.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Andorka Rudolf – Buda Béla – G. Kiss Judit 1971. A család szerepe egyes deviáns viselkedési formákban. In: Lőcsei Pál (szerk.) *Család és házasság a mai magyar társadalomban.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 226–270.

Aparna, Rao 1996. A nő a cigány kultúrában. *Magyar Lettre Internationale* (21), 72–74.

Apor Péter 2009. *Cigányok* tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas*, (2), 69–86.

Aronson, Elliot 1987. *A társas lény.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó

Bakó Boglárka 2006. „Cigány módra – magyar módra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiatörténetein át". In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.) *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi Kiadó, 36–64.

Bakó Boglárka 2008. Zsuzska, a rossz: cigány női normák egy erdélyi kis közösségben. In: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) *Határtalan nők: kizártak és befogadottak a női társadalomban.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 128–150.

Bakó Boglárka 2009a. A különb(öző)ség tanítása, avagy a cs-i romungró gyerekek továbbtanulási esélyei. In.: *Tabula* 12(2), 247–267.

Bakó Boglárka 2009b. Mentális határok. *Beszélő*, *Roma-dosszié* 14(11) http://beszelo.c3.hu/cikkek/mentalis-hatarok (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Bartos Tibor 1958. *Sosemvolt cigányország. Szegkovács cigány történetek.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

Berey Katalin 1991. A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.) *Cigánylét.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 106–144.

Bernáth Gábor – Polyák Laura 2001. Kényszermosdatások Magyarországon. *Beszélő*, 6(6), 38–45.

Bernáth Gábor (szerk.) 2002. *Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940–1985).* Budapest: Roma Sajtóközpont.

Bertaux, Daniel 1981. Life Stories in the Baakers' Trade. In: Bertaux, Daniel (ed.) *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences.* London and Beverly Hills: Sage Publications 169–191.

Bódi Zsuzsanna 1998. A gyermekek munkára nevelése. In: Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest: BTF–IFA–MKM, 208–213.

Brandt, Juliane 2001. Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon. In.: *Korall*, (5–6), 18–37.

Bruner, Edward M. 1999. Az etnográfia mint narratíva. In: N. Kovács Tímea (szerk.) *A kultúra narratívái.* Budapest: Kijárat Kiadó, 181–197.

Casa-Nova, Maria José 2009. *Etnicitás, nem iskolázottság.* Budapest: Duna Palota Kulturális Kht.

Clifford, James 1999a. Az etnográfiai allegóriáról In: N. Kovács Tímea (szerk.) *A kultúra narratívái.* Budapest: Kijárat Kiadó, 151–181.

Clifford, James 1999b. Bevezetés: Részleges igazságok. *Helikon,* (4), 493–513.

Crapo, Richley H. 1993. *Cultural anthropology. Understanding ourselves and others.* Guilford: Dushkin Publishing Group.

Demszky Gábor 1980. „CS". *Kritika,* (10), 18–21.

Dick Zatta, Jane 2002. Cigányok, romák – a köztes határok kultúrája. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 2. Olaszország.* Budapest: Új Mandátum, 27–213.

Douglas, Mary 1989. *Purity and danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo.* London: Routledge.

Douglas, Mary 2003. *Rejtett jelentések.* Budapest: Osiris Kiadó.

Durst Judit 2001. „Nekem ez az élet, a gyerekek". Gyermekvállalási szokások változása egy kisfalusi cigány közösségben. *Századvég* (22), 71–92.

Durst Judit 2002. „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul" Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély* (4), 99–121.

Durst Judit 2006. *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó" aprófaluban (1970–2004).* PhD-értekezés Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Durst Judit 2011. A látogató. *Beszélő,* 16(3) http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-latogato (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Durst Judit 2013. „Az a biztos, ami a zsebbe' van". Feljegyzések a borsodi roma kereskedői szellemről. In.: Szuhay Péter (szerk.) *Távolodó világaink. A cigány – magyar együttélés változatai.* Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 189–486.

Emerson, Robert, M. 2001. Fieldwork Practice. Issues in Participant Observation. In: Emerson, Robert, M. (ed.) *Contemporary Field Research.* Prospect Heights, Illinois: Waveland Press, 113–151.

Eparu Krisztián 2008. Gáborcigányok. In: *Beszélő*, 13(10), http://beszelo.c3.hu/cikkek/gaborciganyok (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Erdős Kamill 1989a. A ma élő magyar cigány nyelv. In: Vekerdi József – Czeglédi Imre (szerk.) *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Békéscsaba: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványa, 139–166.

Erdős Kamill 1989b. A magyarországi cigányság (1958). In: Vekerdi József – Czeglédi Imre (szerk.) *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Békéscsaba: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványa, 42–56.

Ferrarotti, Franco 1981. On the Autonomy of the Biographical Method In: Bertaux, Daniel (ed.): *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences.* London and Beverly Hills: Sage Publications 19–29.

Formoso, Bernard 2000. Cigányok és letelepültek. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 1. Nyugat Európa.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 29–180.

Foote Whyte, William 1999. *Utcasarki társadalom – Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Foucault, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Budapest: Gondolat, 687–1035.

Gennnep, Arnold van 1961. *The Rites of Passage.* Chicago: The University of Chicago Press

Gennnep, Arnold van 2007. *Átmeneti rítusok.* Budapest: L'Harmattan.

Geertz, Clifford 1969. The Cerebral Savage: on the Work of Claude Lévi-Strauss. In: Manners, Robert – Kaplan, David (eds.) *Theory in Anthropology. A sourcebook.* Chicago: Aldine Publishing Company, 551–568.

Geertz, Clifford 1988. Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Vári András (szerk.) *Misszionáriusok a csónakban.* Budapest**:** Akadémiai Kiadó.

Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma.* Budapest: Századvég Kiadó.

Goffman, Ervin 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Gupta, Akhil – Ferguson, James 1997. Discipline and Practice: „The Field" as site, Method and Location in Anthropology. In: Gupta, Akhil – Ferguson, James (eds.) *Anthropolgical Locations. Boundaries and Grounds of Field Science.* Berkely: University of California Press, 1–45.

Gyáni Gábor 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest: Napvilág Kiadó, 128–145.

Hajnáczky Tamás 2013. „Karhatalommal a cigánytelepekért" *Kritika*, 42(7–8), 30–32.

Havas Gábor 1982a. A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok.* Budapest: Művelődéskutató Intézet. 61–140.

Havas Gábor 1982b. Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok.* Budapest: Művelődéskutató Intézet. 181–202.

Havas Gábor 1982c. Korábbi cigány foglalkozások In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok.* Budapest: Művelődéskutató Intézet. 161–180.

Havas Gábor 2001. Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest: IFA–OM–ELTE, http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/007_foglalkozasvaltasi_strategiak.htm (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Heltai János Imre é. n. A magyarországi cigány lakosság által beszélt nyelvek. *NyelvészNet*, Online: http://www.nytud.hu/pp/heltai.html, (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Hofer Tamás 1993. Globális kultúra – nemzeti kultúrák – a kulturális szféra jelentősége napjainkban. In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.) *A komplex kultúra kutatás dilemmái a mai Magyarországon.* Miskolc: Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 9–11.

Hollós Marida 1995. Bevezetés a kulturális antropológiába. (2. javított kiadás). *Szimbiózis* 4(5).

Horváth Kata – Prónai Csaba 2000. „Retkesek" és „kényesek" között. Egy magyar cigányközösség tisztasági szokásairól. *Café Bábel*, (38), 33–41.

Horváth Kata 2001. „Cigány munka" –„gádzsó munka". In: Ando György – Eperjessy Ernő – Grin Igor – Krupa András (szerk.) *A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón. (Esélyek, lehetőségek, kihívások)*, Békéscsaba: Magyar Néprajzi Társaság, 401–413.

Horváth Kata 2006. Éhség–szövegek. A szociológia, a média és egy cigány közösség éhséginterpretációi. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigány világok Európában.* Budapest: Nyitott Könyvkiadó, 103–123.

Horváth Kata 2008. „Most azért, mert cigány vagyok?!" A különbség diszkurzív működése. In: Havasréti József – Szijártó Zsolt (szerk.) *Reflexiók és mélyfúrások. A kultúra kutatás változatai a „kulturális fordulat" után.* Budapest: Gondolat Kiadó, 38–67.

Horváth Kata – Kovai Cecília 2010. A cigány – magyar különbségtétel alakulása egy északmagyarországi faluban. *AnBlokk* (4.)
http://epa.oszk.hu/02700/02725/00003/pdf/EPA02725_anblokk_2010_4_039-041.pdf (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Horváth Lajos 1996. *Cs. története.* Gyoma: Gyomai Knerr Nyomda Rt.

Janky Béla – Bakó Boglárka – Szilágyi Péter – Bognár Adrienn 2013. *Ethnicizing Attitudes without Negative Stereotypes: Poverty, Images and Welfare Attitudes.* http://www.researchgate.net/publication/259591951_Ethnicizing_Attitudes_without_Negative_Stereotypes_Poverty_Images_and_Welfare_Attitudes (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Kálmán András 1946. A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, (1)8–9, 656–658.

Karsai Ervin 1996. *Cigány nyelvészeti tanulmányok*. Főiskolai jegyzet romológiából.

Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásokról.* Budapest: MTA, Szociológiai Kutatóintézetének Kiadványai.

Kemény István (szerk.) 2000. *A magyarországi romák.* Budapest: Változó Világ 31.

Kenrick, Donald – Puxon, Grattan 1972. *The destiny of Europe's Gypsies.* London: Heinemann Educational for Sussex University Press.

Kocka, Jürgen 2001. Az európai történelem egyik problémája: a munka. In: *Korall*, (5-6), 5–18.

Kovács Éva 2009. Fekete testek, fehér testek. *Beszélő, Roma Dosszié*, 14(1), http://beszelo.c3.hu/cikkek/fekete-testek-feher-testek (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Kovai Cecília 2006. Nemek határain In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigány világok Európában.* Budapest: Nyitott Könyv Kiadó, 196–209.

Kovai Cecília 2008. Az iskola és a család. Kizáró és megengedő viszonyok. In: *Beszélő, Roma Dosszié* 13(5), http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-iskola-es-a-csalad (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Kovai Cecília 2011. A „cigány osztály" és az egyenlőség uralma. Két észak-magyarországi iskola „roma - politikája". *Beszélő, Roma dosszié* 13(7), http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-%E2%80%9Ecigany-osztaly%E2%80%9D-es-az-egyenloseg-uralma (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Kovai Cecília 2013. Azok a „boldog békeidők". A magyarság mint ideál, a cigányság mint analógia. In: Szuhay Péter (szerk.) *Távolodó világaink. A cigány – magyar együttélés változatai.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 41–56.

Kovalcsik Katalin 2002. Cigány történetek tisztaságról és tisztességről. *Beszélő* 7(1) http://beszelo.c3.hu/cikkek/cigany-tortenetek-tisztasagrol-es-tisztessegrol (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Kozák Istvánné 1975. Az életszínvonal és a foglalkoztatottság összefüggése a cigány lakosságnál. *Munkaügyi Szemle.* (11), 23–28.

Kunt Ernő 1993. Az antropológia keresése. In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.) *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei.* Miskolc: Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 111–133.

Ladvenicza Ilona 1955. A cs.-i cigányok szegkovácsolása. *Néprajzi Értesítő* (37), 227-241.

Lagunas, David 2006. A katalán kálók helye a világban. Házasságkötés és társadalmi továbbélés. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigány világok Európában.* Budapest: Nyitott Könyv Kiadó, 222–234.

Lagunas, David 2010. *A három kromoszóma. Modernitás, identitás és rokonság a katalán cigányok között.* Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Lengyel Gabriella 1982. Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. In: Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok.* Budapest: Művelődéskutató Intézet. 141–159.

Liégeois, Jean-Pierre 2009. *Romák Európában.* Budapest: Pont Kiadó

Lydaki, Anna 2006. Cigány nők In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigány világok Európában.* Budapest: Nyitott Könyv Kiadó, 209–222.

Lydaki, Anna 2009. *Régi idők vándorai egy modern világban.* Budapest: Duna Palota Kulturális Kht.

Majtényi Balázs – Majtényi György 2012. *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010.* Budapest: Libri Kiadó.

Malinowski, Bronislaw 2000. A Nyugat-csendes-óceáni térség argonautái. *Café Bábel*, (36), 43–57.

Manna, Francesca 2002. Az abruzzói romák. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 383–398.

Marx, Karl é. n. *A tőke: a politikai gazdaságtan bírálata.* Budapest: Helikon.

Nagy Olga 1989. *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Niedermüller Péter 1985. Térformák és térhasználati szabályok a falusi kultúrában. *Kultúra és közösség,* (1), 75–84.

Niedermüller Péter 1988. Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnográfia* (3–4), 376–389.

Niedermüller Péter 1993. Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.) *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei.* Miskolc: Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 27–28.

Okely, Judith 1983. *The Traveller Gypsies.* Cambridge: Cambridge University Press

Orbán Viktor 2014. Európa legnagyobb rejtett tartaléka a roma közösség. *FIDESZ.hu* http://www.fidesz.hu/hirek/2014-10-09/europa-legnagyobb-rejtett-tartaleka-a-roma-kozosseg/

Orsós Anna 1997. A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.) *Tanulmányok a magyarországi beás cigányokról.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1997/pages/000_konyveszeti_adatok.htm (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Pálos Dóra 2008. „Megeszitek az életemet!". In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigány világok Európában.* Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó, 76–99.

Peacock, James L. 1991. *The anthropological lens. Harsh light, soft focus.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pelto, Pertti J. 1970. *Anthropological Research. The Structure of Inquiry.* New York, Evanston and London: Harper and Row Publishers.

Piasere, Leonardo 1997. *A ciganológusok szerelmei.* (Válogatott tanulmányok), Budapest: ELTE BTK Kulturális Antropológia.

Piasere, Leonardo 2000. Válogatott tanulmányai. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 2.* Olaszország. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 343–458.

Piasere, Leonardo 2002. Mare roma – emberek osztályozása és a társadalmi szerkezet. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 2. Olaszország.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 213–382.

Pócsik Andrea 2003. A romák ábrázolása kortárs magyar filmekben. *Beszélő, Roma Doszszié*, 8(11), http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-romak-abrazolasa-kortars-magyar-filmekben (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Prónai Csaba 1993. Miért vagyunk terepen? In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.) *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei.* Miskolc: Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 107–109.

Prónai Csaba 1995. *Cigánykutatás és kulturális antropológia.* Budapest–Kaposvár: ELTE BTK.

Prónai Csaba 2004a. Patrick Williams antropológiája In: Williams, Patrick: *Cigány házasság.* Budapest: L'Harmattan, 7–70.

Prónai Csaba 2004b. A kulturális antropológia jelentősége a cigánykutatásban (3 példa). In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 253–271.

Prónai Csaba 2004c. A franciaországi kulturális antropológiai cigánykutatások első eredményei (1966–1980). In: Vargyas Gábor (szerk.) *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* 1. kötet. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 219–230.

Réger Zita 2001. Az orális kultúra és a nyelvi szocializáció összefüggései magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In.: Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest: IFA–OM–ELTE. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/007_foglalkozasvaltasi_strategiak.htm (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Román, Teresa 1975. Kinship, marriage, law and leadership in two urban Gypsy settlements in Spain. In: Adams, Barbara – Okely, Judith – Morgan, David – Smith, David (eds.) *Gypsies and government policy in England.* London: Heinemann Educational for Sussex University Press, 169–199.

Romano Rácz Sándor 1994. *Kárpáti cigány-magyar, magyar-kárpáti cigány szótár és nyelvtan.* Budapest: Balassi Kiadó.

Saletti Salza, Carlotta 2009. *„Vándortáborok" gyermekei. Boszniai cigányok Torinóban.* Budapest: Duna Palota Kulturális Kht.

Sáfár Sándor 1999. *Betyár volt-e Cigány Jóska? Cigánymesék.* Budapest: Noran Könyvkiadó Kft.

Sághy Erna 2008. Cigánypolitika Magyarországon. az 1950–1960-as években. *Múltunk* (1), 273–308.

Sárkány Mihály 1983. A lakodalom funkciójának megváltozása falun. *Ethnographia,* (94), 279–285.

Sárkány Mihály 1984. Gazdaság és kultúra: a parasztság, mint kutatási dilemma. In: Hofer Tamás (szerk.) *Történeti antropológia.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 87–96.

Schwartz, Jonathan Matthew 1995. Cigány vagy vendégmunkás. Egy keresztelő nem-piaci gazdasági kapcsolatai és szertartása. *Cigányfúró*, (5), 9–12.

Somogyi István 1974. A cigány lakosság néhány munkaügyi kérdése. *Munkaügyi Szemle.* (4), 36–38.

Somogyi László 2011. „A fürdető-fertőtlenítő berendezés telepítését igénybe kívánjuk venni…" Köztisztasági jellegű fürdetések Pest megyei cigánytelepeken az 1970-es évek második felében. http://docplayer.hu/11605885-Somogyi-laszlo-bevezetes.html (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Spradley, James P. – Mcurdy, David W. 1975. *Anthropology: the cultural perspective.* New York: John Wiley and Sons

Stewart, Michael 1994. *Daltestvérek. Az oláhcigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.* Budapest: T-Twins Kiadó

Stewart, Michael 2001. „Igaz beszéd" – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest: IFA–OM–ELTE,

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/007_foglalkozasvaltasi_strategiak.htm (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Sutherland, Anne 1975. *Gypsies: The hidden Americans.* New York: The Free Press.

Sutherland, Anne 1986. Gipsy Women, Gipsy Men. In: Joana Gumet (ed.) *Papers from the sixth and seventh annual meeting of the Gipsy Lore Society.* New York: Gypsy Lore Society, North American Chapter, 104–113.

Szuhay Péter 1999a. *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Budapest: Panoráma Kiadó.

Szuhay Péter 1999b. Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A cigányok Magyarországon.* Budapest: MTA http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/romak/a_ciganyok_magyarorszagon/pages/007_Foglalkozasi_es_megelhetesi.htm (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Szuhay Péter 2012. *Sosemlesz Cigányország. „Én cigány vagyok – én pedig nem vagyok cigány”*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tajfel, Henry 1981. Social Stereotypes and Social Groups. In. H. Giles – J. Turner (eds.) *Intergroup Behaviour.* Oxford: Blackwell, 144–167.

Tamás Pál 2009. A leépülő nemzetállam és a kisebbségi csapdák. *Korunk,* 20(11) 6–15.

Tauber, Elisabeth 2002. Tenkreh tut kao molo. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 2. Olaszország.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 399–414.

Tauber, Eliasabeth 2006. A „másik asszony” kéregetni megy. A mangapen értelme az esztráiháró szintók körében. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigány világok Európában.* Budapest: Nyitott Könyv Kiadó, 172–184.

Tax, Sol 1977. The anthropological tradition. In: Tax, Sol – Freeman, Leslie G. (eds.) *Horizons of anthropology.* Chicago: Aldine, 1–20.

Tesfay Sába 2005. A kalap, az ezüstgombos lájbi és az ezüst zsebóra. A marosvásárhelyi gáborcigány viselet az identitás tükrében. *Világosság,* 5(7–8), 181–193.

Tesfay Sába 2006. Viselet és identitás a gábor cigányoknál. In: Károlyi Júlia – Simon Dávid (szerk.) *Romológia és szociális kirekesztettség.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont http://mek.oszk.hu/13700/13760/13760.htm#12 (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Tomka Miklós 1997. A cigányok története. In: Vajda Imre (szerk.) *Perifférián. Roma szociológiai tanulmányok*. Budapest: Ariadne Alapítvány, 22–35.

Trevisan, Paolo 2002. Orvosok és szentek között – gyógyítási eljárások egy horvát roma közösségben. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 2. Olaszország.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 415–440.

Turner, Victor 1997. Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In: Bohannan, Paul – Glazer, Mark (szerk.) *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Budapest: Panem Kft., 675–712.

Turner, Victor 2002. *A rituális folyamat.* Budapest: Osiris Kiadó.

Vágvölgyi B. András 2013. Romagyilkosságok: Kérdések ítélethirdetés előtt. *Népszabadság Online* http://nol.hu/belfold/20130723-kerdesek_itelethirdetes_elott-1401789 (Utolsó letöltés: 2016. november 3.)

Weber, Max 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Williams, Patrick 2000a. „A helyszínen és a korban”. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa.* Budapest: Új Mandátum, 263–274.

Williams, Patrick 2000b. A párizsi kelderások láthatatlansága: a Párizs elővárosaiban élő romák gazdasági tevékenységeinek és letelepedési formáinak néhány aspektusa. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 1. Nyugat Európa.* Budapest: Új Mandátum, 183–205.

Williams, Patrick 2000c. Párizs – New York. Két cigány közösség szerveződése. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 1. Nyugat Európa.* Budapest: Új Mandátum, 206–220.

Williams, Patrick 2004. *Cigány házasság.* Budapest: L'Harmattan.

Zádori Zsolt 2002. „Miért, mit vártál? Hiszen roma a lelkem!". *Beszélő, Roma Doszszié,* 7(2) http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Emiert-mit-vartal-hiszen-roma-a-lelkem%E2%80%9D (Utolsó letöltés: 2017. február 1.)

Zempléni András 2000. Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula* 3(2), 181–214.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Kapcsándi Vilmos: A cigányok lelkipásztori gondozása. Jelentés. 1976. október, Székesfehérvári Püspöki Levéltár – No. 7329 – 104/1976.

MSZMP Pest Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei és mellékletei. 153. ő. e. 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés. 1-96. • 1977. december 20. (Napirend oldal), Barinkai elvtársnő szóbeli kiegészítése.

Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 288. f. 5/1961/233.

MSZMP Pest Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei és mellékletei. 153. ő. e. 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés. 1-96. • 1977. december 20. (Napirend oldal), 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés 1-96. 1977. december 20.

MSZMP Pest Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei és mellékletei. 153. ő. e. 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés. 1-96. • 1977. december 20. (Napirend oldal), 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés 1-96. 1977. december 20., H. F. MSZMP Központi Bizottsága.

MSZMP Pest Megyei pártbizottsági üléseinek jegyzőkönyvei és mellékletei. 153. ő. e. 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés. 1-96. • 1977. december 20. (Napirend oldal), 2/153. ő. e. Pártbizottsági ülés 1-96. 1977. december 20., M.P. SZMT.

PML, Pest megyei KÖJÁL iratai, Cigánykérdés, 537. 92/ 1975–1985.

PML XXIV. 694. Cigánykérdés. 92/1975–1985

PML, Pest megyei KÖJÁL Iratai 1982–1989, Cigánykérdés, 34/1982-1989, Lt. 538.

PML XXII.721. Községi Tanács Iratai (1947) 1950–1990, Általános iktatott iratok 1950–1990, Tételszámos iratok.

PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950–1990, Cigánylakosság 1985–1988.

PML XIII.721 Községi Tanács Iratai, Általános iktatott iratok 1950–1990, Sorszámos iratok.

Ez a könyv a cigányokról szól. De ez a könyv nem arról beszél, hogy az itt szereplő cigányok szegények, és nem is arról, hogy mennyire cigányok. Mások is, mint a nem cigányok, és nem is mások, hanem ugyanolyanok. Éppen olyanok, mint sokan a nem cigányok közül a mai Magyarországon. Ebben a könyvben egy újfajta beszédmódot láthatunk megszületni. Bakó Boglárka szerényen és szeretetteljes alázattal lép be egy cigány közösség világába. Úgy teszi számunkra is láthatóvá a jelenlétüket, hogy közben be is emeli őket a mi világunkba. Pontosabban nem kell őket beemelnie, hiszen benne voltak és benne vannak abban ők is. Csak rámutat erre, felmutatja őket és nyilvánvalóvá teszi létezésük tényét.

Prónai Csaba